

Dr. Eskerê Boyîk

Êzîdiyatî
Mîrzikê Zaza
Fermanên Reş

Dengê Êzîdiyan · Olđenburg

Xoçere miyê bîz mîr
E. B. Zaza
08. 12. 2012-

Eskerê Boyîk

Êzdiyatî
Fermanên reş
Mîrzikê Zaza

Ji weşengeha Dengê Êzîdiyan

Çapa yekem

Navnîşan: Yezidisches Forum e.V.
Mala Êzîdiyan Oldenburg
Eidechsenstr. 19
26133 Oldenburg – Deutschland
Têl.: 49 (0) 4850555
Fax: 49 (0) 4850557
E-mail: info@yeziden.de
E-mail: E.Boyik@web.de

Weşengeh: DENGÊ ÊZÎDIYAN. Oldenburg

*Kopîkirin û çapkirina **pirtûkê**, wêneyan, têkistan, bê destûra nivîskar qedexe ye.*

*Ev pirtûka yekîtya xwe va lêkolîneke dîrokî, yan jî rojnamevanî, yan jî cûrekî edebiyetîyî xisûsî nîne. Min bi her cûreyî, serbest xwestye bîr û bawaryê xwe derheqa pêşîroj û paşîroja gelê xwe da binivîsim. Bi vê nivîsa xwe min xwestye bala xwendevana bikşînim ser hinek pirs û pirsgerêkan. Min hinek birîn vekirine, hinek deqên dîrokê yên reş derxistine, dane li ber çavan...Li ser dara **Dîroka gelê Kurd fêkyên tel pîrin**...Pêwîste em kurd telayên dîroka xwe temkin, birînê gelê xwe bivînin, ku melhemkirna wan hevki rehetbe...*

N a v e r o k

1.	Pêşgotin	5
2.	Kurtayîk li ser Êzdiyan û êzdiyatye.....	14
3.	Pêwendyên Kurdên êzdi di dewleta Rûs ra.....	51
4.	Berxwedana Mirê Ridiweanê Mirzikê Zaza	60
5.	Zargotin	94
6.	Sitiranên gelêri derheqa komkujya Dela û şerrê li ser Erenza Şêxan	109
7.	Çiroka Keleşê Çelo	132
8.	Bîranîna Hemzoyê Xalit	135
9.	Bîranîna Eliyê Qecer	140
10.	Şerê qewalê Êzdiyan û Sofyên Misilmanan (Salihê Kevirbirî)	145
11.	Fermana Xalta (Aydîn Ronak)	152
12.	A. H. Layard	158
13.	Xaçatûr Abovyan.....	162
14.	Naveroka hûyaran.....	166
15.	Xaltî û hinek êlên Kurdên êzdi yên Bakûrê Kurdistanê	193
16.	Êla Sîpkan.....	199
17.	Êla Hesinyan.....	205
18.	Êla Zuquryan.....	214
19.	Gotarê, ku ser ví babetî çap bûne.....	.....
20.	Şêx Mîrza.....	261
21.	Navnişana Serkanyan.....	281

PÊŞGOTIN

Timê pirsekê rehetî ne daye min. Hê zaro bûm, şagirtê dibistanê neheqî û nerastîyên vê dewranê dilê min diêşandin û min jî nizanbû bi dilsaxya xwe ya zarotyê di guhê kê da bikira qûjîn: „Çima li ser xerîta cihanê navê welatê min tune? Çima zarokê dora min tev bi zimanê xwe diaxivin, dixwûnin, dinivîsin, ez jî bi zimanê wan?. Çima?“ Paşê, ez çiqas mezin bûm ew ÇIMA - an jî mezin û zêde bûn. Çirokbêjekî gundê me digot: „Teyr çiqas bilind difire, ewqas dûr divîne.“

Hêdî-hêdî didemên welatekî pelçiqandî, perçekirî, birîndar, gelekî bi qeyd û zîncîrên zulmê qeytkirî, dûrva, li xerîbya kalbava ya malwêran da, ji min va diyar bû.

Kurdistan: welatê kal-bavê min. Kurdistan xewna min, xiyala min, evîna min, birîna min...

Devedevî nîv sedsal berê, dema li Başûrê welatê min vûlkana mezin teqya, Barzanyê mezin şemdana berxwedana azayê bilind kir, ez xwendevanê zanîngehê bûm. Rîya min bi hidûdên pola yê welatê Sovyêtê girtî, milê min bi qeytên gotinên „dêموكراتî“ û “biratya miletan., ya sexte girêdayî bûn. Vê carê dilê min ji bêçaryê, ji êşa xerîbyê û dûrbûna ji welêt kire qûjîn: „Çima ez jî li welatê xwe nînim, ku bivim pêşmerge azaya wê? Kê ye sebebê vê xerîbya min?“

Paşê Kurdistan û cihanê da pir tişt qewimîn. Kurdistana Bakûr da dest bi şerekî qirêjî malwêraan bû. Kurdistan bi çekşîlihê dewranê yê here qetil hate hedimandin. Ji çar alya va kurd hatine pelçiqandin. Xûna kurd bi destê neyarên berê, di çemê dewrana ra dîsa herikî. Li ber çevê vê dinya neheq, li ser sîngê welatê min neyaran Helebçek na, sed Helebçe kirne birîne heta hetê...

Qesra welatê Sovyêtê jî, ku bi xwîn evdên karkir, xûdana wan ya helal hatibû avakirin, li ser çêkirçiyê xwe da hedmî...

Mêzîna cihanê xirav bû. Wî welatê „karker û gundîyan“, „alîkare gelên bindest“ jî xêncî zirarê tu kar neda ne karkir û gundîyê xwe, ne jî mîletê mîna me kurdan yê zêrandî. Ew welatê xwe piştovanê evdên zêrandî, bindest elam dikir, bi her cûreyî alî zordesta kir, ku gelê me bipelçiqînin, welatê me wêrankin. Gelê me çiqas xwe li wî welatî girt ewqas ew dagerkir, zordest û neheqa ra, dijî Kurdan bû hevalbend û hevkar.

Ew welatê gewre rîzyayî bû, ji hev berda, perçe-perçe bû. Li nav wê da jî her tişt li hev ket. Gur ketin li nav pêz. Milê neheq û zulmkaran vebû. Dizan, çiqas karibûn-dizîn, talançîyan-talan kirin, cerdevanan: cerd birin li ser hebûna xelqê, xwe ra birin, mêrkujan çiqas karibûn evd kuştin... Serokên gewre, yê partîya Komûnîstan, ku serok, xweyî-xudanê wê dewletê jî bûn, „Palît bûroya“ wê da pûngala xwe germ kiribûn, rûniştibûn, serokatî wê dewletê dikirin, heta 60-70 salyê xwe axaftine xwe da bi mecbûrî tim besa biratya mîletan, wekehevya evdan, qencyê û remê dikirin, postê xweyî berê yê qelp avîtin, kesayetya wan e durû, mîletçî, cerdevan, olperest, merivkoj, mafyoz hate xanê...

Qesra, ku li ser derewa hatibû avakirin, gerekê hilşya, bi carekê va hedimî... Mîletçîtî bû jer li wî welatê gewreyî - bêxweyî gerya, gel rabûn dijî hev. Her kes ber bi welat û gelê xwe revyan. Navberê da em kurd man. Bê pişt, bê welat, bê kes.

Di wî halê dijwer da, dewsa Kurd tifaq û yektîya xwe xurt bikin, ku xwe ra rê bivînin bûne du tîşa û ketine qirka hev.

Her kes bi evdên bê pişt, bê tifaq dilîzin... Birek Kurdên êzdî ketine tora partyake Ermenya, ya desthilet dare, mîletçî, nijarperest. Gotin: „Em kurd nînin. Êzdî kurd nînin.“ Hinek ji bo berjewendîyên şexsî û navên arzan ketine li nav wê lîstika qirêj, hinek jî dilê sax gihîştine wan... Pak bû xelqê bi alîkarya rewşembirên wure Kurd zû tê derxistin, ku li bin wê lîstikê da çî nêta xirab veşartî heye û ji sedî pênc jî pey wan „êzdîyan“ neçûn... Dikaribû birakujya kurda bi destê kurda wura jî biqe-

wimya...Çawa, bi dewrana, neyarê kurda ew listik kurda ra çê dikirin û dūrva bêaqilaya kurdan dikenyan...

Rîspîkî nasî, qedirbilind, ku min qedirê wî pir zanibû, alyê wan Êzdîyên sexte sekinî. Ew kirina wî evdê helalî, cwamêr ez ecêvmayî hîştim. Dilê min êşya, min jê pirsî: „Çima?..“

Ewî got: „Dîrokê bipirse. Çemê Erez bipirse. Sala 1918-an bipirse... Kê em: êzdi qir kirin? Sala hîjda ji malbeta me ya çil neferî, ez tenê xilaz bûm... Kê neferê min qir kirin? Çima? Me xiravî ji kê ra kiribû? Yeke, Kurdistana te çê bibe jî, ji min ra tê da cî tune...“

Ez ker bûm... Gotina kalê da rastî hebû. Rastîya girane, tel.

Em sûcdar bûn. Rewşembirên kurde wî welatî sûcdar bûn. Li nav heftê salên jîyana sovêtê da, wan pirsî kalê bê bersîv hîştibûn, wan birîna kalê nenhêrî bûn. Wan şihîdê fermanan ji bîr nanî bûnn... Wan rastîya dîrokê, sebebên fermanan şede û zîyankêşê fermanan ra ne gotibûn. Raste welatê Sovêtê da ji bo „biratya gelan“ ewqas jî cî nedidan lêkolîn û nivîsarên bi wî rengî, lê dîroknas û nivîskarên me jî bi bêxemî tev digeryan, nediketin pey lêkolîna wan bûyan. Wana tirê lêkolîna wan bûyan dijî kurdîyatî ye... Eger lêkolînên usa bibûna, gel rastîya dîroka xwe bizanbya, serwext bûya çima û çawa ew bûyar pêk hatin, dijwar êzdîkî helalî bi sidqê qenc hebûya, ku pey wê koma „êzdîyên“ sexte û miletçîyên Ermenî biçûna û qewmyeta xwe, koka xwe, kurdîya xwe înkarkirana...

Xelq pîre-pîre bûn. Mîna qeta moryê ben lê qetyayî, belayî li nav dinê bûn....

Ji xerîbyê revya me xerîbyê. Min dît ji Kurdistanê jî rev û beze. Kurd ji mala xwe, welatê xwe direvin, ku ji qetil û zulma heçar dagerkirên xezev xilaz bin... Lê tenê ji dagerkiran direvin? Gelo ji bo vî halê kurda tek dagerlirin neheq, gunekar?

Kurd ji kurdan jî direvin...Ji zulma hev jî direvin. Ji bêtifaqî û neyartîya navxuyî jî direvin. Ji dîn dijminatîyê, hev temûlnekirinê jî direvin...

Xerîbyê da kurd hev şîrin dibin. Welat şîrin dibe... Xerîbî poşmanîye, poşman dibin, ku çima welatê xwe hîştine, welêt da, cîyê vala, çima neheqî li hev krine...

Vira, li nava wan da ez gelek rastîyê weletê xwe hesyam: rastîyê tel, rastîyê êş, rastîyê, ku girîyê mirov tînin.

Êzdiyên Kurdistanê Bakûr cî û werê kal bava hîştin, revyan, Ewropayê...Gelo, reva teva seva jîyana Ewropê ya xweş bû? Na...Jîyana Ewropê çiqas xweşe, ewqas jî bi jan û êşe...Sedemên din jî hebûn... Antagonîzm, hev temûlnekirina dîn jî rola xwe ya sereke list... Û çiqas bi min va eyane tu partî-yakê, lidêrakî kurdan, tu kurdekî bi nav û deng heyfa xwe nanî, ku ji Kurdistanê Bakûr rengêk ji rengên wêye bi hezaran sala kêmbû...

Lê tenê Êzdî?...Na, nakokî li nav musulmanan, elewyan, kakayan da jî hene, li nav axan, began, Şêxan, li nav eşîran, partîyan, komelan... Ew jî hê ji hev fem nakin, hev temûl nakin.

Nivîskar, sîasetmend, rewşembîrên me, bi piranî kûrî li nav naveroka bûyaran navin, koka wan pîrsgirêkan li nava dîrokê da nagerin, bûyarên dîrokî, yê mal, tifaq û yekîtya gel wêran kirine dernaxin ber çavê gelê sade, hiz dikin bi pesin bêjin: "Kurdistan baxçê gula ne. Binhêrin çiqas cudarengî, cudadengî, çiqas ol û meseb, ziman û zarav, rêça şaristanyan, heykelên dîrokî, warên pêxemberan: Mêzopotanya ,dayka şarstanyê..."

Ez dibêjim:"Xwezi ew baxçê gula tunebûya, dewse îro Kurdistanê kurda, ya yek gul, yek reng û deng hebûya, ku me kurda jî mina sêwya ustyê xwe xar nekira li destê xelqê neni-hêrya. Kurdistan ne „baxçê gula ne“, lê „buxçê kula ne“ ji bo ew cudarengî, cudadengîya kurda di destê dagerkiran, neyaran

da bûye je'ra bêtifaqyê, hev qirkirinê, hev temûlnekirinê, sebe-
bê vê bindestya kurda.

Em ji bo her bêbextiyên xwe dagerkira sûcdar dikin...Lê
em? Me çi kirye û çi dikin ?

Her kurdekî welatparêz gerekê bersîva van pirsra ne ku der-
va, lê li nav civaka kurda da bigere... We'deye rewşembîr cawa
van pirsên gel bidin.

Çîrokbêjekî digot: „Dijminê kurd li nav mejûyê kurd da ne.
Kurd gotî ji serê xwe neyarê xwe derxe. Wî çaxî azaya Kurdi-
stanê mîna firre ave...“

Rastî jî Kurdistan îro jî meydana qelpî û bêtifaqyê, zulmê û
qetlê ye. Ceş û cerdevan, axa, beg û hizbûlaçiyê firoti, şeyikî
xweyî şexsî temamyê Kurd û Kurdistanê ra naguherin. Mejûya
da hê jera bêtifaqyê û dîn dijminatîyê heye...“Dîndar“ hê jî hev
temûl nakin. Hela hê jî, ji nav dîndarên her sê olên kurda yên
sereke da jî, yên li bin defa dijmina da dilîzin kê mînin. Çiqas
jî pêşketin heye, dîsa jî payê xelqê kurdî pirê cahil û nezanin,
biharî û amintîya xwe hê bi hev naynin, li pey pêşîkêşê xweye
dewrana, yên firotî fêodal diçin, kîjan a xencî qûltyê û hêsîryê,
bindestiyê wan ra tu tişt nanîne. Rastya xwe, dîroka xwe niza-
nin, kara xwe û kara gelê xwe nizanin...

Ev halê kurda yê îroyîn tiştekî nû, bûyarên niha va girêdayî
nînin. Ew jî dîrokê tê. Bêtifaqyê, neyartîyê, xweyîntîyê, hev
temûlnekirina dewrana Kurdistan gîhandine vê malwêranyê.

Dîroka kurda da deqên tenîye terî kê mînin. Kesî ewqas zi-
rar ne daye kurda çiqas kurda bi xwe. Kesî xûna kurda ewqas
nerêtîye çiqas kurda bi xwe. Kesî rîya azayê li ber kurda negirtî-
yê, çiqas kurda bi xwe... Kurda her kesî ra xizmet kirye, wan ra
li berê pişt û alîkar, serê xwe li ber wan da dane, zulm û zora wan
temûl kirine...Lê hev temûl ne kirine. Xelqê ra tifaq çê kirine,
tifaqa xwe xirav kirine. Derewa xelkê ji xwe ra kirine heqî û
îman, nanê hev heram kirine, nanê xelkê xwe ra kirine tiberk...

Derheqa wan qetlema, zulm û zorê da, ku bi dewrana gelê me anye serê hev destê mirov jî nagire binivîse. Hinek dibe gazina jî bikin, ku ez çima wan demên xûn, wan pelên dîroka gelê me yê reş tînim bîr. Bi texmîna min gelê kurd derheqa wan deqên reşe dîroka xwe da bizanbe wê qenc be û pêşîrojê da wê dersa jê hilde. Ez wê bawaryê da me, ku payê gelê meyî pirê dîroka me pir kêm zanin.

Mafê tu nvîskar, dîroknivîs, zanyarî tune, eger ew rastî kara gelê xwe dixweze, bûyarên dîrokê yê qirêj veşêre û rastyê gel ra nebêje.

Her şexsycetekî dîrokî gerekê bi emelê xwe, bi qencî û kêmasyê xwe dîrokê da cîyê xwe bigrê.

Rastî çiqas girane, ewqas jî xweşe. Di her tiştî da rastî û zelalî bi sivikayî têgîhîştina xwesteka pêşîrojê ne.

Serê bavê Kurdên musulman jî, serê bavê Kurdên êzdî jî, yên elewî û kakayî jî, usan jî serê bavê kurmanca, sorana, zaza, gorana, lora, serê bavê hemû partî, hêz, komele û komên kurdan, azaya wan, rizgarî û azaya welêt, qewata wan yekîtyê, hev femkirinê, hev temûlkinê, ji hev hizkirinê da ne. Yekîtya bê qelpî, yekîtya bi ziman û ruhê kurdî, bi zanebûn, bi xemxurî, girtina qedrê bawarî, erf-edet, eyd-erefatên hev wê wan ra rîya azayê veke. Yan xapandin, gili-gotinên vala, soz û gazyên wela-tparêzyê yê sexte, tucar tu kar nedane, ne jî wê bidin.

***

Pirsgirêka, ku di vê pirtûkê da hatye lêkolînkirin birîneke gelê Kurd ya bi dewrana ye. Birîneke kûre, ku heta roja îroyîn jî dixebite, dêşe, dişewite, derman lê nayê. Şikeke bêamintîyê ya neqenc e, di hindava hev da, ji dilê evdên Kurd dernayê. Dere-weke bê pêsîre, ku li nav mejya da cî girtîye, rêya rast û qelet tev li hev kirye, nahêle Kurd ji nav gējgerînga dîrokî derên û rîya xweye rast bivînin.

Bi dewranan, ku karên xwe, yên reş Kurdistanê da bi-meşînin, dagerkirên civakî û ruhî, dijîtya bawaryê kirine hacet, bi wê him nehîştine tifaqa gelê Kurd çêbe, him jî Kurd rakirine dijî hev, teryê da, cahil û nezan hîştine.

Ez dijî tu hebandinê nînim, cihanê da tu bawarî ji ya din çêtir nîne û tu bawarîke xirab jî tune. Evdên neqenc bawarî dijî hev kirine çek ji bo deshilatdaryê, text û taca, dagerkirin, hêsîrkirin û bindestkirina gel û welatan, mîaserkirna berjewendiyên xwe, yên şexsî. Bi zanîna min her evd gotî bi bawarî be, tiştêkî bawarke, bihebîne, armanceke jîyana wî hebe. Evdê bê bawarî gura jî gurtire...Ez bawar nakim ewê bi navê musulmanyê fermî li Êzdîyan rakirine, bi êrîş çûne li ser gund û werên Êzdîyan, zarok, kal pîr, evdên bê sûc kuştine, cî-warê wan talan, wêran kirine, şewitandine, keç-bûkên wan bazarên Rojhilatê yên musulmanyê da firotine bawarya wan bi musulmanyê jî hebye...

Bi gorî min, bawarya evdekî gotî dijî bawarya yê din neyartyê çê neke. Bawarî gotî nebe sebebê qirkirin, wêrankirin, talankirina neheq e, xezev. Gelo neheqî, neqencî û xezev li nav heqya xwedênasyê da cî digrin?

Bawarîya her gelekî gotî xizmeta qewîkirina tifaqa gel û welatê wî bike, gel di rîya rast da bive, gelekî neke qûl û qurbana gelê din. Gelekî yan civakekê neke neyarê civaka din. Bawarî gerekê bive ala edlayê, aramyê, biratyê, ji hev femkirkna gela û weletan.

Lê mixabin usa nîne. Desthilatdarên cihanê, berê berê da, ol jî ji bo kara xwe dane kêranîn.

Dem hatye, ku gelê Kurd jî edî qencî-xiravî, dost û dijminê xwe ji hev cuda bike, usa ji ji meşa dewranê em pîr şûnda mane. Li meydanên sîyasya cihanê edî rind tîn xanê kê li ser rîya azaya gelê Kurd bûne asteng û kelem, rûyê kê da ne heta niha ev gela li bin nîrê neheqyê da dizêre, kê ne, ku nahêlin çira Kurda

li ser hîvê jî bişxule. Eger niha jî Kurd kare xwe yê netewî li ser her tiştî ra negrin, bikevin pey xewnerojkên derew, biratya sexte nagîhîjne tu armançî.

Ji bo dîtina rîya rast, pêwîste em paşda li dîroka xwe jî bin-hêrin. Dîrokê pir cara xayîntî me kirye... Mê jê bawar kirye, em hatine pelçiqandin, rûyê cahiltyê, bêtifaqyê, birakujyê da xêncî zirarê em negîhîştine tu meremî...

Min vê pirtûkê da, hewil daye, bi lêkolînên bûyarên dîrokî, yê destpêka sedsala 19-an, di jîyana civaka hinek êlên kurda da, restyê raxim li ber çêvên xwendevanan. Eva ew deme, ku dewleta Osmanyê pir zeyîf dibe, mîrgehên Kurdan yê dewî jî ewqas xurt dibin, ku êdî deshilatdarya Osmanyê qebûl nakin û dewa serxwebûnê dikirin. Lê rûyê bêtifaqîyê, dûrnedîtina seroka da, rûyê olperestya sexte, şerên navxweyîyî birakujyê û xiyaneta xwexatyê ya hinek serokeşîr û oldaran da nikarin qewatê xwe bikine yek û li himber qewatên Osmanyê serkevin. Kurdistan dibe meydana qir û birê. Xûna evdên kurd mîna çema dikşe. Mîrgeh bi dewî têne pelçiqandin. Leşkerên Osmanyê Kurdistanê wêran dikin.

Halê Kurdên Êzdî dubare xirab dibe...Her çar alya va Êzdîyan têne hev. Di bin navê biratya bawaryê da desthilatdarên Erebb, dewleta Osmanyê û Kurdên musulman Êzdîyan elam dikin çawa kafir, bêxwedê. Êrîşên tunekirinê dibine li ser wan. Bi îzbatyên şedê wan bûyaran, dîplomatê Înglîs A.H. Layard, wan êrîşa da ji çar êzdîyan sisê hatine kuştin.

Êzdîyên, ku ji qirê xilaz dibûn jî cî û werê kal bavên xwe dihîştin, direvyan, koçber û malwêran dibûn, rêyên xilazbûnê digeryan.

Wê demê ye qelandina herd gundê Êzdîyan yê Dela, berxwedana Êzdîyên Xalta, şerê Erenzê bi serokatya mîrê Ridiwanê Mîrzikê Zaza, koçberya hinek êlên Êzdîyan ber bi dewleta Rûs pêk tê.

Li wê dewleta xaçparêz (Rûsa) ra helaqetyên Êzdîyan xurt dibin. Gelek meznên Êzdîyan xilazbûna êlên xwe alîkarya dewleta Rûs va girê didin. Mîrzikê Zaza jî sê nema Serlaşkerê dewleta Rûs Koms Paskêviç ra dişîne... Dewletên Rajavayî jî destê xwe dirêjî wê heremê dikan...

Di ser bingeha belge, delîlên dîrokî, bîranînan, melûmetyên zargotinê me cedandîye ronayê bavêjine li ser bûyarên wê demêye tiragîk û hinek şaşyên sivik, ku dîroknivîsan nivîsara dîroka wê demê da bi nezani berdane, rastkin.

Ji bo bûyarên ku bi serkêşya Mîrzikê Zaza qewimî ne bi şaşî navê Şêx Mîrzayê Anqosî va hatine girêdan, em usa jî bi sivikayî li ser berxwedana Şêx Mîrza û fermana êla Anqosya sekinîne.

Berxwedana Şêx Mîrzayê despêkê da ne seva dijîtya olê bûye. Ew pîrsa girtina qedrê xîret û namûsa eşîrê bûye, dijî dewleta Osmanyê. Lê dema Şêx digrin, davêjne hebisa Dîyarbekirê, hukumdarên dewletê tê derdixin ku mecal Kurda ra çê dibin ji bo tifaqê dijî dewletê. Ku nehêlin tifaq li nav gel da çê bibe, hukumdarên dewletê bi hêsanî wê pîrsgirêkê waldigerînin, dîkine dijîtya olê...Bi wî teherî musulmanî, Kurdê musulman jî di nav da, li ber bajarê Dîyarbekirê qira 1700 konê Kurdên Êzdî, yên êla Anqosya tînin...

Ji bo alîkaryê, dema nivîsara vê berhemê ez razîbûna xwe didim mamosta, birayê xwe yê hêja Pîr Xidirê Silêman, Kemal Tolan, Têlîm Tolan, Sadîq Dizgûn, temamya hêjayên Mala Êzdîyan yên bajarê Oldênbûrgê, çîrokbêj û dengbêjên hêja: Hemzoyê Xalit, Elî Qecer, Hecî Sebrî, nivîskar Salihê Kevirbirî, Emer Çelik, hozan Aydîn Ronak, dengbêj Gêncoyê Temo, çîrokbêj Hesenê Aral û Îskanê Îbrahîm (Dûman). Usa jî sipasya xwe didime wan nivîskar û zanyaran, berhemên kîjaba vê lêkolînê da ji bo ronîkirina pîrsgirêkan min kar anye.

KURTAYÎK LI SER ÊZDÎYAN Û ÊZDÎYATYÊ

Êzdî pareke gelê kurdin, ku li ser bîr û bawaryên xwe, yên kevnar: êzdayatîyê mane û heta niha jî bi wan bîr û bawaryan heyîtiya xwe didomînin. Welatê wan Kurdustane.

Gor bawarya êzdînasan dîroka vî dîni ji kûraya hezarsalan tê, gelekî ji Zerdeştîyê û olên ji pey wê ra hatî kevintire. Bawarîke Mêzopatanî, Kurdîstanî ye, ji bo xêncî Kurd û Kurdîstanê li nav tu gelî û tu warî ev bawarî tune. Ziman, erf-edet, rê-rism, due'a-dirozgê wê olê tev kurdewarî ne. Navê êzdayatîyê ji peyvên Ezdî, Ezda, Êzî tî. Ezda yan Xwedê. Li nav ulmê dîne Êzdayan da Êzî navek ji navê Xwedê ye. Têkistên Êzdayan, yên pîroz da wa tê gotin:

*Sultan Êzî bi xwe padşa ye,
Hezar û yek nav li xwe da ye,
Navê mezin her Xweda ye.*

Yan

*Padşayê min hezar û yek nav e,
Ev dinya ji bo wî sehet û gav e,*

*Dizane behra da çend keşkûl av e,
Li deşta çend kevir di nav e,
Ewî Hewa kire bûk, Adem kir zave.*

Ev xelkan jî mîna evdên olên din xwedênasin û bawarya xwe ji Xwedê tinin. Ji bo wan Xwedê bawariya here bilinde, “bê heval û bê şirik e.”

Bi bawarya Êzdîyan Xwedê ji nûra xwe heft Milyaket xuligandine: Îzraîl, Cibrayîl, Mikayîl, Dirdayîl, Simqayîl, Ezazîl, Ezrafîl. Êzdî Ezazîl rêberê xwe hesav dikin, nav dikin Tawisî Melek. Dibêjin Xwedê Tawisî Melek kirye meznê melekan. Êzdî xwe hesav dikin miletê Tawisî Melek û li pey wî diçin. Di bawariya wan da xêr û şer ji dergehê Xwedê tèn, serkanîya wan yeke. Laşê her evdekî da du qewat hene. Aqil hêza xêrê ye, nevs ya şêr, xapandin û xiravyê ye. Ji vir jî tê xanê, ku bingeha ronayê û teryê, jîyanê û mirinê, germê û sermê, şîmayê û telayê, remê û xezevê yeke.

Civaka Êzdîyan belayî li ser du para dibe: yeknav û dunav.

1. Yeknav Mirîdxane ye.

2. Dunav Şêxanî û Piraniye.

Şêxanî jî sê beşin:

1. Adanî

2. Qatanî

3. Şemsanî

Gorî zanyar û oldarên vê olê, li berî Şîxadî ev civakan bi du beşan parkirî bûye: Pîr (oldar, rêberên olî) û Mirîd. Bi hed û seda Şîxadî raste bingeha vê olê ya kevn ma lê Êzdîxane bi şêweya yeknav û dunavan hat parkirin. Bi vê guhestinê wezîfe û rola hinek çînan li nav civaka Êzdîyan da hat bilindkirin

Li nav ulmê ola Êzdîyan da **kirasguherîn** bawarîke bingehîn e. Anegorî wê bawariyê gava evd emrê Xwedê dike, laş dimire, ji bo laş ji axê çê bûye, dîsa dibe ax, lê ruh ji laş dertê, dimîne.

Gor kar, bar û e'melên wî evdî rohê wî jî ji pey mirinê ra li ber ruhberêkî din da tê berdan.

Ev dîna, dînekî girtî ye. Kes nikare bive Êzdî. Evdê Êzdî gerekê ji dê û bavê Êzdî bêne dinê. Li nav vê civakê da pîrsa zewacê pir berk hatîye danîn. Ji dîn û mîletekî din zewac qedexe ye. Ne didin, ne jî distînin. Kê ji dînekî din zewicî, ji dîne xwe dertê, êdî Êzdî nîne. Li nav hersê parên Êzdîyan da jî zewac nabe. Jin xwezî di nava her sê tayên şêxan jî nave. Her weha pîr jî çend tayin, zewac di nav hinek wan taya da jî nabe.

Lêkolînên dîrokî didin zanîn, ku di dema Şîxadî û heta Şêx Hesên jî, vê derecê da, êzdîyatî ewqas hişk û berk nî bûye. Lê ji bo listik û êrîşên dijminan li ser Êzdîyan pîr bûne, rêvabirên wan yê olî û civakî mecbûr mane van bend û hidûdên berk bikîşînine dora civaka xwe, ku bikaribin xwe biparêzin.

Qulbeta Êzdîyan Roje, sîmvol (nîşan) û ala (beyraq) wan

Tawise.

Heft Tawisên Êzdîyan hebûne. Her Tawsek sîmvol bûye ji bo heremek yan wîlayêteke Êzdîyan. Navê wan Tawisan evin:

1.Tawisa Êzî (Tawisa Enzêlî) ji bo Ezdîxanê bû. Ew li Welatşêx dihate gerandin.

2.Tawisa Şengalê (Şingalê)

3.Tawisa Helebê

4.Tawisa Tebrêzê

5.Tawisa Xalta

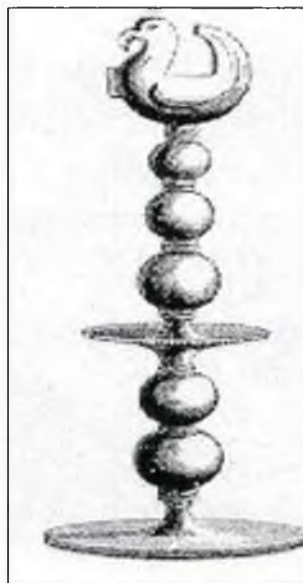
6.Tawisa Moskova (seva Êzdîyên Rûsyayê, Ermenistan û Gurcistanê)

7.Tawisa Zozana (I)

Tawisên Êzdîyan pîr kevnin, bi texmîna zanyara ew dewra bironz helandinê da hatine çêkirin.

Fermana Ferîq Wehbî paşa da (sala 1892-a) qesra mala Mîrê Êzdîxanê talan kirin, qube hilşandin, nîşanê êzdiyatye destê zorê birin. Li nav gelek tiştên kevnare pîroz da Tawis jî birin. Paşê çar Tawis paş da dan, sisê ji destê Êzdiya çûn. (2)

Tawis

Nîşaneke Êzdiyan ya pîroz Xerqe ye. Xerqe libasek e (cil, wek kirasa), ku bi rîsê hirya peza sipî (qerqaş) bi destê keç û bûkên şêx û pîran tên çêkirin. Ava Kanya Sipî da li Lalişa Nûranî tê morkirin. Paşê ava zergûzê da dikelinin. Rengê wê reş dibe. Xerqe şêx, pîr û feqîr xwe dikin.

Berat ji axa Lalişê ye. Ev axa, ku ji cîkî kivşkirî derdixin, ava Kanya Sipî da distirên û wek moryê biçûke gurover hişk dikin. Anegorî ayîna dîn ew gotî bi her êzdîkîra hebe. Dema

evdê Êzdî diçe rema Xwedê beratê didine li ser çevê wî, datînin ser lêvan, dikin guh û tesmîlî axê dikin. Hebûna beratê li cem evdê Êzdî usa jî tê wê menê, ku axa zîyareta wan, Lalişa Nûranî timê bi wan ra be.

Tok yan toq jî nîşaneke êzdîtyê ya pîroze. Jêra dibêjin toqê Êzdî. Ev kirasekî sipî ye, ku binda tê xwekirin. Dewsa berustyê mîna toqa tê dirûn.

Kulik, kumeke, ku ji hiryê tê çêkirin, bi ava Kanya Sipî tê morkirin û wek xerqe tê rengkirin. Ev jî êzdîtyê da nîşaneke pîroze.

Sitêr jî li cem Êzdîyan pîroze. Êzdî li ber sitêrê mala xwe di-sekinin due'a xwe dikin. Sitêr nîşana Xudanê malê ye. Dî malên dunavan da, nîşanên pîroz, yan nîşanên ocaxên wan di nav sitêr da tîn xweyîkirin.

Zîyareta Êzdîyan Lalisa Nûranî ye. Kîjan dikeve li Başûrê Kurdistanê. Ew merkeza dîn û cîyê Heca Êzdîyan e. Civaka Êzdî him aliyê civakî, him jî olî ji wur va tîn rêvabirin. Rêberyê Mîrê Şêxa (Mîrê Êzdîxanê), Babê Şêx (Extiyarê Mergê) û Civata Ruhanî dikin. Qirar-qanûn, rê-rismên dîn destê wan da nin. Cîyê rûniştandina Mîr gundê Bee'dirê ye. Kîjan ji Lalişê 15-16 km. dûre. Niha Mîrê Êzdîxanê: Tesîm Beg e, Babê Şêx jî Şêx Xeto ye.

Civata rihanî bi van dîndaran pêk tê: (3)

1. Mîrê Şêxan
2. Extiyarê Mergê (Babê Şêx)
3. Şêxê Wezîr
4. Pêşîmamê Mergehê
5. Pêşîmamê Babê Şêx
6. Niqîb
7. Bavê Gavan
8. Serokê Qewalan
9. Bavê Çawîş

Lalişa Nûranî

10. Serderiyê yan jî Feqîrê mala Şîxadî.

Ev wezîfe tev berê-berê da li nav binemalên dunavan da hatine parevekirin. Babê Şêx (Extyarê Mergê) rêvabirê civaka êzdiyan yê olî ye. Ew ji binemala Melek Ferxedîn e (Şemsanî) û ji alyê Mirê Êzdiyan va tê kivşkirin. Şêxê Wezîr ji binemala Şêxên Şêşimsa ne. Pêşimam şêxên Adanî ne. Ew li nav Êzdiyan da berpirsyarê paqijaya bawaryê ne. Mara bûk û zavê birîn jî destê vê malbetê da ne. Niqîb pîr e, ji pîrên Hecîala. Babê Gavvan ji şêxên Amadînan e. Babê Çawîş ji binemala pîrane. Serdaryê yan Feqîrê mala Şîxadî ji şêxên Şêxûbekiran yan jî Feqîrên bi xerqe ne.

Tek Meznê Qewalan mirîd e. Qewal qewlbêjên civaka Êzdiyan e, ji êla Dûmûlyên Zerzayî. Ew berê da du gunda: Başîk û Bahzanê da dijîn. Zanyar dibêjin ew Şîxadî ra hatine wê heremê. Civak qedrekî mezin didin Qewalan. Heta niha jî ew di nav xwe da bi erebî diaxivin. Karê qewala yê sereke ewe, ku ew

Tawisê li nav heremên Êzdiyan bigerînin, xêrê topkin, qatî qewl, beyt, rê û rizmên êzdîtyê bin. Niha Meznê Qewalan, li nav civakê da eyan, fikirzelal, zanyarekî ulmê bawarya Êzdîtyê, Qewal Silêman e.

Her Êzdî, nenhêrî ew ji kîjan parê ye gerekê pênc ferzên Êzdiyatyê (heqîqetê) xweyîke. Qewlê da wa tê gotin:

Çê bûn her pênc ferzê heqîqetê,

Şêx û Pîr, Hosta û Merebî,

Yar û Birayê Axretê.

Yan

Şêx fêr e, Pîr nîşan e,

Hosta û Merebî sohbeta wan e,

Ferza Birê Axretê ferzeke giran e.

Bi van ferzan hevgirtinek li nav civakê da çê dibe. Her Êzdî gerekê Şêx, Pîr, Hosta, Merebî û Bira (xûşka) wî ya axretê hebe.. Gerekê bê gotin di nav civakê da rola Hosta û Merebya êdî nayê xanê, wezîfa wan jî, tê bêjî êdî ne dîhare.

Wezîfa Birê Axretê, çawa qewlê da jî tê gotin wezîfa here giran e. Anegorî u'lmê Êzdîtyê Birê Axretê ji pey mirinê ra ruhê mirî (Birê xweyî axretê) ji pira Seelehtë ra derbaz dike, dibe rêberê wî.

Dema Êzdîk (ew mirîd be, şêx yan pîr) dixweze ji xwera Birê Axretê bigre gerekê li navbera wan da Şêx hazirbe.

Ez gelek cara li wê mêrasîmê da hazir bûme. Mêrasîma girtina Birayê Axretê awaye:

Şêx ji mirîd dipirse: “Tu çi dixwezî? Yan xwestina te çiye?”

Mirîd dibêje: “ Ez dixwezim... bive Birê minî Axretê. Yan, Ez daxweza biratyê jê dikim.”

Şêx ji ew şexsê ku wê bive Birê Axretê dipirse: “Filankes ji te daxwezya Biratya Axretê dike, tu qayîlî?”

“Belê, ez qayîlim lê di sê herfan da ne pêra me. “

Ew sê herf sê gunene. Ewan sê guneyên bingehîn in, ku e-zdiyatyê da qedexe ne û tucar nayên qebûlkin.

1. Selbikê zêrîn. Yan ava şelbikê zêrîn tem neke. Yanê hidû-dên zewacê, ku nava parên Êzdiyan da hatine danîn neteribîne, zinê neke.

2. Dîza den. Yan dînê din qebûl neke.

3. Derba Xerqe. Yanê destê xwe li ser şêx-pîra, evdên bi xerqe bilind neke.

Edetekî kevnar, ku heta niha jî cem Êzdiyan maye: BISK e. Dema zaroka kurîn dibe heft, neh yan yanzde mehî, dê-bavê zarokê gazî şêxê xwe yê biskê dikan û cara ewlin porê lawik bi destê şêx didine qusandin. Sêx dua`ya Biskê dibêje, porê kurik diqusîne û xelatekê didê. Dê-bavê zarokê jî fitoyê xwe didin Şêx.

Êzdî xweyê cyd-erfat, erf-edet, rê û rizmên xwexatyê, yên dewlemendin.

**Mîrê Êzdiyan
Tahsîn Beg**

Cejnê usan li nav wan da hene, ku ji dema Somerîya û berî wan jî tîn. Eydên sereke evin: Eyda rojîyên Êzî, Çilê zivistanê,

rojîyê Xidir Nebî-Xidir Lîyas, Çarşema serê Nîsanê, Çileyê havînê, Cimayê û hivd.

Cejnên usan jî hene, ku tek parek, yan Êzdîyên deverekê di-kin. Êzdîyên Çêlkî eyda Batizmîyê, yê welatên Sovyêta berê: Çarşemê hesava, Kuloçê serê salê, yê Şengalê Tûafa dikin û hivd.

Guhertinên girîng li nava êzdîyatîyê da, di sedala 12-an da, dema Şîxadîyê kurê Misafir da pêk hatin. Ewî guhertinên (rê-form) bingehîn kirine li nav vê olê da. Hîmê hed û seda nû danî. Çevkanyên dîrokî didine kivşê, ku Şîxadî evdekî dewrêş, fîlîsof, şayîr, xwedênas, zane û xweyê hunur û kiryameta mezin bûye. Ew ji Şamê hatiye Lalişê, bawarîya xwe li Tawisî Melek anîye, giregirên Êzdîyan yê wê demê li dor xwe civandîye, gelek hed û sedên nû kirye li nav vê ola kevnar. Meremên wan guhertinan ew bû, ku êzdîyatîyê ji êrişên olên nû biparêze. Peyhatîyên wî, îlahî nebîyê birazîyê wî: Şêx Hesên, lawê Şîxadîyê dewîn û gelekên din ji bo rêk-pêkirina wê hed-sedê û rêvabirina civaka Êzdîyan karine mezin kirine.

Pêxemberên Êzdîyan, yê xisûsî, ku xwe ra kiribin rêberê î-man û axretê, hebandin û bawarîyê nînin, eva oleke esmanî, batînî û suruştî ye. Hebandin û bawarîya wan ji Xwedê, Tawisî Melek, milyaket û qewatên xiyalî, suruştî yê ne xuya û ne eyan tê.

Her usan jî gelek xas û babçekên Êzdîyan hene, kîjana dîro-ka êzdîyatîyê ya dût-dirêj û dijwar da, ji bo parastin, dewlemen-dkirin û kûrkirina wê bawaryê emekê pir mezin dane, rola dîro-kî listîne. (Şîxadî, Şêxûbekir, Şêşims, Şêx Hesên, Pîr Hesên Mam, Pîr Mamereşan, Xatûna Ferxa, Şêx Fexirîyê Adîya û gelekê din). Êzdîyan jî li nav bawarîya xwe da ew ewqas mezin kirine, ku gîhandine bilindaya Xwedê û Tawisî Melek.

*Şixadî û Tawisî Melek û Xwedê yekin,
Hûn tu menya jê nekin,
Ew miraza zû hasil dikin.*

Usane, di bawarya êzdîyatyê da sura Şixadî ji sura Tawisî Melek e û ew jî her sura Xwedê ye .(2-a)

Çiqas jî Pêxemberên Êzdîyan yên tebyetî tune ne, lê dîsa wan li nav qewl, beyt, due'a û dirozgên xwe da cîkî bi layîq dane Pêxemberan, ew hesav kirine "Qencên Xwedê" û tim bi pesin, qedir û hisir navê wan dane, di derheqa wan da axivîne.

Di nav qewlên Zebûnî Meksûr, Mûsa Pêxember, Îbrahîm Pêxember û Nebî Îsmayîl, Miskîno jaro da ev yek rind tê xanê. Em çend sebeqa ji qewla Zebûnî Meksûr bînin:

*Piştî wê hêwanê
Qewmek dê dehir bît dilîda namînit xwefa îmanê
Ew yek dê xeriqbin bi ava tofanê
Piştî wan bedîla
Qewmek dê dahîr bît neye 'dîla
Nuqtek dê nazil bît ji qendîla
We li nav dehîr bît Brahîm Xelîla.*

*Birahîm Xelîl ji nuqteke sadiqe
Bi sê herfa dibû mûlteqe
Heta Xwedê xwe naskir bi heqe.*

*Heta Xwedê xwe biheq nas kir
Li gel Azir û Nemrûd û senema behiskir
Lew giyanê xwe ji kifiryê xilas kir.*

*Piştî wan xelîlulaye
Î'saye, I'saye û Mûsaye.
Mehemedê nû kamile
Muhuba wî di hingifte hindek dile
Xitmê mîra seyîdê mursile.*

*Ya seyîd el-mûrsilî
Çemd bedîl hatin û buhurî,
Çend xas hatin min hijmirî
Ew siltan şêx adiyê
tacê ji e'wil heta bi axirî. (2-b)*

Di nav zargotina Êzdiyan da gotinên wa hene, dibêjin: “Tu naçî dêrê yan mizgevtê, kevir jî navêjê.”

Xizna ulmê vê olê devkî, bi cûrê qewl, beyt, çîrok, due'a û dirozga hatine parastin. Lê gelo kitêbên Êzdiya hebûne? Çevkanîyên Ereban, yên kevn da tê gotin, ku du kitêbên Êzdiyan yê pîroz hebûne: Celwe û Mizhef reş. Bi gor wan çevkanîyan, ya ewlin sala 1161-ê, lê ya din 1342-a hatine nivîsar. (4)

Baba Şex: Şêx Xeto

Bi texmîna zanyarên êzdiyatvê ew têkistên wan kitêban, ku niha hene û di derheqa wan da pir tê axaftin û nivîsar ne yê eslî ne. (5) Ew têkistana, sedsala 19-an da, ji alyê evdekî ne Êzdî û ne jî Kurd, ne bi zaravê Kurdên êzdî pê diaxivin, hatiye nivîsar. Çi dimîne li ser qçdera kitêbên eslî, di dîroka Êzdîyan, ya di-jware bi qir û bir, bi ferman û talan, wêrandin û xûn da kê zane hêjayî çi bextî bûne ? Şewitandine ? Ji bo parastinê cîkî hatine çelkirin û cî hatîye bîrkerin, unda bûne yan li cem hineka veşartî dimînin?

Di dema Şêx Hesên da usan jî 40 hev Mişûr seva malbetên pîranîyê hatine nivîsar. Wan da navê cî û warên qebîl û êlên Êzdîyan tînan navnîşankirin, ji nav kîjana gerekê pîra xêr topkirana. Ji wan Mişûran hinek heta niha jî hene.(6) Ew Mişûr dîroknivîs û dinêzanên kurdzanîyê ra ji bo lêkolînên dîrokî, demogîrafî karin bibin çevkanyên giranbiha.

Sebeqeke qewla **Hizemokê** da wa tê gotin: (6-a)

Çendî teyreke wê li ezmana
 Navê wî enqer binave,
 Ji qudrêtê, ji cengê wî teyrî di barî xunave,
 Me şêxek divêt ji malêt Adya,
 Pîrekî heqîqetê,
 Alimayekî ji alima jî zêde
 Derê **reşbeleka** vekin,
 Ji 72 bava xeber bidin
 Ka bi xêra navê Şêx Adî ka behra
 Sîhanê çend keşkûl ave,
 Û di deştê çend kevir di nave...

Reşblek kitêbe, usa ne kitêb hebûne, ku oldaran, a'liman ew xwendine, zanebûn, dîrok, ayîna dîn nîşanî Êzdîyan kirine.

A.H. Layard di nivê sedsala 19-an Êzdîyên Lalşê û Şengalê dibê mêvan. Derheqa herd gundên qewalan: Başîk û Bazanê da dinivîse. Dibêje, Êzdîyan digotin ku wan gunda da kitêbeke Êzdîyan, ya kevn veşartî heye. Dilê min pir dixwest ew kitêb bidîta, ji wan hilda, kopî kira. Lê ne, ku min kopî nekir, min nedît jî. (6-b)

Usane kitêb nîşanî wî jî nedanê.

Ez li ser wê bawaryê me, ku di dema Şîxadî heta ya Şêx Hesen û hela demek pay wan ra jî li Lalişê pirtûkxana Êzdîyan, ya dewlemend, ya bi pirtûkên li ser ayîna dînê Êzdîyatê nivîsar hebûne. Lêkolînên li ser qewl, beyt, çîrok, dua-dirozgên Êzdîyan, ew xizna ruhî, ya gelê me, mirov tînin li ser wê bawariyê, ku mirovên ne xwendî û haj edebet, medenyet, u'lmên ol û dîyanetên dinyayê tune, nikaribûn ev nîrxên bedewtîye, yê usaye giranbiha, bi felsefe, dinêzanebûna kûr, bi zanyarya bê qisûr ji pey xwe bihîştana, rê û rismên ola xwe usa ferih rênîşankirana. Gelek nimûnên ulmê êzdîyatîyê eger bi zanestî bîn lêkolînkirin, şirovekirin û wergerandin bi zimanên cihanê

yên mezin, we xizna edebyeta cihanê bixemilinin. Yê ku ew berhem efrandine şayîr, filosof û zanyarê dema xweye mezin bûne. Wana nikaribû çiyê vala ew tişt biefirandana û tu tiştên nivîskî jî ji pey xwe nehîştana.

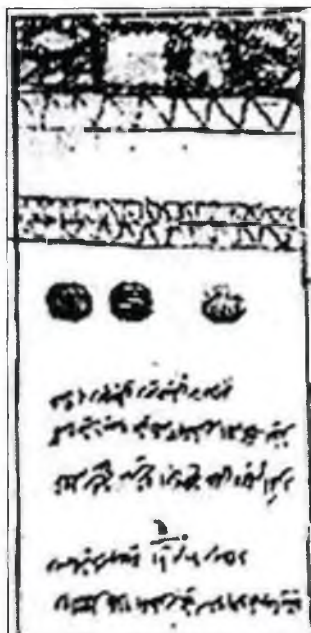
Qewalên Êzdyâ despêka sedsala 19 an

Pelek ji Mişûreke Êzdiyan

Dîroknivîsên Ereba Ahmed bin Tolan, di kitêba xwe, ya bi navê “Thexaîr al-qesir fî tercimat nûbêla al-esîr”, Ahmed Têmûr di kitêba xweye “Al-yêzîdiyê wemensa nihletihim” da dinivîsin, ku Şêx Hesên (biraziyê Şîxadî), zane, filîsof û birtijekî eyan bû, xweyê kitêba “Al-Cewle Lêhli al-xewle”. (7)

Hema ev şedetya dîroknivîsên Ereban, ji bo li wê demê, hebûna kitêbeke usan, fîkira heyîtiya kitêbxana Êzdiyan dide îzbatkirin.

Bextê wan nivîsan di bin kelefên ferman, qir û bira dewrana, ya xûnrêj da veşartîye. Gênosîd / komkujî / ne ku tenê evdê Êzdî hatîye kirin, lê usan jî çand û kûltûra wan.

Êzdîyan, di dîroka xwe ya hezaran salan da, xizmeta pir mezin kirine di karê parastin, pêşdabirin-pêşxistina edebiyet û medenyeta gelê Kurd da. Ji bo ev ola bawarîke kurdewarî ye, bi serê Êzdîyan gelek erf-edet, eyd-erfat, cûrê sazbandîya miletîyê, ya kevn, heta şexsyet, sifet û xeysetê miletyê, yê kevn jî hatîye xweyîkirin. Têkstên usa li nav ulmê ola Êzdîyan da hene, ku kevnarya wan digîhîje bi hezaran sala. Zimanê Kurdî hatîye xebitandin, helkirin, şimşatkirin, zengînkirin, parastin. Ferhenga zimanê u'lmê bawarya Êzdîyan pîrr berfire û dewlemend e.

Şayîrên Êzdîyan, wek Hesebê Al Tewrî, Xidirê Zênde, Pîr Reşê Heran, Pisê Cemî, Şêx Fexirê Adîyan çarsed-pêncsed sal berî şayîrên Kurd yên wek Herîrî, Feqîyê Teyran, Mele Cizîr, Ahmedê Xanî jîtine û bi zimanê Kurdî efîrandine. Li cem Êzdîyan nimûnê mûzîka kurda ya olî û civakî, hacetên sazbandîyê yê here kevnar (def û şîbab) hatine parastin û heta niha jî hewaskarya xwe unda nakin.

Gelo berî wan, berî dema Şîxadî filîsof, dîndarên xwendî, şayîr, medresên zanyaryê li nav civaka Kurdên Êzdî da hebûne? Berhemên wane nivîskî, bi zimanê dê hebûne? Bi texmîna me li cîyê vala, carekê va qewl, beyt, qasîde, duea-dirozgên wa, bi zimanê kurdî efîrandin tiştê dûrî aqilan ne. Usane hîmekî edebiyetê, yê pêşketî li nav Êzdîyan da hebûye, û xwendin-nivîsar jî qedexa nîbye.

Ji pey komkujiyên mezin ra, hukumdarên dagerkir, ew Xelîfên Erebbin yan Sultanên Osmanî, tek fermanên qirkirinê didan, piştovanî dikirin, kurd jî ji bo “axret-îmana” xwe diketine qirka hev û hev qir dikirin. Bira birê xweyî helal dikuşt, law şûr zikê dê û bavê xwe yê “kafir” ra dikir, cînara hev serjê dikirin. Şikeke neqenc, xişûşya xirav hindava hev da kiribûne dilên evdên Kurd. Kurdên musulman ra mîna “goştê beraz” nan, xwerin û destkuja Êzdîyan heram kiribûn. Li kîjan feraqan /derdanan/ da evdên Êzdî av yan xwerin bixwarana heram dibûn. Kesî rûn, penîr, mast û hasilaên din, ku Êzdîyan çê dikir nedikirin. Ji Êzdîyan kesî goşt, heta ce, genim, hirî jî nedikirin.

Usane Kurdên Êzdî, welatê xwe da, li nav civaka kurdayetiye da him alyê olî û morali, him jî cvakî, bazirganî û aborî va dihat îzolekirin. Bi zimanê niha **ambargo** danîbûne li ser wan. Pêra jî ji bo hebandina xwe Êzdîya gerekê “Baca sêrî” bidana dewletê. (9)

Anegorî “ferzên” dînî musulmanên esil ra helal bû, ku wan “kafirên” bikujin (ew xêreke mezin dihat hesabandin), mal, milk û hebûna wan xwe ra hildin. Jin, bûk û keçê wan jî xwe ra bivin yan jî bazarên musulmana da çawa hêsîr bifroşin.

Kurdên Êzdî jî her tişt dikirin, ku bawarya xwe biparêzin, li ber “dijminê” xwe yê dîn serî daneynin. Çi ji destê wan dihat zîyan didan Kurdên musulman. Wan ra jî musulmanî heram bû. Kijan evdê dibû musulman ji civaka xwe derdixistin. Qewata wan bigîhîştayê dikuştin.

Dîroknivîsê Kurdî sedala 19 an Mele Mehmûdê Beyazîdî destpêka wê sedsalê dinivîse *”Kuştina mirovên Êzdî cem Kurdan ne gune ye û her cara, gava rê dikeve Kurdên musulman Êzdîyan dikujin û jinên wan jî xwe ra dikin carî. Ew ji dukanên qesab, yê Êzdîyan goşt nakirin, çimkî Êzdîya mûrted* dihesibînin”*. (10)

”Di nav Êzdîyan û meleyên Musulmana da şerekî oldarî digere û her yek jî wan li firsendekê digere yê din bikuje”. (11)

Gelîkî kûrî bêtifaqîyê û ne ku tenê bêtifaqîyê, yê dîndijminatîyê û neyartîyê, yê bi înk û rik kiribûne navbera Kurdan. Heta rewşembir, rêvabir û pêşikêşên Kurdan, yê here mezin û here navdar jî ji wê “haşîşa” qirêj paqij neman. Wan derheqa Êzdîyan da çawa gelekî (miletêkî) “biyanî”, “kafir” yan jî bi navên nerind nivîsîne. Êzdîyan jî kilam û sitiranên xwe, yê derheqa fermana da, peyvên dijminatîyê, yê tûnd û ne cî li ser sofî, mele û feqyên musulmana yê „serkesk“, “kumsor” ji ewleda ra hîştine.

Dema em dîroka serhidanên Kurdan, yê wan deman lêkolîn dikin, dibînin, ku serokên serhildanan jî negîhîştine rastîya dîrokê, kara milletîyê li ser êşa olê ra negirtine. Payê wanî pirê borcê xweyî “axret-îmanê” yê sereke qirkirina wan “kafira” hesav kirine. Em bîr bînin hema serhildanên paşwextîyê, yê here mezin: ya mergeha Sorana: Mîr Mehmed û Mîrê Cizîrê

Bedirxanê mezin yê mîrgeha Botan. Meremên her du serhil-
danên gewre jî serxwebûn û çêkirina dewleta Kurda bû...Lê
wan herd serokan jî dilên evdên Êzdî da bîranînen bi xûne, bi êş
û jan hîştine.

Şedê bûyarên wê demê bîr tînin, ku hazirya fermana li ser
Şengalê ra kêfa Bedirxan beg pir dihat. Mal û hebûna wan
(Êzdîyan) jêra dima. Keç, bûk û zarokên wan jî li Mûsilê, baza-
rê kola da difrotin û bi wan pera jî Beg deynê xwe dadida. (11-
a)

Ji çevkanyên dîrokî em pê dihesin, ku ji 18 jinên Bedirxan
beg, Mîrê Botayî bi nav û deng 17, bi eslê xwe Êzdî bûne. Wê
demê birina her keçeke Êzdî ji alyê Musulmana va (ew mîr
bûya yan xulam Êzdîya ra yek bû) dibû bûyareke tiragîk e, me-
zin. Jîyana Êzdîyan tev li hev dibû. Di vir va jî tê xanê Êzdîyên
li bin hukumê Bedirxan beg da halekî zulmêyî çawa da
bûne.(11-b)

Gelo Beg pir ji Êzdîyan hiz fikir yan keçên Êzdîyan pir be-
dew û xweşik bûn, ku wî ew xwe ra çawa pîrek bijartine? Dibe
di gotina dewyê da rastî jî hebe, lê armac tiştêkî din da bûye. Bi
ferzên bawarya Îslamê, kê kafîrekê bike musulman, bive li ser
dînê heqyê, ji pey mirinê ra diçe buhuştê. Û Beg qesra xwe
buhuştê da bi birina keçên Êzdîyan, bi hêsir û xûna zarokên wan
ava dikir.

Çima ev kîn û dijminatî kiribûne serê gelê nezan û ji alyê
hukumdarên der û hundur va dihat destek kirin û xurt kirin?

Tê texmîn kirin û usa jî dîrokê da eyane heta sedsalên 17,
18- an êzdîyatî qewateke mezin û bi hêz bûye. Çawa niha hu-
kumdar û sîyasetmendare dewleta Tirke nijarperest, seva gelê
Kurd dibêjin: “Xeterin ji bo yekparebûna...” usan jî wê demê
hukumdaran êzdîyatî xeter didîtin li ser rîya erebkirin û ji holê
rakirna gelê Kurd, pey ra jî ji bo yekparebûna dewleta Osman-
yê.

Yekîtiya Êzdîyan jî çawe civakeke hevgirtî tune bû. Piştgirtin jî ji cîkî nedihat, Êzdî bi gēogirafi jî ji hev hatibûn parçekirin. Êlê wan li nav bera musulmanyê da ji hev dûr ketibûn, pevgerêdan tune bûn, rêvabirin jî ne li ser bilindaya xwe bû. Çawa niha usa jî wê demê dijmin nedihîşt yekîti çêbe. Ne Êzdî haj musulmanya rast hebûn, ne jî Kurdên musulman haj êzdîtaya rast.

...Û heta destpêka sedala 20-an, dema Împêratoriya Osmanîyê ji hev bela bû, hilweşya, Êzdîyan da jî tişt nema bû, ku wan ji bikaribya, çawa oleke cuda, konfêransa Lozanê da, dewa mafekî bikira. Êzdî êdî qewat nî bûn. Yê revya bûne xerîbyê, yê ketibûne gundên çîyayen hasê û li nava zulm-zora musulmana da heyîtya xwe bi teherekî didomandin.

***

Dibêjin 72 ferman li Êzdîyan rakirine. Kê ew qetleme, komkujî jimartine, hesav kirine, derheqa wan da nivîsîne? Çima heftê du ne hezar heftê du! Kê derheqa her fermanekê da bîranîn xweyî kirine, nizanim, tek wê zanim, ku her fermanekê zîyana nebînayî, ya mezin daye gelê Kurd, qewata gel şikêrandîye, bêtifaqî û bêbawarî derheqa hev da dilê wan da xurt kirye. Di her fermanekî da gel xêncî undakirina mirovan, mal, milk, wêrankirina welatê xwe, usa jî morala xwe, gumana serxwebûna welêt, tifaq û yekîtiya xwe unda kirye...

Ferman jî çîye? Ferman (FITWA ¹) qirarnivîsa kokbirya xelkekî ye ji alyê hukûmdarê wê dewletê û oldarê wêyî payabilind da. Ferman mîaserkirin jî kokbirîye, qelandine bi qewl û qanûnên gēnosîdê. Fermanê radikin, ku koka evdên wî gelî, yan wê qebîlê, wî gundî, wê olê bînin, erf-edet, ziman, ol û çanda wî

---

¹ Fitwa Miftî Ehmedê lawê Mistefa û... (12)

li cihanê biqelînin, çî ku navê wan va girêdaye wêran bikin, bişewitînin, tunekin...

Bi hezaran evdên bi haşîsa olê, yan miletçîtiya sexte korbûyî, fanatîk, bi serokatîya mirovên xweyê meremên tarye ne paqij, bi alîkarî û desteka hêzên dewletê, mîna lêya har, davêjine li ser gund û şêna, xelqê am-tam, yên bê sûc, li ber tu tiştî nasekinin, zarokan, kal û pîran, jin û mêran qir dikin, şênan talan û wêran dikin, dişewitînin, keç û hûkan bi destê zorê xwe ra dibin, yan difroşin, zîyaret û cîyên wane pîroz diherimînin.

Ferman-qetlemên dijî Kurdên êzdî hatine kirin, mirov dikare bi çend şewayaya binirxîne :

-Ferman-qetlemên, ku dema belakirina olên nû, ji alyê hukumdar û oldarên dagerkir va hatine pêkanîn.

-Ferman-qetlemên, ku bi destên hukumdar û oldarên desthilatdar yên dewletên Êzdî di nav da jîtine hatine kirin.

-Ferman-qetlemên bi destê axa, beg, serekeşîr û oldarên Kurdên musulman va hatine mîyaserkirin.

Ebû Siûd El Îmadî. Navê wîyî kurdîyî esil Ehmed bûye. Lawê Mistefa, ji kurdê Amêdiyê. Sala 896- a (1472) ji dayik bûye. 86 sala jîyaye. Li nav dewleta Osmanyê da gîhîştîye derecê pir bilind. Bûye Miftîyê Sultanên Osmanî :Sultan Qanûnî, paşê jî bûye miftîyê Sultan Slêmanê duyemîn. Hozan û şayîrekî naskirî navdarekî wê demê bûye.

Her kes bi emelê xwe tê bîranîn. Karê qenc bi şêkirandin, bi rem û xweşyê tê gotin, para xirava nîfir û nelet in.. Bi gilîkî xwezaya min li wî evdî, kê bi hizkirin û karê qenc tê bîranîn.

Dîrokê da ew bi fitwa û neyartîya dijî Kurdên êzdî eyane. (13) Ewî fitwa (fermana) qirkirna Kurdên êzdî daye, yanê ji alyê musulmana va kuştina evdên Êzdî di ferzên ola Îslamê

helal kirye. Fitwa wî da wa tē gotin : « Yê wan (Êzdîyan) bikuje xazî ye (şervanê dinê Îslamê) (14), yê bi destê wan bê kuştin şihîd e (Şihîd,yanê wê here huhuştê). Şerkirin dijî wan, cihad li ser wan mezintirîn cihad e û şehdeke hêja ye, ji bo ku ew (Êzdî) jî kafîra kafirtir in, kuştina wan her çar mesheba da (henefî, qadirî, şefehî, hembelî) helal e. Cihad li ser wan ji îbabeta dinî jî xêrtire. Ji hev qetandina wan, pirt û belavkirin û kuştina wan û serokên wan, ji erkên olî ne (ferzên dinî). Di vê demê da hakim û welî gerekê destûrê didin xelqê û alîkar bin di şerê dijî wan (Êzdîyan) da. Xwedê xêra wan qebûl bike û wan ra alîkar be. » « Ji bo wan heq heye mêrên wan (Êzdîyan) bikujin, keç, pîrekê wan hêsîr bikin û li bazarên musulmana da wek hêsîrên hemû kafîran bifroşin. Herweha wan heq heye keç-bûk û jinên wan jî xwe ra hivin... »(15) Eva perçekî biçûk e, ji wê qirarnîvîsa qirkirna Kurdên êzdî bi destê miftîyê kurdî « Xwedênas» hatiye nivîsar. Ez nizanim wî « oldarê gewre » xwedênasyê, axret-îmanê, di nav da jî ji ola xwe bawar kirye ? Dijwar ! Ew çi xwedênasye, ku bi xûna evdên bê sûc-gune tê nivîsar û hîmê wê qirkirin, ji holê rakirin, talan kirin û hêsîrkirina evdên ne wê bawaryê ye...

Miftî şayîr bûye jî, ha ! Em zanin, ku şayîrê esil, xweyê dil û hestên here paqij, qenc, here nazik û here merivhiz in. Tu tiştê vê fitwayê di xwedênasyê, meriv hizyê, olê û heqyê ra nîne. Eva berdrwama wê armanca dûr û dirêje, ku hela çend sedsal berê (dema êrîşên xelîfên Ereban) dagerkirên Kurdistanê, yê civakî û ruhî, fikirî bûn, hazir kiribûn û xwe ra kiribûn armanç ku bi destê olê (ji bo destê şûr wan nikaribû) bikaribin gelê kurd par-par kin, ji bîngeha wêye kevnar biqetînin, bêtifaq û bêrûmet kin, ziman lê bidine bîrkin û bi destê kurda kurda ji holê rakin, li nav xwe da bihelînin (çawa anîne li serê gelek netewan).

Ev nivîs (fitwa) ya miftî yan oldarekî sade û şexsekî nîne, usan jî fikira dîndarekî ji heşîşa olê korbûyî nîne, ew qirarnivî-

sa dewleta Osmanyê ye bi destê miftiyê wê dewletê, yê herî bilind, û bi eslê xwe va Kurd, hatîye nivîsîn. Ez bawar im, ku ev fitwa ya ewlin nîne, ji bo gelek komkujî û fermanên qirkirî yê giran berî wê jî li Kurdên Êzdî rakirine. Pey ra jî gelek oldarên bi eslê xwe kurd fitwê wa dane û bûne xweyên qirarnivîsên komkujyên dijî evdên Êzdî. (16) *Û çiyê ecêv? Komkujîya Kurda bi destê Kurda dihate kirin. Ewqas bûyarên reşe bi zulm, Kurdan anye serê Kurda, ku aqara aqilê merivê normal da cî nabîn. Ji pey fitwê wa ra Kurdistanê da dest bi xûnrêtinê dibû. Kurd ji bo "axret-îmana xwe", ku herin Buhuştê, dinya ji hev ra dikirin doje, li hev diqelibîn, Kurdistan ser û binî hev dibû. Bira li birê dibû dijmin. Heyîtya hev heram, kuştin û talan kirina hev helal kiribûn. Birayên Êzdî û Musulman şûr zikê hev ra dikirin. Erfedet, rê û rismên miletyê, yê berê dihatin heramkirin, hîrkirin, zîyaret ocax û heykelên kevnar kaviil dikirin, kitêb û nivîs dişewitandin. Tiştên nû jî zû nediketn serê evdên sade.*

Nikarihûn zimanê roja "heşer-neşerê" fêrbûna. Çiqas jî duea-dirozgê nû bi zimanê nû bûn. zimanê Kurdîyî şîrin cîyê xwe nedîda tu zimanî...

Dîplomatê Înglîz A.H Layard êrîşa serokê Mûsilê Teyar paşa bi çevê xwe divîne û derheqa qadikî "nîv Kurd" da, ku ew jî "ji bo çûyîna buhuştê, çûbû şerê "kafîra" dinivîse. Dibê, dema leşkerên paşê êrîş dibirin li ser tebyê Êzdîyan, tebyê Êzdîyan pir qewî bûn, leşker pir dihatin kuştin û pir jî birîndar paşda vedikşyan. Dibê qadik li nav leşker da hebû, ewî leşkera ra digot: "Netirsîn, ji mirinê netirsîn, şerkin, kê bê kuştin jî wê here buhuştê, kê wan bikuje jî wê here buhuştê." Layard dinivîse, ku wî digot, xwe jî ji gotina xwe bawar nedikir. Him digot, him jî xwe davîte pij zinaran, vedişart, ku neyê kuştin.

Usane wan oldaran ji bo kara xwe xelqê cahil dixapandin, dişandine kuştinê, xwe jî bi mal û milk, talanê Êzdîyan zengîn dibûn. (16-a)

Di dema Şêx Hesên da Êzdî pir bi hêz bûn. Nav û dengê Şêx Hesên temamyê Rojhilatê bela bûbû. Mîrgeha wî pir berfire bû. Gelek qewl-qanûnên hiqûqî û civakî yê bi nîrx mîrgeha xwe da wî da qebûl kirin, der dorê xwe va hîmê dewletîyê datanî. Tîrsa, ku mîrgeha Êzdîyan kare bigîhîje serxwebûna xwe, der-dorên ereb ketine nava fikaran û hewildanan. Rabûn, cudatîya olê kirine mehne, ku wê mîrgehê bişkênin û ji serokê wanî bi aqil xilazbin. Serokbajarê Mûsilê Bedredîn Lûlû du fermanên (ê-rîşên) mezin birin li ser mîrgeha Şêxan. Yek di sala 644 (sedsala donzdah, zayîne). Di vî şerî da Şêx Hesên digrin û davêjine zindana bajarê Mûsilê, paşê dixeniqînin. Cara dudan, çawa İbin Al-Fûtî di kitêba xwe « Al hewaditih al-camîca wêal-tecarîb al-nefîaê fî al-mîa al-sabîca » da dinivîse: Bedredîn Lûlû li sala 652 an (1254-ê zayîn) êrîş bir ser Êzdîyan, gîhîşte Lalişê, gora Şîxadî kola, hestûyê wî derxist, şewitand. (17)

Di sala 817 da, weke ku di pirtûka “El-Sîlûk lî marîfat dîwal el mekûk » ya nivîskar Meqrîzî da hatiye nivîsar, li çiyayê Hekarî, li welatê Kurdan, li Lalişê Mele Yûsûf Helwanê şafî destûra kuştina êzdîyan yan Fitwa dabû û dîsa gora (mezêlê) Şîxadî vekirin, hestûyê ku ji ber qetila Bedredîn Lûlû mabûn şewitandin. Hinek mîrên Kurdên musulman êrîş birine ser cî û warên êzdîyan, pir evd kuştin, welatê wan wêran kirin. (18)

Berî wê demê jî fermana here mezin di zamanê Mîr Cefêrê Desînî da li Êzdîyan rakirine. (Wê dewrê navê êzdîyatîyê hinda-va musulmanyê da usa hatibû heramkirin, ku navê êzdîtîyê nedigotin, Êzdîya ra digotin Desînî). Salê 225-226- ên hicrî, Xelîfê Abasîyan Muhtesîm, lawê Harûn Reşîdê Erebb, du cara, bi leşkerê giran, tê ser Êzdîyan lê tê şkênandin û paşda diçe. Cara sîsyan bi serokatîya Eytaxê Tûrkmên ordîke Tirka va tê. Leşkerên wî Êzdîyan dişkênin, gund-warên wan talan dikin, dişewitînin, xelqê qir dikin. Mîr Cefêr, ku nekeve destê wan, jerê duxwe û xwe dukuje. Eyntaxê Tûrkmên 10 hezar malê

êzdîyan sirgûnî Tîkrêt, li rex bajarê Bexdayê dîke. Eger serê malê 7 nefer jî bèn hesavkirin, usane tek fermanekê da xêncî bi deha hezara kuştîyan, 70 hezar Kurd jî koçber kirine, ji welatê wan derxistine, li nav Ereba da helandine. Ev şera ewqas dijwar û xûnrêj bûye, ku dîroknivîsê ereb wê hesav dikin yek ji şeş destanînên hukumdariya Al-Muhtesîm. (19)

Fermaneke pir xûnrêj û jan bûye, ku destpêka sedsala 19-an Mîrê Sorana: Mîr Mehmed (Mîrê Kor) bi fitwa Mele Xatî li Êzdîyan rakir. Ewî Mîrê Êzdîyan: Elî begê ewlin hêsîr girt, paşê darda kir, 10 000-î zêdetir keç-bûkên cîwan bi destê zorê bir û da Beg-axayên Mûsil û Erbilê yên Ereba û Kurdên musulman. Gilî dikin, ku tenê li gundê Xetarê 500 evdê Êzdî kuştine û kirine gorekê. (20)

Dîplomatê dewleta Înglîs: A.H.Layard, kitêba xwe ya bi ser-nivîsa “Aûf dêr Suche nach Nînove,sêite” da dnivîse,ku wê damê sê êrîşê giran (Eîî paşa, Hefîz paşa, Mehmed paşa) çûne li ser Êzdîyên Şêxan û Şengalê. Ji çar Êzdîyan sisê kuştin. Paşayn, ku dihatine wura (Mûsilê) bi xwestina xwe jî ,bêy fermana dewletê, karibûn êrîşê bibiraina li ser Êzdîyan.(20-a)

Gelek paşa û hukumdarên bi serê xwe fermanê qirkirinê li Êzdîya radikirin ji bo talên û zengînbûnê. Çawa me berê jî got, Layard bi xwe beşdarî êrîşa Teyar paşayê Mûsilê dibe li ser Êzdîyên çiyayê Şengalê û we’şîtya Ereban û musulmanên din li ser Êzdîyan dimeşandin, bi çevê xwe divîne. Dinivîse: “Deng dihatine min, ku bi zêr û hebûna Êzdîyan Teyar paşa pir zengîn bûbû, ji bo dema qirkirina Êzdîyan hebûna wan payê pirê digî-hîşte pasê, hindik jî leşkeran.”

Dîpomatê Înglîs, nivîsara xwe da, bi dayîna dîdemêkî di dema şêr, rastya fermana, hovîti û we’şîtya wan “Xazyê” musulman, ku bi kêf diçin “Kafîra” ji bo “Xwedênasya “xwe qirkin û herine “Buhuştê” tîne li ber çavan.

Gundekî Êzdîya yê vala dikeve destê wan. Kal-pîr, zarokên ku nikarbûne birevin, xwe mala da veşartibûn, giska derdixin, tînine nava gund, dikujin, pasê serê wan jê dikin, singoyê tivin-ga va dikin, agir berî gund didin û temamyê şevê bi wan seryê jêkirî şa dibin, kêf dikin, direqisin. Nivîskar dibê, min fem nedikir, gişk kuştin, kuştin, lê çima serê wan jê kirin, ew çi şabûn bû? Dibê, ez jî ji wan ditirsyam û min saw dikşand, ku dikarin wê yekê binin serê min jî...(20-b)

Sala 1891-ê Firîq paşa (Navê wîyî esil Emer Wehbî paşa bûye, bi eslê xwe va kurd e, ji bajarê Silêmanyê) erîşeke pir dijwar dibe li ser Êzdîyên Şengal û Şêxanê. Tawisa û nîşanên êzdîtiyê, yê pîroz bi zorê ji wan distîne, talan dike, Lalişê Nûranî dike medresa Islamî. Bi şûr dixweze Êzdîyan biqulibîne. Xelqê deştê teslîm dibin, lê yê çîya şer dikin.

Gilî digîhîje konsûlên Firans, Înglîz, Rûsa. Di bin hukumê dîplomasyayê da, dewleta Osmanîyê ji xwestina xwe paşda vedikşe û dîsa Lalişê didine Êzdîyan.(21)

Evan, min ça nimûne, çend demên dîrokî, yê bi keder bîr anîn. Demên we yê xûnrêj li nava dîroka kurda da pirin. Bawarkî sal tune bûye ku li Kurdên êzdî komkujîyek çê nekiribin. (22)

Gilî dikin, ku dema fermana, yên ku ji qir-birê serê xwe xilas dikirin, direvyane çîya û diketine şikefta, leşker û fanatikên olperest, diketin li pey wan, ber derê şikefta tije sergîn û êzingê şil dikirin, agir berdidanê, bi dû xelq gişk tê da difetisandin.(23)

Şedê wan bûyara, dîplomatê inglîs Layard dinivîse, ku paşayên Bexdayê û Mûsilê xwe ra kiribûn xeyset salê carekê-duda bavêjin li ser Êzdîyan.

Kal-pîr, jin-zarok, nexweş dikirine hundur mereka, derî dadian agir berdidanê gişk tê da dişewitandin. Şûr zikê jinê hemle ra dikirin, zarok li serê şûr va derxistin. Zarokên biçûk cêrgê didane sekinandin, şert digirtin, çika bi şûr kê kare carekê va serê çenda bifirîne, yan bi fişekeke tivingê kare çenda bikuje.

Êzdiyan jî ew zulm hêsanî qebûl nekirine. Wan jî dijî wê zulmê, zulma xwe danîne. Çi ji destê wan hatiye wan jî kirye. Wan jî kuştine, wêran kirine, şewitandine. Evdên, ku qetlemê da milk, mal, neferê xwe unda ke, bêyî xwestina xwe dibe gur, bi kîn û neyartî kare zulmên here mezin bike.

Heta niha jî ji alyê musulmana va her keçek yan pîrekeke Êzdî (zorê yan bi rezadilî) birin dibe tiragêdike hemêzdiyêye mezin. Êzdî dikevne pey wan, heta herda ji nav xwe dernexin yan nekujin hêsa nebin. Dîrokê da mesele pirin, ku li ser jinekê Kurdên êzdî û musulman qira hev anîne.

Ev xwysê tenê yê Êzdiyan nîne. Kurdên musulman jî, eger xort musulman nebe, keçê nadine Êzdiyan û heta roja îro jî seva bûyarê usa lê ne dinyayê ser Êzdiya da hilşînin.

***

Lêkolînan û zanyarên derheqa Êzdiyan da nivîsîne, dema besa fermanên li ser Êzdiyan dikin, hîmlî seva fermanên ser Welatşêx (dora Lalişê) û Şengalê ji bîr tinin. Helbet ew herem cîyê hec û zîyareta Êzdiyan bûne, merkeza rêvabirina wane olî û civakî. Neyarê êzdiyatîyê, berê ewlin xwestine wê merkezê kokbir kin. Ku bi jêkirina sêrî dewyê wê ola kevna bînin. Herem nêzîkî Ereba bûye, wana jî bi kîn û neyartyê timê ajotine ser wê heremê, ku li wur bivine xweyî. Ew herem rastî jî navbera wan û Kurdistanê da mîna derîkî, sûrekê bûye. Hedimandina wî deri, wê sûrê wan ra timê pir pêwîst bûye ji bo ne ku tenê musulmankirin lê erebkirina Kurdistanê.

Ew armanc wan ra çiqas li hev hatye li ber çevane. Êzdî mîna zinarekî li ber pozê wan da mane û niha jî bo bigihîjne wan armancên xwe dixwezî Êzdiyan ji koka wê ya kurdeyatîyê bi-qetînin, dibêjin: Êzdî kurd nînin, êzdî erebin.

Menîke din jî ewe ku çevkanyên nivîskî derheqa wan qetlmen li ser Şêxan û Şengalê da hatine xweyîkirin, lê derheqa,

ferman, qetlrmê li ser wan civak û êlên Êzdîyan, yê li heremên Kurdistanêye din pir kê m hatye nivîsar û xweyîkirin. Ji bo wê yekê jî melûmetî û delîlên derheqê wan qetlema da gelekî kê m gihîştine me.

Ez wan dîroknas û lêkolînvana ra ne qayîlim, ku cî û warên Kurdên êzdî, welatê wan, cîyê koka wan Welatşêx û çîyayê Şenglê dihesibînin. Welatên Kurdên êzdî temamy Kurdistan bûye. Êzdî peyhatyên kevnarên Mêzopotanyaê ne. Rast e, li nava dewrana da pir tişt hatye guhestin. Êzdîyatî li ber ba û bobelûskên dewranan yê dijware xezev helya ne, maşya ne, ji cîkî koçberî cîkî din bûne, hêdî-hêdî civakê wan bûne mîna giravê (adê) biçûk û mezin li nava derya (be'ra) musulmanyê da, lê tim li ser vî erdî bûne, kîjanê ra dibêjin Kurdistan.

Vê lêkolînê da emê hûr gilî li ser fermanên li ser Êzdîyên Xalta, komkujîya herd gundên Dela, şerê Erenzê-Ridiwanê, bûyarên Mîrê kela Ridiwanê Mîrzkê Zaza û berxwedana wî va girêdayîne rawestin. Usa jî emê hewl bidin derheqa dîrok, cî û warên hinek êl û eşîrên Êzdîyan, yên din destnîşankin, ku bûyarên vê lêkolînê va girêdayîne û halê wanî civakî, aborî, olî li nava dewleta Osmanyê da di destpêka sedsala 19-an da, bînin li ber çavan. Wê usa jî bê analîzkirin helaqetî û pêwendîyên Kurdên êzdî tev dewleta Rûs, mena koçberya wan berbi wê dewletê.

Ji tunebûna xwendin-nivîsarê delîlên nivîskî derheqa hesav, cî, war, êl, eşîr, jîyana Êzdîyan da di sedsalên derbazbûyî pir kê m gihîştîye destê me. Lê bi melûmetyên heyî jî, meriv kare bêje, ku heta nîvê sedsala 19-an jî Kurdistanê da Kurdên li ser dinê xweyî kevnar pir bûne.

Şerefxanê Bitlisî Şerefnemê da, vir 400 sal berê di derheqa Êzdîyan da wa dinivîse: « ... hinek eşîret û qebilên kurdan, ku ketine alyê Mûsl û Samê, yên wekî : Desinî, Xaldî, Besyanî û birek jî Mehmedî û Dûmbûlyan Êzdîne... ».(24) Dîroknivîs

gava derheqa femandarya Cizîrê da dinivîse wa dibêje : «... di destpêkê da kesên vê xanedana hên...li ser rêça dinê êzdîyatîyê dimeşyan. » (25) Dinivîse, ku ji hevt eşîrên nehya Gorgîlê, çî-yayê Cûdî, sisê Êzdî ne: Newdkawun, Şoreş û Hîwdil...(26)

Pîşkê duyemîni Şerefnemê da (berperê sisyan, beşa nehan) derheqa begên Desinya da ne). Gelo dîroknivîs ev beşa nenivîsiye ? Yan paşê unda bûye ? Çima xût ew beş unda bûye? Yan hinek oldarên fanatîk ew beş navê derxistine? (E.B.)

Eger ew hebûna, derheqa Êzdîyan da wê melûmetyên heja bigihîştana destê me.

Şerefnemê da navê gelek êl, eşîr, qebîlên Kurdan tên gotin, li vê demê da jî ji wan nava hineka li nav Êzdîya da hatine xwe-yîkirin. Heta eşîra wî dîrokzanê mezin, ku tê navkirin Rojkanî, niha jî li nav Êzdîyên Ermenistanê da heye. Ez bawarim, dema wî da, li mîrgeha Bitlîsê, serokê kîjanê malbeta wan bû Rojkan-yê bi bawarya êzdîyatîyê hebûne... Bi texmîna me dîroknivîs nexwstîye wê derheqê da binivîse, ku koka xweye Êzdî dihar bike.

Dîroknivîsê Kurdî bi nav û deng Mele Mehmûdê Bayazêdî (sedsala 19-an) dinivîse: “Jimara teyfa Êzdîyan gelekî pire. Eşîrên wanî li wîlayêta Bayêzîdê evin: Husênî, Şasakî, Çux-reşî, Kele-sorî, Kele-reşî, Huwêdî, Sixayîlî, Kilêrî, Remoşî, Qazanî û Desinî. Li wîlayêtên Wanê û Mehmûdiyê ev êlên Êzdîyan dijîn: Beravî, Reşî, Şendakî, Başamî,, Sanda-sorî, Kurta-kî, Darkazinî, Botekî, Hurî; li Mûşê û Bedlîsê ev teyfen Êzdîyan dijîn: Çekoyî, Avokî, Akusînî, Bellî...”(27)

“ Ji bil van terefên Êzdîyan yê me gotin, êlên Êzdîya jî hene, nêzîkî 15 hezar malî ne, navbera Mûsil û Cizîrê, di çîyayê Şengalê da dijîn, bêtirî 300 şênî û gundên wan li wura hene. Wana demek dirêj serê xwe danedixistin, lê dewî (?) tesmîl bûn. Pîr, şêx û qewalên Êzdîyan her wusa hakimên wan jî hemû bi eslê xwe ji çîyayê Şengalê ne.”(28)

Helbet, ez ne fikira dîrokzanê navdar, ya dewyê ra me, ji bo ne hemû pîr, şêx û hakimên Êzdîyan bi eslê xwe ji Şengalê ne.

Ji vê nivîsara wî devedevî 150 salî derbaz bûye. Ji wan qebîlên jorgotî, niha payê pirê li ser bawarya Êzdîyatîyê nînin. Eva tek li nava 150 sala da. Lê di nava hezaran sala da çi qewimye?

Nivîskarê Kurdî naskirî Ahmed Aras pirtûka xwe ya lêkolînê Evdalê Zeynikê da bîranîna Mehmedê Qancîyî 76 salî (1992 ew bîranîn nivîsye) tîne derheqa kilama dengbêje bi navê **xozanê** da . Bîranîne da wa tê gotin: “ Di kilma **xozanê** da navê Qeymezê Êzdî tê gotin. Qwymeze Êzdî ji êzdîyên Întapê bûye û mirovekî jêhatî, mêrxas bûye.”

“Întap wê çaxê Êzdîxane bûye. Pêşyê wan Sîpka jî Êzdîne. Gundên Întabê Dêrik, Xanik, Esmer, Melle Şemdin, Tetika, Bedborya û çend hebên din, gundên Êzdîya bûne.” (29)

Anegorî Tezakîrê, ya nivîskarê Osmanî Ahmet Cevdet paşa, şerê Xozan daxê di sala 1865-a bûye. Usana wê demê payê êla Sîpkaye pirê, ew êla kevne mezin hela li ser ola êzdîyatîyê bûye û sîyarê wan tev qewatên Surmeli Memed paşê tevî şerê Xozanê bûne, Evdalê Zeynikê jî kilameke nemir li ser mêranya Qeymezê Êzdî hûnandîye.(30)

Pey ra ev êl tiş dibe, dibe du perça. Malmezina wan, malbeta axê perçekê va diqulibin li ser bawarya musulmanyê, xwe dispêrne dewleta Osmanîyê û bi hêlandayîne dewletê, bira-kurapên xweye li ser bawarya kevn tene xezevê. Çawa nivîskarê kurdî bi nav û deng, eslê xwe da Sîpkîyê êzdî, Hecîyê Cindî romana xwe, ya bi navê Hewarî da dinivîse, ku qewm-pismamên berê hev temûl nakin, dikevne qirka hev, hev dibin neyar. Yê, ku berê li şîn-şayê hev bûn, serê xwe li ber hev da didan, nav û nanê hev heram dikin, heta xera bavê hev jî naxwin, dibin dîn dijmin, gilî digîhîje qirkirinê.

Êzdîyên Sîpkî dinhêrin wura êdî jîyan nabe, qetlyamê çêbe, direvine Qersê, kîjan wê demê li bin hukumê Rûsa da bûye.(31)

Lêkolîn û melûmetyan em anîne wê bawaryê, ku heta destpêka sedsala 19-an, li nav Mergehên kurdan yê serbixwe û nivserbixwe da yên Kurdên êzdî jî pir bûne, bi êl û eşîrên mezin û biçûk li welatê kal-bavên xw da jîtine.

Wê demê hukumdarî Kurdistanê da, hîmlî dest Mezinê Mîrgehan û beglikêan da bûne.

Kovara Ermenya ya : « Azgagirakan handês“ (Kovara ênografî), ku li bajarê Tilbîsê neşir dibû, wa dinivîsî : « Raste, Kurd di bin hukumdarya Tirkên û Îranê danin, lê rêvabirin, serkarîkirin destê serokeşîra da ne. Her serokeşîr xweyî-xudanê êla xwe ye, hukumdar û hakimê wê ye. Xerc – xerac ew jî nav xelqê berev dike, çap û cûrê wî xercî ew qirar dike. Paşê hinekî jê dide dewletê. » (32)

Destpêka sedsala 19-an, seva Împêratoriya Osmanyê salnen zeyîfbûnê (lewaz bûn) û hilweşînê bûn. Ewî halî Mergehên Kurdan ra mecal çê kirin, ku hukumên xwe qewîntir bikin, hîdûdên xwe mezin û fire bikin. Hinek jî wan, yê wek Mîrgeha Soran li Rewandûzê, ya Botan li Cizîrê usa xurt bûn, êdî rabûne şerkaryê ji bo serxwebûna Kurdistanê. Heta diravê xwe jî wan jî dewleta Osmanyê başqe kirin.(34)

Gênêralê Alman Hêlmût von Motkê, ku wan salan li nav artêşa Osmanyê da çawa şêvrdar û zanyarê leşkeryê qulix dikir, dinivîse, ku di destê serekeşîrên Kurda da li ser êl û eşîran hukmê mezin heye, dewletê ra hesav rûnanên, xerc-xraca nadin, leşker nadin...(35)

Dewleta Osmanyê çiqas jî hewil da li nav wan sala da bi reforman xwe rastke, hukumê xwe qewike, nehata standin. Şerê dijî Rûsa jî ew zeyîftir dikir, ji hal dêxist.

Meremê dewletê yê sereke ew bû, ku dewyê hukumdarya Mîrgehên Kurda bîne, qewata wan bişkêne, ji hev bela bike û gişka bike bin hukumê xwe. Civaka Kurda jî civakeke fêodal bû, hev girtî nî bû, hevra tim li nava nakokya, şer û dewa da bûn.

Dewsa bikevin li pey armancên xwe yê sereke, yekîti û tifaqa navxweyî çêkin, pismam û dostan bivînin, pirsgirêkên miletyê çaresekin, diketine li pey kara şexsî, qebîlî, pirsgirêkên navxweyî yên hûr. Kesî « kulavê xwe » bin kesî ra nedikir, bi dijminatya olê nêzikî evdên ne musulman dibûn.(36)

Ev yeka anegorî xwestina dewletê bû û dewletê jî bi zanebûn nakokyên navbera êl û eşîrên Kurda da gur dikir, xasma dijîtya olê bi hostatî dida xebatê, ku bi destê Kurda qewata Kurda bişkêne.

Quluxçiyê leşkeryê yê Rûs li Stembolê A.S.Zêlênoy wa dinivîse :«..hukumat jî bo xwe parastinê, dijminatya olî geş dike, musulman û xaçparêzan dijî hev derdixe. Şerê dijî hukumatê dibe şerê olê... » (37)

Lêkolîn didine kivşê, ku xût wan salan him alyê dewleta Osmanyê, him jî bi destê serekeşîr û oldarên kurdê fanatik derbine pir giran gîhîştine Kurdên Êzdî.

Ça me berê jî got, şerekî herî xûnrêj û zulm êrişa Mîrê Kora (Mehmed paşa), serokê Mergeha Soran bû, sala 1831-ê, li ser Êzdîyan. Bi hezaran Êzdî hatine kuştin, 10 hezar hêsîr kirin. Elî Begê Mîrê Şêxa girtin birine Rêwandûzê.Xwestin mecbûr kin, ku dînê xwe biguheze, musulman be. Elî Beg xwestina wan qebûl nekir, darda kirin. Sê roja laşê wî dardakirî li ser pira Rêwandûzê ma. Bi seda keç, bûk û jinên Êzdîyan hêsîr kirin, birin pêşkêşî giregirên Ereba û Kurdên musulman kirin. Şerekî dil bi êş navbera Jina Mîr Elî beg û Mîrê kora da dest pê bû.(37-a)

Derheqa wê komkjiya reş da pir hatye gotin. Ev bûyar deqeke dîroka me, ya here qilêr e navê serokekî Kurdayî azadaryê yê herî mezin va girêdayî...

Çiqas jî xeta Elî beg hebû, mafê Mîrê Rêwandûzê tune bû, êrişê bive li ser evdên bê sûc, bi seda hezara evda qirke, gund û

şênan wêranke, zarok, kal û pîran bikuje. Elî beg xeta kiribû bira wî jî cezayê xeta xwe bikşanda.

Ji pey şerê dijî Rûsa ra Ordîya Osmanyê ya giran bi serokya Reşîd paşa êrîş bire ser Kurdistanê. Gund û bajar wêran bûn, bi sedan hezar evd bi hovîtî hatin qetilkirin. Xelayê, nexweşya, komkujîya welat dane ber xwe. Reşîd paşa, ji pey wî ra jî Hefîz paşa qetilê usaye weşîtî Kurdistanê da kirin, ku hişê Weşa ra jî, kirina zulma usan, derbaz nabe.

« Di şerekî sala 1838-a, meha şeşan da, li çîyayê Xerzan şe-sid kurdî xwe li pişt girekî da parastibûn. Evan heta xwûna xwe ya dewî şerê xwe kirin. Pêncî jinan, ku hêsîr nekevin destê os-manyan, xwe di zinar da avîtin û li nav avê da xeniqîn. Bi heza-ran jin û zarok bi xencerên (singoyên) serê tivingên leşkeran xedar birîndar bû bûn »-şedê wan bûyara Hêlmût Von Motkê, ku wek şîretkar û zanyarê leşkerî Hefîz paşa ra digerya, dini-vîse. (38)

Halê herî xirav, halê Kurdên Êzdî bû, ji bo ew him alyê de-wletê, him jî ji alyê Kurdên musulman va dihatine qirê.

« Dîsa di dema şerê Xerzan da, dema Êzdîyan li dijî leşkerên me şer dikirin ez çûme cem Hefîz paşa. Ewî xwe dabû li serê girekî û şêr mêze dikir. Leşkerên wî gelek jin, mêr û evdên he-mû yaşan hêsîr girtibûn. Leşkerên serî û guhên (yê Êzdîyan) jêkirî tanîn 50 heta 100 quruş bexşîş zêde distandin. Ew hewar, gazî û qîrînen jinên kurd, waneyên gelekî dilşewat bûn... » (39)

« Tirka digotin ji ber Êzdî „Melekê neqenc“ dihebînin, ew karin wan wek kole bikirin, bifrişin...“ (40)

Rojnema Kovkas, ku li bajarê Tilbîsê, bi zimanê Rûsî dihat weşandin, sala 1848-a gotarekê di derheqê Êzdîyan da çap dike, wa dinivîse: “Bi dewî Împêratorya Osmanîyê ra li hev hat serx-webûna wan qebîlan, xazma ya Kurdan û Êzdîyan batmîş bike. Pareke ji hinçkan lap qelyan, bel-belayî bûn, para din jî tesmîlî

hukumata Tirk bû. Qedera xiravtir yê dewî ra ket, ji bo mecbûr bûn ji bîr û bawaryên xwe dest bikêşînin... Geleka serê xwe dane seva dîne kal-bavan, yê din mecbûr musulmanî hildan û xilaz bûn. Tek hindikan serê xwe xilaz kirin, revyane Îranê, welatê Bakûr-rojhilata Tirkyayê û Ermenistana Rûsyayê, kîderê li bin qanûn-qîrarê Rûsyayê yê reme, due'akirî da, li nav aramyê û aşîtyê da, bi cûrekî aza û serbest dîne xwe dihebînin.“ (41)

Derheqa êrîşa Reşît pasa da têkista kilamekê bi zimanê ermenî hatye xweyîkirin. Ew tê navkirin Kilama êzdîya. Ev kilam, nivê sedsala 19-an, alyê X. Abovyan da ji dengbêjekî Kurdên êzdî hatye nivîsar, heyf, têksta wê ya kurdî ne maye, ya ermenî jî bi kurdî welgerandin eve : (41-a)

*Ji Stembolê ferman hat,
Kulma îslamê gelek giran hûye.
Eskerê Reşît paşa lawkê min bire ordîyê,
Wey li min, ewî ewqas gênc bû,
Çaxê çevê min ew dît, dilê min teqya...*

*Ez çûme bal xweyê xwe,
Welatê Golê, jê hîvî kir, gune min hîne,
Ewî hîvî-reca min qebûl nekir.
Ordîya Reşît paşa bal çem hêwirîye,
Cesûs nikaribûn biçûna wî berî.
Min besek stend.
Bal çîyayê Şengalê teslîm bûbûn.
Xanimêkê xwe xemilandibû,
Qerefil pozê pîjîn va kiribû,
Lawkê min birin eskeryê.
Ewî ramûsanek jî min xwest,
Lê min nedayê û nizam kê ra dihêvişînim.*

*Were, dem û heyam ê mene,
Kara Xezala li deşta Dîyarbekirê
Pala xwe daye girê bi gêha.
Zilamê kawî-kubar li deşta Dîyarbekirê
Bin kon da lezeta hênkaya sîyê dibînin.
Ba li wane kurîşk dixê, dihejîne.*

*Lawkê kawê-kubar şil bûne,
Qey bêjî barana gulanê ya.
Bejna te nazike dara çînarê,
Çevê teye reşin, reşbelekin.*

*Porê wan lawkê kawê kurîşk.
Tê qey bêjî şirîtê konê Temir paşa ne,
E'wîlê payîzê em sitar bûn
Û ji Araratê derketin, daketin deştê...*

Kilamê da tê gotin, ku ji Stembolê, yanê ji Sultan ferman hatye, kulma îslamê gelekî giran bûye, usane zulm û zora li ser Êzdîyan dijwar bûye. Him fermana Êzdîyan hatye rkirin, him jî xorta dibine leşkerya Osmanyê. Fermanên Sitembolê û îslamê mîna kulma giran temamya Êzdîyan dane li ber xwe, ji pala çîyayê Araratê girtî heta Dîyarbekirê û Sengalê...

Malka dewyê, herd rêzên axrîyê da tê xuyakirin, ku ew êl, (navê êlê kilamê da tune) heta payîza dereng çîyayê Araratê da sitar bûye, paşê, dereng daketine deştê. Usane, qezyak, zulm û zorîk dijî wan hebûye, ku xwe çîyê da parastine û dereng peyayî deşta Araratê bûne.

Vira da navê Temir paşa jî derbaz dibe, gelo ew navê Temir paşa-yê wî paşayê Mûsilê nîne, kîjan bi êrîşê xweye dijî Êzdîyên Şengalê dîrokê da eyane û be'sa kîjainî A. Layard kî-têba xwe da dike. (40-b)

Bi rastî jî li nava wan salên dijwar da, gelek qetlemên biçûk û mezin li Êzdîyan hatine rakirin, û li nav wê hel-belê da, ku dagerkir Kurdistanê da çê kiribû, Êzdîyan zîyaneke pir mazin kişandin... Qetlema herd gundên Êzdîyan: Dela, Şerê Erezê û Ridiwanê, qetlema li ser êla Şêx Mîrzayê : êla Anqosya, qetlema Mîrê Kora, ya Bedirxana, êrişên paşayên Bexdayê û Mûsilê û gelekên din. Derheqa hinekan da, xêncî çîrokên nîvbîrkirî , yên bi zar tu melûmetî negihîştine me.

Rîspîkî jî êla Zuqurya, kurapê Changîr axê (binhêr rûpel) Evdoyê Miho, sala 1985-an, wê demê ew devedevî 90 salî hebû, li gundê Hemzelûyê, nehya Masîsê, Ermenistanê da dima, min ra wa gilî kir: „Min jî pêşya bihîstîye, digotin êla me, ji alyê Dîyarbekir-Cizîrê hatine. Wê demê Êzdî li wê heremê pir bûne. Wextekî şer çê dibe. Roma reş û musulmanî davêjine li ser Êzdîyan. Fermanan li Êzdîyan radikin. Êla me jî tê qirê, yê mayî jî yêr û warê kal –bavan dihêlin, direvne li ser hidûdên Ecem, deşta Ebexê da cî dibin...“

Bi texmîna wî û jimartina bavika em hatine li ser wê fikirê, ku êla wan navbera salên 1825-1835 an da revyane deşta Ebexê, navbera gola Wanê û hidûdê Îranê.

Ji kîjan heremê revî bûn, kê avîtibû ser wan, şer çawa bûbû, nedihate bîra wî.

Salên 1835-1855-an ji gelek heremên Kurdistanê Êzdîyn jî ferman,qir-bir, şer û zêrandina xilazbûyî direvine Ermenistana Rojava û li wur,berpala çiyayê Elegezê (alyê bakûr) xwe ra sêzdeh gunda ava dikin. Gund evin: Mîreka Mezin, Mîreka Biçûk, Qundexsaz, Qurubxaz, Korbilax, Cercerîs, Camûşvana Mezim, Camûşvana Biçûk, Pampa Kurda, Çobangermes, Senger, Karvansere û Gozeldera Kurda.*Ev gundan nêzikî hevin. Navbera wan da rîya 2-3 km. a ye.

Wan sala dişa gundekî Êzdîya jî alyê çiyayê Elegezê yê Başûr rojhilat ava bûye, kîjan weke 70-80 km ji gundê jorgotî dûrtire. Navê gund Baysize.(42)

Lêkolînên meye bi salan nav wan gunda da nîşan dan, ku ew xelqa ji cîkî û bi carekê va koçberî wur nebûne. Koçberya wan bawarkî 15-20 sala domandîye. Nav wan da bi deha qebîl hene, carna cudatya zarav jî li nav wan da tê kivşê, ew jî nîşan dide, ku koka her qebîlekê ji devereke Kurdistanê tê. Li wan gunda da ev qebîlin: Bela (sê gundin Qundexsaz, Qurubxaz, Çobangermez), Mehemdîya (Mîrek), Rojkanya, Serwana (Karvanse-re, Senger), Şerqîya, Sîpka (Korbilax), Pîvazya, Gerdenezerya (Cercerîs), Çuxreşya (Camûşvana Biçûk), Sîpka (Camûşvana Mezin, Pampa Kurda). Her usa jî li van gundan Stûrkîya, Anqosîya, Beleker, Bûdka, Ortilya, Berava, Desinya dijîn. Şêx û Pîr jî yê her terefekê hene.(43)

Berî teva, Axelera, Mala Kok axa hatine û gundê Mîrekê ava kirine. Melûmetyê dîrokî didine kivşê, ku ev êla, êleke Êzdîya ya pir mezin bûye (êla Çoban Axa) li ser hidûdê Osmanyê û Îranê. Dewya sedsala 18-an da, padşayên Gurca û Rûsa tev wî pêwendî danîne ji bo hevkarîyê dijî dewleta Osmanyê. Dokûmêntan da tê gotin,ku êla wî mezin û qewat bûye.

Paşê, bi gotina gotya, hinek Kurdên Musulman, keçeke vê malê bi navê Zerîfxanê direvînin. Ser wê yekê Kurdên êzdî û musulman dikevne qirka hev. Dewlet jî, ku qewata wê êlê bişkêne piştgirya Kurdên musulman dike. Dewa civakî weldigere, dibe şerê dinî. Koka wê êla Êzdîyan tê. Yê mayî direvin Îranê. Îran jî gelek mêrê vê malê dike hebsa, ceza dide wan, darda dike. Ji êla mezin çend malê axelera dimînin, ew jî direvine Ermenistana Rûsyayê, gundê Mîrekê ava dikin. Pey Axelera ra qebîla Bela tene wê heremê. (Bela xwera dibêjin Xaltî.)

Derheqa koçberya van êla da melûmetiyên nivîsar bawarkî ne mane, bîranîn jî pir kêmin.

Tiştê tomerî ewe, ku dibêjin Roma reş (dewleta Osmanyê) li pêşyên wan hatye xezevê, musulmanyê jî ew qir kirine, ji bo wê jî revyane welatê Rûs: welatê « Sarî Moskov. »

Di wan sala da gelek bermayên êlên Êzdîya yen mezin û biçûk ji qira reş û sîpî xilaz bûne, revya ne usa jî ber bi Welat Şêx û Şengalê.

PÊWENDYÊN KURDÊN ÊZDÎ DI DEWLETA RÛS RA

(Dewya sedsala 18-an û despêka sedsala 19-an)

Di destpêka sedsala 19-an da gelek heremên Ptşkavkazê (Gûrcistan, Azeyrbêcan, Ermenistan) ketne li nav Îpêratoriya Rûsyayê. Hidûdên wê dewletê nezîkî Kurdistanê ji bûn. Neniherî wê yekê, ku Rûsyayê jî sîyasya dagerkirinê û kolonalîstîyê dimeşand, lê bi heqî ji alyê kûltûrî, aborî, usan jî di parasina hinek mafên gelên bindest da pêş bû. Qîrar û qanên wê jî ji yê dîktator û desthilatdarên Osmanîyê û Îranê dêmokraktir bûn.

Hê di nivê sedsalya nonzdan mezinekî marksizmê Fridrix Engêls dinivîsî ku Rûsya, bi heqî roleke pêşdaçûyinê, li Rojhilatê da dilize. (1)

Hîmdarê edebyeta Ermenîyan ya nû dostê gelê Kurd Xaçatûr Abovyan, wî çaxî bi şêkirdarî dinivîsî û due'a li wê demê tanî, gava lingê Rûsa, yê bi rem li axa Ermenya ya pîroz ket, ew ji zulma Osmanî û Eceman rizgar kirin. (2)

Dewleta Osmanîyê bi xwe dewleta talan û cerda, bêqanûnyê û bê edaletê bû. Îlahî ji bo xelqên ne musulman û bindest warê zêrandinê, fermanên qirkirinê, qetil û zulmê bû. Evdên bindest him ji alyê dewletê, him jî ji destê hukumdar, axa û begên cî da dizêryan. Seva xweyîkirin û berfirekirna hidûdên xwe ev dewlet timê cînarên xwe ra li nav şer û cenga da bû. Şer û konfilîktên navxweyî jî kêr nibûn. Ku bikaribe desthilatdaryaya xwe xweyîke cudatî û nakokîyên li nav gel, ol, êl û eşîran da jî tim gur fikir. Qetila here zulm ya bi destê zorê îslamkirna xelqê ne musulman bû. Rakirina her fermaneke îslamkirinê da qîra bi seda hezaran evdên be gune û sûc dahat, gind û war wêran dibûn... Bi dewrana Kurdistan bûbû meydana fermanên xûnrêj.

Zîyana mezin berê ewlin digîhîşte Kurdên Êzdî. Êzdî him alyê dewletê, him jî alyê der dorên xwe yê olpereste nezan va dihatin pelçiqandin, qirkirin. Êzdya jî ji bo parastin û xilazbûna xwe tim rêyên çareseriyê digeryan, xwe ra hevalbend çar dikirin. Ji dîrokê eyan e, ku Êzdîyan timê xwe li gel û dewletên xaçparêz girtine, mêla wan kirine. Çima, gelo xaçparêz bi ziman, esil, xeysê û deba xwe va nêzîkî Êzdîya ne, yan xaçparêz naxwezin li nav xwe da wan bihelînin?.. Wan jî pir xwestiye. Lê di wê pîrsê da cudetîya herd civaka heye. Xaçparêz destê zorê, bi zora şûr tu kesî ra nabêjn warin li ser bawariya me. Antagonîzma olî li nav xaçparêzan û gelê din da ewqas xurt nîne. Ew bi salzimana, bi rêyên edlane, bi kûltûr, erf-edetên xwe gelên bi baweriyên din dikşînin li nav hemêza xwe... Musulmanî usa nîne. Em hildin mesela Êzdîyan. Dewletên îslamê, li nav kîjana da welatê Êzdîyan: Kurdistan parevekirîye, timê du rê danîne li ber Êzdîyan: yan musulmanbûn, yan mirin.

Li nav civaka xaçparêzan da Êzdî karin bi edlayî, aramî bi-jîn, tevî jîyana wan ya aborî, kûltûrî, bazirganî û sîyasî bivin. Xaçparêz destkuj, nan, xwerina evdên ji oleke din heram nakin, kuştin û talankirina wan helal nakin...

Him Êzdî, him jî milletên xaçparêz ji alyê desthilatdar û olperestên musulman va tim hatine zêrandin, qirkirin, pelçiqandin. Bextê wan yek bûye. Ji bo bikaribin xwe biparêzin nêzîkî hev bûne, xwestine alî hev bikin

Sebebekî din jî ew bûye, û delîlên dîrokî jî îzbat dikin, ku payên kurdê Serhedê, li ser bawariya Êzdîtayê bûne, ewan û gelên Ermeni, Gurc, Aşûrî, di tev hev jîtine, dostanî û helaqetiyên wan xurt hebûne, armancên wan jî dijî zulmkara yek bûye.

Evin sebeb, ku Êzdîyan mêla xaçparêzan kirine, cî jî hatye xwe dane alyê wan û piştgirya wan kirine.

Ji bo dewleta xaçparêzan ya here nêzîkî Kûrdistanê Rûsya bûye, Êzdîyan jî tim bi bawariya xweparastin û azabûnê wê dewletê nihêrîne.

Nêzîkbûna hidûdên Rûsyayê, ne ku tenê di jîyana Kurdên êzdî lê ya tamamî gelê Kurd da roleke berbiçev listye. Gelek êlên kurdan, bi serê Rûsyayê ji nîrê Osmanyê xwe ra gumana rîya rizgarbûnê diditin.

Çevê dewleta Rûs jî timê li ser wê herema stratêgîk bûye. Rûsa xwestîye bi alîkariya gelên wê heremê yê xaçparêz (Gurca û Ermenîya) bikevne li nav civaka gelên dewleta cînar, yê bîndest, wan bikşînin alyê xwe û nakokîyên li nav wan û dewleta Osmanyê da ji bo kara xwe bidin kêranîn. Gumana wan li ser gelên xaçparêz (Aşûrî, Kildanî-Sûryanî) û Kurdan (xazma Êzdîyan) bûne.

Him zulma dewleta Osmanî him jî dîn-dijminatîya hinek axa, beg û dîndarên Kurdan, yê nezane kevneperest, jîyan li êlên Kurdên êzdî kiribûne doje. Êzdî welatê kal-bavên xwe: Kûrdistanê da, bê welat bûbûn, kî alî da direvyan ji qetil û antagonîzma olê xilaz nedibûn. Li dewleta Rûsya, kîderê seva dîn û hebandinê, kesî zordestî li kesî nedikir, fermanên kuştin, talankirin, zêrandin û cudatîyê tune bûn, ew yêr bi rastî jî Êzîdîyan ra xilazbûn bû.

Li nav dîroka gelên Gurc da melûmetyen hewaskar hene derheqa malbeteke Kurd, ya bi nav û deng da, kîjan dîrokê da bi navê Dolgorûkî eyane. Ev peyva bi zimanê rûsî ye, welgera wê bi kurdî (kurmancî) dibe Cepîl dirêj. Dîroknas dinivîsin, ku ev malbet bi eslê xwe Kurd bûne. Ewledê wê malbetê: Îvan (Îvo, Îbo, Îbrahîm) û Zakarê (Zahar, Zero, Zoro) li nav padşatîya Gurcistanê da gîhîştine derecê here bilind, bûne serleşkerê padşa Gurca: Tamarayê. Ji bo mêrxasî, jêhatin û şureta wane leşkeryê, navê wan li nav dîroka Gurca da bûye efsene. Qewi-

mandinên dîroka Gurcistanê, yên here serketî û balkêş, di sedsa-
la 12-an da navê wan herd biran va girêdayîne.

Nivîskar Tosinê Reşîd hîmbûyî li ser belgeyên dîrokî û fikira
dîrokzanan (ji wan geleka usa jî nivîsandine), dinivîse: "Ne dûrî
aqila ne, wekî ÇEPILDIREJA bi ola xwe va Êzdî bûne, ji ber ku
mêla Êzdîyan berbi gelên xirîstîyan hê mezin bûye û Êzdî hê-
santirîn çûne li nav wan..."(3)

Pelên dîrokê didine kivşê, ku hela nîve sedsala 18-an da, hi-
nek êl û eşîrên Kûrdan bi rêyên cuda xwestine helaqetyên do-
stanyê bi Rûsa ra daynin. Di şerên Rûs-Îranê, yê salên 1804-
1813; 1826-1828 –an û usan jî şerê Rûs-Tirka yê salên 1828-
1829-an hinek êlên Kurdan, ji wan usan jî Kurdên êzidî
piştgirya Rûsa kirine, ji aliyê Rûsa va dijî Osmanyen û Eceman
şer kirine.

Hela sala 1701-ê serokekî şerkarya Ermenîya yê azadarîyê
Îsrayêl Orî diçe paytextê dewleta Rûsa, nema dewlemend û
mezinên Ermenîya tesmîlî qaysirê (padşa) dewletê Piyotirê
Ewlin dike. Wê nemê da Ermenî hazirya xwe dîhar dikin û di-
nivîsin eger dewleta Rûs alî wan bike, wan ji zulma dewletên
Osmanyê û Îranê rizgarke, ewê tev gelên herêmê yê bindest,
piştgirya leşkerên Rûs bikin. Nemê da nivîsare, ku di wî şerî da
wê usa jî Gurc, Kurd û gelek gelên din wê piştgirya wan bikin.
(4)

Sala 1725-an wekîlê padşayê Gurcan Davîd Nazaraşvîlî ni-
vîsareke xwe da, ya dabû wezîreta Dewleta Rûsyayê ya karê
derva, dinivîse, ku tevî Ermenya, Azerya usan jî Kurd şerkarya
dijî Tirka da zîyaneke mezin didine dewleta Osmanyê. (5)

Nivîsareke din da tê gotin, ku şerkarya dijî Împêratorya O-
smanyê da tevî Ermenya, Gurca, Azerya usan jî Êzdi hene. (6)

Mezinekî Kurdayî nehya Bazîdê Çoban Oxlî (Mala Kok
Axa. E.B.) 23-ê meha Îlonê, 1770-ê salê nemê padşayê Gurc

Îrakliyê 2-a ra dişîne û hazerya xwe elam dike ji bo şerkarya tevayî dijî zordestiya dewleta Osmanyê. (7)

Berî şerê Rûs-Osmanîyan yê sala 1768-an li ser daxweza padşayê Gurca Îrakliyê duda, di dîwana wî da dokûmêntek tê hazirkirin. Ew belge bi sipartina dewleta Rûs pêk dihat. Di wê dokûmênta bi sernivîsa: “Şirovekirina li ser gel û cînarên Gurcistanê” da xetên wa hene: “Kurdên Bazîdê ewqas jî xizmeta Sultan nakin. Eger dikin jî tenê bi daxweza xwe. Herem li başûr cêrga çiyayên Araratê, li sînoreên Yêrêvanê, Qersê û Salmastê ye. Nişteçiyên wur şera da xurtin. Welatê wan jî şên û zengîne.” (8)

Pey ra padşayê Gurc, bi hevkarîya keşeyê (mîteran) Aşûrî: Îsayî fikira xwe digîhîne serokên kurdên Êzdî, yê wê heremê (Bazîdê) Çoban Oxlî..

Îsayî li Kurdistanê digere û derheqa rasthatina xwe ya tev Axê Êzdî padşê Gurc Îrakliyê duda ra dinivîse. Dide eyankirin ku wî qirara Padşê nişani mezinê Êzdîyan daye, ew pir kêfxweş bûye, gotiye, eger kela **Xoşavê**, ku niha vala ye, bide Êzdîyan, ewê hevkarîyê ji wî ra bikin. Keşeyê Aşûrî di nema xwe da usa jî dinivîse: “Êzdî şervanîne xurtin û ji Bazîdê girtî heta **bajarê Mûsilê** tev di bin desthilatdariya Çoban Axê da nin.” (9)

Çoban Oxlî (Çoban Axa) kê ye ?

Çoban Oxlî serokekî malbeteke Kurdên êzdî, ya bi nav û deng û kevn: mala KOK Axaye. Eva li nav Êzdîyan da malbeta desthilet-dare here kevn ne. Êzdî dibêjin, ku ew malbet berê berê da desthilatdar bûne, yan koka wan Axa bûne, ji bo wê jî wan ra dibêjin KOK Axa. Êlên, ku vê malbetê serokatî lê kirye li ser hidûden împêratorîyên Osmanyê, Îranê û usan jî pala çiyayê Araratê girtî heta nêzkaya Bazîdê, Yêrêvanê, Qersê, Salmastê heta dewya sedsala 19-a jî jîtine. (10)

Kela Xoşavê

Delilên nivîskî derheqa qedera vê malbetê da pir kêmin, û xêncî evên jorgotî, yan nemane, yan jî neketine destê me. Di navbera salên 1770-1820-î da ci qewimîye, çi hatîye serê vê êla giran, li nav teryê da ne. Navbera salên 1825-1830-î da ji pey qir, bir û fermanên dijwar ra çend malên axelera yê ji vê malbetê direvine Ermenistana Rojava, li binatara çiyayê Elegezê gundê Mîrekê yê vala şên dikin. Heta niha jî peyhatiyê wê malbetê wî gundî da dijîn û jêra dibêjin: Mîreka Axa.

Ji delîlên jorgotî tê xanê, ku ew êla Êzdîyan pir mezin bûye. Li wan belgeyan da tê eyan kirin, ku wê demê Aşûryan kariye weke 20 hezar şervanan derxin meydana şêr. Derheqa hesavê Êzdîyan da melûmetî tunene, lê tê gotin, ku Êzdî jî karin weke Aşûrîya şervana derxin. Usane hejmara Êzdîyên wê heremê nêzîkî ya Aşûrîya bûye. Hesavên Aşûryan dinivîsin, ku nêzîkî du mîlyoa bûye. Nuxteke din ya herbiçev jî heye, eger dewleta Rûsan xwestîye tevî Aşûrîyan, Êzdîyan ra jî, ji bo hevkarîyê û

piştgirtinê pêwendîyan daynîn, usa ne Êzdî jî wê heremê da hêzeke mezin û bi xurt bûne.

Mera eyane, ku wê demê xêncî êla Êzdiyan ya Mehemdiya (êla mala Kok Axa) wê heremê da usa jî êlên Sîpka, Hesinya û gelek êlên din jî hebûne. Pirs pêşda tê, gelo çima Gurca tenê Çoban Axê ra ji bo hevkarîyê pêwendî danîne, çima mirovê xwe neşandîye li cem Axên Êzdî yên êlên din jî? Usane hêzên axên din yan biçûk bûne, yan ew jî di bin perê mala Kok Axê da bûne.

Di nav Êzdiyan da heta niha jî dibêjin ku gelek malên axa ji vê malê qetyane.

Çoban Axa derheqa amadebûna êla xwe da, seva hevkarîya dijî dewleta Osmanîyê nemê padşê Gurc ra dişîne. Li ser nemê mor heye, ser morê jî bi herfên erebî nivîsare: COBAN.

Bi kurtayîke biçûk nema Çoban axa eve:

"...Em hukumdarê xwe yê dilovan agahdar dikin, wekî bi destê metranê Asorî Îsayî, we em bi ferman û nema xwe rewa kirine. Ew wartapêt (metêran) hate bal me. Me fermana we û mora li ser dît, me dît û da li ser serê xwe, pir şa bûn, wekî we em bîr anîne. Em xweya li ber pîyê we ne. Çi emrê we hebe, em li ber we destdayî ne. Gelê (xelq) Êzdî gişk amade ne hukumdarîya we bipejirînin. Niha em rîspîyên xwe agahdar dikin, wekî Xwedê yek e û bawarî yek e, wekî emê di gotina we da bin. Xwedê piştovanê we be. Hinekî nêzik bin, wekî em jî li vî alî netirsîn. Em Êzdiyê mehmûdî ne* û em ji wê tika dikin, ku heta hatina me hal we, jî me ra fermana, ku hêvyên me gur bike, bişînin, wekî em zirarê pir nekşînin. Wekî em bi hêvî bin û Xwedê şede ye, gava em bên temene bidin, hûnê wê hingê bizanibin, em çawan xizmetê dikin." (11*)

Bi sedemên cuda, ev hevkarî pêk nehat. Lê paşê çi qewimî? Qedera wê êla giran çawa bû ? Delîlên dirokî, yên pêwîst, pir kêmin, yan bawarkî tune ne.* Ji nemê dijwar nîne bê texmînkî-

rin, ku li dora êla Çoban axê ewqas jî aramî tune bûye. Ji bo wê jî Axê biryara xwe daye, ku padşayê Gurc ra dijî desthiletdaya Osmanîyan bikeve nava hevkarîyê. Bê gilî, ewî zanibûye, ku ew hevkarî cêribandineke pir bi qezya û xeter e, lê tê xweîyan êdî rêke din Axê Êzdî ra tune bûye.

Şerê Rûs-Îranê yê salên 1804-1813-an ji alyê Rûsan tevî Gurca, Ermenya, Azeryan usan jî hinek êlên Kurdan dijî Îranê şer dikirin. Yên şer nedikirin jî tevî şer nedibûn. (12)

Sala 1828-an, 28-ê meha tebaxê, şer da leşkerên Rûs Bazîd hildan. Mehek şûnda 200 malên Krdên êzdî, yê êla Hesinyan bi sroketya Hesên axê* derbazî alyê Rûsa dibin. Ew ji mêrên êla xwe, yê xurt, alayîke bi 100 sîyarî dicivîne û dijî leşkerên Dewleta Osmanyê dikeve nava şer.

Di şerê Toprax Qalê da (Senceqa Alaşkêrtê) bi efatî û mêranîya xwe berbiçev dikevin. Li ser rîya Erzirûmê leşkerê Tirkan ra dikevne nav şer û 140 ga ji wan distînin. (13) Ji bo wê demê, cîguhêstina bara, çek-cebixana hîmlî bi heywanê barbir dihatine kirin, qîmetê ga ji boy leşkeryê bilind bû. Di şerekî din da sîyarê Hesên axê 500 heywanê Ermenya, ku Tirka talan kiribûn, biribûn, vedigerînin û paşda didine xweyê wan. Qumandarekî leşkerê Rûsa Kinyaz Çavçavazê Serleşkerê Kavkazê Gêneral-Fêldmarşal Koms Paskêvîç ra dinivîse, ku çekdarên Hesên axê bi her teherî dixwezînin amînya xwe ya himberî Rûsa bidîne kîvêşê, bi mêrxasî şer dikin, ji berî teva xwe davêjne li nav agirê şer. (14)

Di şerên Rûs-Îranê û Rûs-Tirka yê wan salan da gelek ewlêdên Kurdên êzdî ji alyê dewleta Rûs da hêjayî çîn û nîşanên (rewa) efatyê û mêrxwesiyê bûn.

Gerekê şaş neyê têgîhîştin, ku tenê Kurdên êzdî xwestine Rûsa ra hevkarîyê bikin. Gelê Kurd temamî bi dewr û zemana hîvyên azabûna xwe û rizgarya Kurdistanê ji nîrên Osmanîyê û

Îranê bi alîkarya Rûsa va girê dane. Gelek meznên eşîran, serokên ûsyana, serhildana, heta oldarên Kurdên musulman, yê gewr, pêwendî wê dewletê ra danîne, lê mixabin ji wan pêwendîyan tu yek (payê pirê ne gunê kurdan) neçûye serî, negihîştîye encema hevîkirî.

Derheqa helaqetyên Rûs-Kurda yê wê dewrê da, melûmeyên giranbiha, di xebatên dîrokzan û rojhilatzanên eyan: N.L.Avêryanov, V.A.Karsêv, N.N.Mûravyêv, V.A Gardlêvskî, P.Î.Lêrx, V.F.Mînorskî, V.Nikîtin, M.C.Lazaryêv, Ş.Xudo, H.A.Xalfîn, Celîlê Celîl, Xalit Çetoyêv, O..Jîgalîna û gelekên din da hene.

Gerekê bê gotin, ku bûyarên ve goveka dîrokê, ji boy safîkirna gelek pîrsgirêkên dîroka gelê me, pîr hewaskarin û gelek lêkolînên kûr û bi qîmet ji vî alî da hatine kirin.

Goriistana kevn li gundê Qundesazê (Ermenistan)

BERXWEDANA MÎRÊ RIDIWANÊ: MÎRZIKÊ ZAZA

Heta niha navê Mîrzikê Zaza bi sedemên cûrbicûr ji alyê dî-roknivîsên Kurdzanyê va hejrayî guhdaryê ne bûye. Neniherî derheqa wî û berxwedana wî da gelek delîlên nivîskî, bîranîn, çirok û sitiranên gelêrî hatine xweyîkirin. Despêka sedsala 19 an li dor Êzdiyên Xaltan gelek bûyar qewimîne. Scrokê wê êla giran û navê, ku di nav wan bûyara da pir tê bîranîn Mîrzikê Zaza ye.

Emê vê lêkolînê da hewl bidin kar û barê wî şexsyetê dîrokî û berxwedana êlên Xaltyan bi temamiya sifetê wê va raxim li ber xwendevana.

Arşîva Gurcistanê ya dewletê, ya dîrokî da belgeyek (N 11 66) tê xweyîkirin, naveroka kîjanê wa ye: “ Daxweza mamostayê Ridiwanê Pêtros Xazarov, di navê da nema Mîrza axayê Êzdi, ji bo şandina dermanê çeva”.

Li ser wî belgeyî wa hatye nivîsîn: (1)

Destpêk: 2-ê meha Çileyê Paşin, ya sala 1831-ê; dewî: 30-ê meha Çileyê Paşin sala 1831-ê. Di nav da çar belge têne parastin.

-Daxweza mamostayê bajarê Ridiwanê Pêtros Xazarov ji Serleşkerê Kavkazê yê sereke, Gêneral-Fêldmarşal, Koms Paskêvîç ra, bi zimanê rûsî, 22-ê meha Çileyê Pêşin, sala 1830 .

-Nema Mîrza axê Koms Paskêvîç ra, 22-ê meha Gulanê, sala 1830-î, bi zimanê ermenî.

-Wergera nemê bi zimanê Rûsî.

-Şe'denema Pêtros Xazarov, ku diwanxana Paskêviç dayê, ji bo ew bê rewastandin wê herema Rûsyayê bikaribe serbest bigere. Bi zimanê rûsî.

Arşîva Rûsyayê ya bajarê Lêningiradê (Pêtrosgirad) da usan jî doklada Gêneral-Mayor Pankratêv derheqa cawa nema Mîrza axayê Êzdî, ya duda û têksta nema Axêye sisya tene xweyikirin.(2)

Ev belgeyên dirokî ji alyê lêkolînavan û dirokzana da bi he-waskarîke mezin hêjayî lênhêrandinê bûne. Hela hê di destpêka sedsala çuyî pirtûkên cude-cuda da ew belge hatine weşandin.(3)

Derheqa van nema û Mîrza axa da ji alyê kurdzan û rewşembirên kurd, yê Kevnesovêta berê da pir hatye nivîsar û lêkolînen giranbiha hatine kirin (Celîlê Celîl, Hecîyê Cindî, Xalit Çetoyêv, Karlênê Çaçanî, Wezîrê Eşo û hwd...) Hela şayir Casimê Celîl poyemek jî bi wê naverokê weşandîye. (4)

Doktorê dirokê Celîlê Celîl sala 1985-a lêkolîneke zanyarîyê, ya kûr û pir giranbiha vê derheqê da bi zimanê ermenî weşandîye.(5)

...Û wan lêkolînavan, nivîskar, rewşembiran teva jî, di xebatên xweye dirokî, zanyarî, edebî, rojnemevanî da, bi dengêki kesyatya wî Mîrza axayê Êzdî ya Şêx Mîrza va, Şêx Mîrzayê şêxê êla Anqosya va girê dane.

Lêkolînen meye vê dewyê, li nava Êzdîyên Kurdistana Bakûr da, derxistin holê, ku xweyê wan nemên dirokî, xweyê qesra Ridiwanê Şêx Mîrza nîne.

Bi îzbatyan û melûmetyan em hatine ser wê zanebûnê, ku Mîrza axayê Êzdî, Mîrê qesra bajarê Ridiwanê, xweyê nema Mîrzikê Zaza ye. (6)

Çima, gelo sebeb çî bûye, ku ev nerastî pêk hatye ?

Pevgirêdanên di navbera êl û eşîrên Kurdan da, îlahî yê Êz-dyan da pir kêmbûne, dema bûyar li êlekê da qewimîne êlên

din pê ne hisyane. Êlên Êzdîyan ji hev qetyayî û ji hev dûr bûne. Pêra jî tim li nav rev-bezê ferman û qirkirinê da bune. Informasya navbera wan da pir kêr yan tune bûye. Pirsgirêkên wan ewqas pir bûne, ku her êlek ancax pirsgirêkên xwe va mijûl bûye.

Êzdîyên Xaltîyan dema wê bûyarê (Şerê Erenzê û bûyaren dor Ridiwanê) nerevyane ber bi Êzdîyên Serhedê, yên wê demê herema di bin desthilatdarya Rûs da bûn. Ji bo wê jî ev çîrok, bi rastîya xwe negîhîştîye nav wan.

Ji tirsî olperestan sitiran û çîrokên wî teherî dengbêjan, xazma yê Êzdî newêribûne civakên berfire da bi serbestî bistirana û li nav êlan belabikirana.

Komkujya Ermenyan, ya sala 1895-an û pêvajoya dijiwere heta sala 1920-î Kurdên êzdî xazma yê li Serhedê, ku tev Ermenya dijîtin, kiribûne li nav gêjgerînga xwe. Halê wan ji halê ermenîya çêtir nî bûn. Êzdîyên li bin hukumdarya rûsa da dijîtin ji heremên Êzdîyan lap qetyayî bûn. Çûyîn-hatin navbera wan da pir kêr bû. Sala 1917-a ew pêvajo xiravtir bû. Destpêbûna Şorişa Oktyabirê ra leşkerê Rûs kişyan ji heremê çûn. Herem kete devê leşkerên dewleta Tirk û hêzên hemîdyê. Çi tanîne serê Ermenyan, Êzdî jî ji wê zulmê bêpar nedimam. Êlên Êzdîyan, yê Qersê, Surmelyê û Wanê bi mecbûrî cî û werên xwe hîştin re-yyan Ermenistana Rojava. Ji pey wê rev, bez, qir, bir, xelayî û şerên bi sala yê dijiwer ra, çî ji wan Êzdîyên Serhedê da man ketine li bin hukumdarya Sovyêtê, ya nû avabûyî. Wê jî derbine giran erf-edet û jîyana wê civaka qedîmî xist. Derheqa bûyarên wek yên vê lêkolînê da kesî newêribû xeberda, bîr banya. Hidûdên wê dewletê jî usan berk bûn, qanûn û qirarê wê jî ewqas sert û hişk bûn, ku bawarkî 60-70 salî ew civak ji gel, welat û netewa xwe hatibûn birîn. Derheqa gelek bûyarên li nav gel da qewimî bûn, yan bîra kiribûn, yan nizanbûn.

Hewaskarya min hê zarotyê da ber bi zargotinê pir bû, lê min jî navê Mîrzikê Zaza û derheqa bûyarên navê wî va girêdayî qet ji kesî (çîrokbêja, dengbêja, kala) ne bihîst.

Tunebûna xwendin-nivîsarê mecal nedane, ku gelek bûyarên di dîroka gelê kurd da, xazma li nava civaka Êzdîyan da qewimîne bên bigîhîjne ewledan, bivine belge, malê dîrokê, hebûna gel, bimînin.

Di dema bûyarên Şêx Mîrza va girêdayî, qira êla Anqosya, pareke Anqosyan revyane li nav Êzdîyên Serhedê, wana jî xwe ra çîroka Şêx Mîrziyê anye wur

Bi txmîna me sebebên van tevlihevya û nerastîya evin. Helbet rastkirina vê şaşya dîrokê tu sîyê navêje li ser mezinayî û berxwedana Şêx Mîrza û bûyarên navê wî va girêdayî. Bûyarên çîroka Şêx Mîrza didine xanê, ku qewimandin û konfilikt pêsye li ser dijîtya olê nî bûne, ew zefîr netewî bûne, ji bo xweyîkirina tifaq, nav û xîreta eşîrê. Ew bûyar karibûn bibûna hîm ji bo yekîti û tifaqa Kurdên musulman û êzdî dijî dagerkiran. Lê dagerkir zû wê yekê tê derdixin û ji bo xwenaskirna miletyê li nav Kurda da ji ya olê zeyîftir bû, hukumdarên dewletê, ji pey hebiskirina Şêx ra, wê konflîktê weldigerinin dikin ya dijîtya olê û bin wê alê da nêzîkî bajarê Dîyarbekirê, bi destê leşkerê Osmane û kurdên musulman qira 1700 konê Anqoaya tinin.

Bi rastî derheqa hinek qewimandina da tek stranên gelêrî û bîranînên pêşyan yê devkî mane. Ew jî di nav sal û dewranên terî da usan hatine guhestin, wan da bûyarên cude-cude usan tev li hev bûne, ku rastî û nerastî bi dijwarî ji hev tînen veqetandin. Her stiranbêj yan çîrokbêjekî bi gorî xwe ew bîranîn guhestine ewledan. Bî gor civaka têda jîyayî ev bûyar şirove kirine. Eger lêkolînan, nivîskar, dîrokan wan kilam û çîrokan yekcar, bê lînhêrandin, ca ew hene bikne hîmê xebatên xwe û usa bûyaran

binirxînin wê şaşî û nerastyê mezin berde û tucar nagihîje rastî-ya bûyaran.

Lê bext ra, di derheqa Mîrzikê Zaza, êla wî û bûyarên dema wî da qewimîne, gelek melûmetî û delîlên nivîsar gîhîştine me. Ew hemû çevkanî jî usanin, ku derheqa rastîya wan da tu şik tune. Di wan çevkanya da him cîyê bûyaran, him dema wan, him jî navê hinek şexsyetên navar hatye xweyîkirin, destnîşankirin.

Derheqa Mîrê Ridiwanê melûmetyê nivîskî hene li cem ronakbirê Ermenî, kurdzan Xaçatûr Abovyan, arxêologê navdar, yê Înglîs A.H.Layard, hinek çevkanyên zargotina Ermenyan û nemeyên Mîr bi xwe, yên ku wî bi destê qasidên xweye ermenî Serleşkerê dewleta Rûsa, yê wê demê, Koms Paskêviç ra şandîye. (7)

Nema Mîrzikê Zaza, ku Serleşkerê Rûs ra şandîye bi zaravêkî zimanê ermenî, yê wê heremê hatye nivîsar, mora Mîr him destpêkê, him ji dewyê, jêrê heye. Naveroka nemê bi wergera zimanê kurdî (kurmancî) eve:

“Ji alyê qûlê Xwedê, Mîrza axayê Ridiwanê, gelek silav û kilavên dostanyê ji leşkerê Îsayî altindar û xweşmêr, birêz Paskêviç ra , di dema (daxweza min û nema min) bigihîje destê wî wextê dilxwesiyê û bextewaryê ye, amîn!

Piştî, ji alyê evdekî ji te nenas û ne dîhar va diyarkirina silav û hizkirinan, Paskêviçê maqûl, serbilindî û hizkirîyê min, ez evdekî Êzdî me û gelê min jî biçûke. 1500 sîyar û 5000 leşkerê min yê peya hene. Lê agahdar be, dîsa îro, gava min bihîst besa hatina te li Patnosê, heta niha min nemek, bi destê qasidekî ji te ra şandibû . Lê mixabin tu caw min nestandîye. Wê salê, dema leşkarên te ketine Patnosê, ez, weletê xwe va û henû xelqên Êzdî, Xaçparêz bi tevayî, bi hatina te pir şa bûn. Eva cara sisya ne ez nemê bi destê qasidên xwe dişînim hizûra te. Qasidê ewlin negihîştine cem te, xuya ye tirkan rê da ew kuştine. Ez nizamim

çi hatye serê wan. Gava min derheqa kuştina wan da bihîst, cara duda min ev meriv navê kîjanî Kîrakos e şand. (Dîsa wî dişînim). Ew jî hate Bazîdê cem Gêneral û ji wur jî tevî leşkera vegerya Qersê. Ji wêderê jî tevî hêzên te hate Erzîrûmê. Bi alîkariya Xwedê, we hêzên xwe civandin û bajar hildan. Qasîdê min ne ziman zanî bû, ne jî nasê wî li bajêr da hebûn, ku xwestekê min bigîhandana te. Li nava leşkerên te da gêneralekî mezin hebû, di nav teva da yê herî berbiçev bû, qasîdê min diçe cem wî gêneralî û gotinên min jêra dibêje. Ew jî nivîsarekê dide qasîd û paşda dişîne. Gava ew vegerya cem min, min neme stand, mora lê dît, pir kêfxweş bûm. Min gazî keşişa kir, ku bixwînin. Nikaribûn bixwendana. Min tu xêr ji nemê nestand... Îcar, cara sisyan û cara dewî ye ez du kesên xaçparêz, yekî bi navê Kîrakos û yê dinê bi navê Pêtros dişînim hizûra te. Hey qedirmezî û sebilîndaya min, dixwezim tu bizanbî, rast e ez bi gelê xwe va biçûkim, lê çevê Osmanyê da gelekî mezin tîm xuyakirin. Bi saya Xwedê, sed sîyarên min dikarin dijî sêsîd sîyarên Osmanyen derkevin. Ji ber wê jî Osmanî min dijminê xwe dibînin, çimkî ew rastî ye. Padşayê minî mezin, ez xulam, gerekê tu tê derxî nêta dilê min. Dîsa hezar şîkir wê demê, ku dengê hatina te, ya li Baxîşê, ku bi xwe Bitlîse, bigîhîje min, yan jî qasîdên min vegeirin û bêjin: hat. Wê demê tu li xulamê xwe mîzeke. Tu Rûsê mezin, ez jî wek gêneralek, serîkî min heye, ezê wî serî jî qurbana te bikim. Û temamyê gelê min jî mîna min, bi hizkîrin û bawarî... Bi destûra Xwedê, saxî û silametî, amîn!

Careke din ez ji te hîvî dikim, bona xatirê hizkîrna navbera me, bi kerema xwe qasîdê min ra, dermanekî ji bona çevê kurê min bişîne.

Neme 22-ê meha Gulanê, sala 1830-î, hatye nivîsar.” (8)

Handwritten text in a cursive script, likely Ottoman Turkish, covering the entire page. The text is dense and appears to be a formal document or letter. The script is dark and somewhat faded, with some ink bleed-through visible. The page is numbered '2' in the top right corner. The text is written in a single column, filling most of the page area.

Name Mîrzikê Zaza serleşkerê dewleta Rûs
Koms Paskêvîç ra

Gênêral Î.F. Paskêvîç

Ji naveroka nemê tê xanê, ku ew êdî nema sisya ne, ku Mîrê Ridiwanê: Mîrzkê Zaza bi destê qasidên xwe, yên ermenî Serleşkerê artêşa dewleta Rûs ra şandye. Nema wî ya ewlin negihîştîye cî: "Qasidên ewlin negihîştine cem te, xuya ye Tirkan ew rê da kuştine. Ez nizanim çi hatye serê wan"-nemê da hatye nivîsar.

Nema duda bi destê ermenîkî bi navê **Kîrakos Arakêlov** dişîne. Nemebir destpêka sala 1829-an digihîje bajarê Erzîrûmê. Koms Paskêvîç li wur nîbûye, ew rastî Gênêral-Mayor Pankrêtevê tê.

Pirofêsor Celîlê Celîl di miqala xwe, ya bi sernivîsa: "Rûpelek ji helaqetyên dostanya Ermeya-Kurdan, ya dîrokî, çandî" da dinivîse: " Me ra li hev hat arşîva Lënîngîradê (Pêtrosbûrg, E.B), ya dîrokê da, doklada Gênêral Pankrêtêve 12-ê meha Çileyê Pêşin, sala 1829-a, Gênêral Paskêvîç ra peyda bikin, der-

heqa rasthatina xwe tevî qasidê Şêx Mîrzayê (Mîrza axa) (Mîr-
zikê Zaza. E.B.). Gêneral dokladê da dinivîse: “Van roja binelî-
yê kela Ridiwanê Girîkos hate cem min. Ridiwan dikeve başûrê
Sêrtê. Ji nehya Hezoyê rîya denekî dûr e, ewqas jî ji çemê Dici-
lê dûr e. Wî min ra nema Mîrza axayê Ridiwanê û Keşîş Ho-
vhanêsê Ermenî tanî, kîjan Tirkan li Bitlisê jê standibûn. Evî
Girîkosî min ra ev got: “Mîrza axa, usan jî temamyê Êzdî û
Ermenî pir kêfxweş in, ku leşkerê Rûsa padşatîya Bayazêtê
hildane û dibêjin, eger Rûs pêşdahatina xwe berdewamkin, ewê
bi xurtî qulixî Rûsan bikin. Li bin hukumê Mîrza axa da du
hezarî zêdetir malê Êzdiyan û ewqas jî yê Ermeniyên hene. Ew
dikare sê hezar peya û hevsid sîyarî derxe meydana şêr. Seroka-
tîya bajarê Sêrtê Taxî axa dike, kîjan di gurra Mîrza axa da ne.
Du sal berê hukumata Tirkan padşahê Dîyarbekirê guhestine û
wê demê da temamyê beglikên Dîyarbekirê, yên serbixwe hu-
kumdarya kesî nas nakin”. (9)

Ew gênerala cawa nema Mîrzikê Zaza bi zimanê Rûsî dnivî-
se û bi destê wî qasidî jî jê ra dişîne. Lê telebext ra neme ne-
xwendî dimîne. Axa usan jî pê nahise serleşkerê artêsa Rûs çi
cawa wî daya. Ça tê gotin, wê êlê da, yekî xwendin-nivîsandina
rûsî zanibûya tune bû. Tê texmînkirin, ku Axê Êzdî amintîya
xwe ewqas jî der-dorê xwe neanye. Wekî sura xwe goveka fire
da veneke, nemê dîhar nekrye.

Ji naveroka nema jor gotî tê xuyakirin, ku helaqeyên êla
Mîrzik û hukumdarên dewleta Osmanyê pir xirav bûne. “Osma-
nî min dijminê xwe divînin.” Mîrê Ridiwanê rind zanibû, ku
dewleta Osmanyê li wê demê şerê dijî Rûsa va mijûle, ji pey şêr
ra wê vegere ser êla wî. Ji boy wê karê jî dixwest ese rêke xila-
zbûnê êla xwe ra bivîne. Û vê nema sisya Rûsa ra rê dike.

Gelê Împêratorîya Osmanyê li nava teryê û şûndamayîne da
bûn. Ne xwendin-nivîsandina massayî hebû, ne jî înfotmasîya
pêwîst. Ça piranya gelên wê Împêratorîyê, ji wan bêtir jî êlên

Kurdan haj qewimandinên cihanê tune bûn. Ça me berê jî got piranya xelqê ne ku tenê haj bûyarên cihanê yan welêt da diqewimîn tunebûn, lê haj êlên cînar jî tunebûn.

Nema Axê Êzdî, ya sisya wê demê hatye nivîsar, wextê bi peymanî Adirîapolîsê ya aşîtiyê (lihevhatinê) êdî ew çend meh bûn dewî li şêr hati bû. (14-ê meha Îlonê, 1829-ê salê.)

Ev neme dîsa bi destê nemebirê nema duda Kîrakos Arakêlov û mamostayê bajarê Ridiwanê, yê Ermenî, Pêtros Xazarov tê şandin. Evan li bajarê Erzirûmê derheqê rewestandina şêr da dihesin. Tê texmînkirin, ku Mîrê kela Ridiwanê spartibû qasida, ku ese Gêneral Paskêviç bivînin û nemê bigîhînin destê wî. Ji bo wê nêtê jî qasidê wî diçine bajarê Tilbîsê.

Wê demê bajarê Tilbîsê li herêma Kovkasê da merkeza rêvabirya dewleta Rûs bû. Li wura jî qasid nikarin wextê da Paskêviç bivînin. Gêneral li wê demê çûbye bajarê Pêtrosbûrgê. Di hîvya vegera wî dimînin.

Di wê navberê da qasidekî Mîr: Kîrakos ji nexweşîya xolorê dimire. Qasidê din: Pêtros Xazarov heta meha Çileyê Pêşin li Tilbîsê dimîne, rastî Paskêviç tê û nemê teslîmî wî dike.

Gêneral bi dilovanî û dostanî nemebir û nema Mîrzik qebûl dike, qasid xelat dike û bê eglebûn cawa nemê dide. Dîyarîkî Mîrzik ra û îlaca çava jî lawê wî ra dişîne. (10)

Tu melûmetî tune, gelo Serleşkere Rûs bi nivîskî cawa nema Mîrzikê Zaza daye, yan ku nema nivîsar rê da nekeve destê dewleta Osmanyê, bi devkî bersîva nemê qasid ra gotye, ku ew jî bi devkî bigîhîne Axê Êzdî. Bi texmîna min fikira axryê nêzîkî bawaryê ye. Menîke din jî hye, ku Gêneral bersîv dibe bi devkî dabe. Ji bo, li êla Mîr da tunebûna mirovên zanê zimanê rûsî, neme-bersîva Gêneral e berî wê jî nexwendî mabû. Bi wê menê jî, dibe bi devkî bersîv dabin...

Ji bo qasidê Mîrzikê bê qezya û astngî erdê Kovkasê ra derbaz be nasnemeke wa dabûnê:

“Dîwanxana dîplomatyê, ya birêz Gêneral-Fêldmarşal, Koms Paskêvîç Yêrêvanî şedetyê dide, ku xweyê vê nasnemê: mamostayê Ridiwanê Pêtros Xazarov tev diyaryên (pêşkêş) ji alyê maqûlê mezin da hatye dayîn (xelat û derman) vedigere bal Mîrza axayê Êzdî. 30-ê Çileyê paşin. Sal 1831.” (11)

Dîrokê va eyane, ku wê demê bajarê Tilbîsê merkezeke Ermenya, ya sîyasî, aborî û çandî bûye. Ermenya roleke berbiçev sîasya dewleta Rûsyayê da, ya berbi dewleta Îranê û Împêratorya Osmanyê da listine. Bi texmîna me Ermenyê cî jî alîkarî dane nûnerên Mîrê Ridiwanê, ku nemê bigîhînin destê Paskêvîç.

Zulma dewleta Osmanyê li ser gelên wê deverê mezin bû, xazma li ser xelqên ne musulman. Sal tune bûn, ku him ji boy bawaryê, olê û him jî ji bo netewyê ew nehatana zêrandin, talankirin, ferman li wan ranebûna.

Osmanyê dixwest beglikên Kurda yê heyî, ku pir cara hukumê dewletê qebûl nedikirin, leşker nedidan, ji holê rake. Bi zorê nikari bû. Ji boy wê jî bêtifaqî, dutîretî û dijminatî li nav êl eşîrên Kurda da çê dikirin. Ku bi destê Kurdan qewata Kurdan ji holê rakin. Agirê şerê Kurdan, yê navxweyî çiqas diçû gur dibû. Mîrzikê Zaza tê derdixist, ku xeleqa neyartyê li dora **Xal-ta** çiqas diçe ewqas teng dibe, Fermanê dîsa li êla wî bîn rakin, gumana parastina Êzdîyan alîkarya Rûsan va girê dida.

Ji nemê mirov texmîn dike, ku ew û xelqên wî bi hevîke mezin hîvya alîkarya Rûsan e: “Dîsa hezar şikir li wê demê, ku dengê hatina te ya li Baxîşê, ku bi xwe Bitlîse, bigîhîje min, yan jî qasidê min vegerin û bêjin: hat. Wê demê tu li xulamê xwe mêzeke. Tu Rûsê mezin, ez jî wek gêneralek, serîkî min heye, ezê wî serî jî qurbana te bkim. Û temamya gelê min jî mîna min bi hizkirin û bawarî...”

Ji nema Mîrê Ridiwanê usan jî tê xanê, ku wê demê êlên di bin hukumê wî da, bi qewat û tifaq bûne, û amede bûne alyê Rûsa va dijî dewleta Osmanyê bikevn li nava şêr. Hesavên

leşkerên wîye sîyarî û peya (1500 sîyar û 5 hezar peya), ku nemê da tîn nîqaşkirin, hindik nînin. Ew jî çawa hatye nivîsar şervanên bijare ne: “ Sed sîyarê min dikarin dijî sêsid sîyarê Osmanyê şerkin.”

Dîrokê va eyane, ku pir cara Axa, Beg, serokên Kurdan bi dil û can destê hevkarîyê dirêjî dewleta Rûs kirine, amintîya xwe jê ra e'lam kirine, hevî û gumanên xwe wê va girê dane, piştovanya wê dewletê xwestine, lê mixabin timê soz û gotinên wê dewletê hindava gelê kurd da vala derketine, cî jî ku hatye, piştî Kurda vala hîştîye.

Dostanî û yekîtiya bê qelp navbera evdên wê heremê yê Kurdên êzdi, Emenî û Aşûrya da hebûye. Şedetya wê yekê he-ma ev neme bi xwe ne. Neme bi destê Ermenyan, bi zimanê ermenî hatine nivîsar, Ermenyan jî neme gîhandine cî. Usane Mîrzikê Zaza amintîya xwe pir bi Ermenya anye û ji wan bawar kirye. Tê kivşê dostanîke xurt navbera Serekeşîr û gelê Ermenî da hebûye. Ermenyan jî tanga xwe da Mîr hiz kirine, qedirê wî girtine.

Ronakbirê Ermenya, yê wê dewrêyî mezin **Xaçatûr Abo-vyan**, di gotara xwe, ya bi nav û deng **EZDÎ** da, dinivîse, ku keşîşekî Ermenî, yê ji Ridiwanê hatibû Yêrêvanê, şedetî dida, ku wî bi xwe “bi meha zarokê Mirê Êzdîyan yê bi nav û deng Mîrza axa hîni xwendin-nivîsandina zimanê Ermenî kirye.”

Di cîkî din em dixûnin: “ Çawa şedekî bûyara gilî dike, vê dewyê serekeşîrê Êzdîya Mîrza axa û keşîşê Ermenya Poxos ecêvên egîtyê û mîrxasyê nîşan dane. Sala 1828 an, li ber kela Ridiwanê, ji Mûsilê ne dûr, her yek bi êla xwe nêzîkî hêzên ji Tirka û Kurd yê 30 hezarî dibin û bi qewatên xweye biçûk wê artêşa mezin diqelînin. Di wê derheqê da kilameke Kurdan da wa tê stiran...”(12)

Xaçatûr Abovyan di dewya gotara xwe da çawa “Serzêdeyî” bi werger perçekî ji wê kilamê tine:

KEŞÎŞ POLO (13)

*Kilama Êzdîya ya mêranyê
derheqa şerê dijî Tirkan û
Serekeşîrê Kurd: Şêx Qasim da.*

*Li Ridiwanê karî şîn dibe,
Hespê Mîrza axa hîre-hîre,
Keşîş Polo li Şêx Qasim kire gazî,
Go: " Min eskerê te gişk qeland, serê wan firand."*

*Li ber Ridiwanê çem dikşe,
Eskerê Şêx Qasim xwe da navê,
Mîrza axa û Keşîş Poloyê egal
Lê kirin gazî: „ Me hezar sîyarê te
Wê dane ber van rîman."*

*Li Ridiwanê baxê tîrya ne,
Eskerê Şêx Qasim kete wura,
Keşîş Polo lê kire gazî:
" Serê we ji boy me serê pîvazane."*

*Delan wê hêjîre,
Şûrê Miçoyî zincîr kirye,
Miço kire gazî: „ Xwedê şedeye,
Mêrxwesê min, birayê min,
Rîma te şikestye,
Çeqmaqê qirmê me şikestine. »*

*Şûra bigirine xwe
Û piştê va neferê me xweyî kin,
Wekî saw bikeve ser kafir,
Xwe li mera negîhîne.*

Nivîskar Wezîrê Eşo, di gotara xwe ya “ Dost û xêrxwezê cimeta Kurda” da, li ser hîmê lêkolînên Abovyanzana dinivîse, ku sala 1844 an meha adarê helbestvanê alman F.Bodênştêd tê Yêrêvanê û ji Abovyan hîvî dike, ku kilamên hemû gelên li qeza Yêrêvanê da dijîn ji devê stiranbêjan binivîse, berevke û jêra bişîne. Abovyan wê spartina şayîrê Alman cî tîne û heta ew vedigere welatê xwe (sala 1846-a) jêra dişîne. Ew stranên ermenî, kurdî û azeyrî yên bi destê Abovyan hatebûn berev kirin û peyv-peyv bi zimanê almanî hatibûn wargerandin F.Bodênştêd sala 1865-a li bajarê Bêrlînê di pirtûka xwe ya bi navê “Hezar û yek rojî li Rojhilatê” da çap dike. (14)

Usane ev kilama, ku cîyê xwe li nav deftera Abovyan da girtîye, di navbera salên 1844-1846 an ji devê dengbêjekî Kurdê êzdî yan Ermenîkî bi kurdî diaxive hatye nivîsar. Wekî em bala xwe bidîne qetlemên Delanê û Elenzê qewimî, ku bi navê Mîrzîkê Zaza, Keşîş Polo, Şêx Miço û Şêx Qasim va girêdayîne di navbera salên 1825-1828 –a da qewimîne. Li navbera bûyara û nivîsara kilama wê derheqê da 15-20 sala zêdetir nîne. Dibe dengbêj bi xwe jî tevûyê wan bûyaran bûye .

Li nav zargotîna Ermenya ya gelêrî da gelek melûmetyên giranbiha di derheqa şexsyeta Mîrzîkê Zaza, berbirbûna wîye qenc berbi gelê Ermenî û gelên wê heremêye din da, usa jî derheqa şerkarya êla wî dijî dewleta Osmanyê û fanatîkên kurde olpereste sexte da hene .

Çevkanîkê da, di pirtûka zargotînê ya rewşemberekî Ermenya yê wê hênê, folklorzanê wanî bi nav û deng **Garêgîn Sirvanzyane “Hinos yêw noros “** (Kevn û nu. E.B.) da xetên wa hene: “Wê hênê li Sêrtê û li Ridiwanê mîrekî Maran (Kurdan. E. B.) yê serbixwe: Êzdî Mîrzîk rûniştîbûye. Ew bi dilovanî û xemxurî li Ermenî, Asorî û Êzdîyên li bin hukumê xwe da xweyî derketye. Mîrzîk efat bû û rem. Gelek ji zulm û zora zaliman direvyan û li cem wî star dibûn. Her kesî aza dinê

xwe diparastin. Ji ber wê jî binelyê wê qezayê pir û bi hêz bûn. Bûbûne sturyê çevê der-doran.”(15)

Hazirkirye efrandinê Xaçatûr Abovyan derheqa kilama **KEŞÎŞ POLO** da melûmetyên hewaskar ji zargotina Ermenya ya nivîskî hildane û di cilda efrandinên nivîskar, ya 8 an da weşendine. Ji bo ew melûmetî seva ronîkirna wan bûyarên dîrokî pir hewaskarin, me pêwîst dît wê nivîsê, temamî, bi wergera Wezîrê Eşo, çawa heye, usan jî bê kêmkirin vira, di nava vê lêkolînê da bînin:

“...Xêncî vê kilama Êzdîyan, derheqa Keşîş Polo da usa jî qisa Ermenya ya gelêrî heye, ya bi sala hatye gotin û hatye gihiştîye berevkirê zargotinê yê mezin, zanyar Garêgîn Sirvanzyan. Wî jî ew qise kitêba xwe ya “Hinos yêv Noros” (Kevn û Nû) da çap kirye. Ji pêşxebera kitêbê eyan dibe, ku ew qise, sala 1852-an, ji alyê folklorzan Poxos Tovmayans da, li dêra Sûrb Arakêlos, ya bajarê Mûşê, ji devê Keşîş Sîmonê ji gundê Kacarana Sasûnê hatye nivîsar. Li navbera qisa Ermenya u kilama Êzdîya da tenê cûrê hildana nava heye. Keşîş Polo bûye Kîşê Polê, Mîrza axa jî Mîrzik (Qisa Ermenya da navê Mîrzik rast hatye xweyîkirin. E. B.) kîjan bin hukumê zarava da qewimîne. Me pêwîst hesav kir wê qisê bînin, ku naverok pakî bê şirovekirin.”

“Mîrzikê Êzdi Mîrê Sxêrdê û Ridiwanê bû. Ew xaçparêzan ra heyf bû. Li Baxîşê (Bitlîsê) dewrêşekî Mar bi navê Nebî dima (Li şênlika Ūsîl-Giranê) yê ku xelq karo (şîret) dikir, yanê cimeta (xelqê) cîye din bînin li ser ayîna dinê Mehmedyê, yanê jî xezakin. Ū awa sala 1820-î ew êrîşê teşkîl dîke diji Êzdîyên Sixîrdê, Ridiwanê û Ermenyan. Serokatya wî leşkerê 36000-î hakimê Botanê Mîr Mehmûd dîke. Xelqê Ermenî û Êzdi hewara xwe Keşîş Têr-Poxos (kîjanî ra digotin Kîşê-Polê û teva pir jê hiz dikir) û Mîr Mîrzik dadixin. Poxos hêlana dide

xelqê, wan ruhdar dike, wekî heta ruh li ber wan heye şerkin, ji bo ew şer seva azayê û ayîna dîne. Gel, ku rind haj mêrxasya pêşîkarê xweyî oldar hebû bi guman pey wî diçe. Ordîya Êzdîya û Ermenya ya tevayî (weke 10 hezar mirov) biharê şerekî dijmin ra datîne, kîjan şerekî pir giran bûye. Derheqa wî şerî da di qîsa gel da we hatye gotin: “Li wî warî, lez, bi bezê sefer kirin, mîna Şêrê hicûmî li ser nêçîra xwe bike û mîna teyrê Sîmir Mîrzik û Têr-Poxos xwe pêra gîhandin, êrîş kirin, ketine nava leşkerê Maran, mîna alav-agirê li qamûş bigre, bişewitîne û mîna ewrê birûskê kirne firtone, rast û çep didanê, dipelixandin, ser sêrî tanîne xarê, nize, rim li bedna wan ra dikirin, leşkerê ordya wan e bijare dikuştin, jorda gulol dikirin. Serê du mêrxasê wane kivş birîn, li serê niza xistin, anîn li nav leşkerê xwe. Bi gumana altindaryê xelq ruhdar dibûn...”

“...Ji hevketina herd alya û teqandina çek-sîlihê bê hed hesav rûyê royê hate girtin. Bi şûra,rim û niza hev qir dikirin. Mîna darê daristanêyî kokbirî leşker li ser hevda mêl dibûn. Şîrqîna dengê tîr kevana bû. Şer gur bû, mîna birûska li nav ewrê esman û firtona pêla li berê rabûyî.”

“Gelek sehetên dirêj wa derbaz bûn. Ne alyê altindar û ne ji alyê altbûyî dihatine kivşe. Çimkî mêrxasya alîkî û pîrbûna alyê din beramberî hev derdiketin.”

“Û li vê dema giran serleşkerê ordiy Bohtanê Mîr Mehmûd, wî zilamê zorî zorbe, hespê xwe yê kihêl rikêf kir. Ew ji sêrî hetanî pîya bi reşxana hesinî zirîkirî bû. Rim dêst da pêşda hicûm kir, rast û çep ji alyê Ermenya gelek raxist erdê, bi xwe ji silamet gîhîşte wê tangê, li kîderê Mîrzik bû. Têr-Poxos li pey xwe nihêrî, dema dît, ku karê Mîr Mehmûd ewqas açixe û ew ewqas pêşda çûye, hespa xwe ajot, xwe lez bi wîra gîhand. Parava, ji hespê xweyî qer (reş) banz da ser pişta hespê serleşkerê Mara, para va bi destekî ew qepeçe kir, destê wî li sîngê wî va guvaştin, bi destê din soranî ji ber pişta xwe kişand û patka wî

ra kir. Xûna Mîr Mehmûd kişya û ew ji ser pišta hespê şiqitî erdê. Paşê rima kuştî hilda, hespê wi yê bozî stukurdirêj syar bû, zengû kir, çû hewara Mîrzik. Mîrzik jî êdî bi mêranya xwe digîhîşte altindaryê. Ewî jî mîna Têr-Poxos qir dikirin. Û kî ket hemin ket, kî revî hemin revî, li rûbarê dinyayê ji hev belabelayî bûn.”

“Leşkerên dijmin revîn, li nav kîjana da tivingçî jî hebûn, xwe gome Sixêrdê ra gîhandin, li wur star bûn. Leşkerê Mîrzik û Têr-Poxos ketin li pey wan, ew goma da kirne li nav hesarê. Dixwestin wan dil bigirin, lê vana jî şer kirin, li ber xwe dan. Û ji bo teslîm nebûn, Mîrzik emir kir agir berî goma din. Ew goma da zêndî-zêndî şewitîn, bezê wan mîna rûn helya û çawa cew kişya nava çemê nêzik. Evdên wur ew tev bi çevê xwe dîtin.”

“ Altindara talanê leşkerê dijmin gişk birin û bi şabûn vegeryan cî-warên xwe. Marê zêndî mayî nikaribûn meremê xwe yê berê bîr bînin û ne jî heyfa vê altbûna mezin hildin. Hukumê Mîrzik mezin bû, navê Têr-Poxos mezin bû û besa zêndibûna wan saw dikir li ser Mara heta roja mirina wan.”(16)

Helbet vira da, bûyar bi cûrê zargotinê hatine şirovekirin, reng hatine tîrkin, lê ya serake û pêwîst ji me ra ewe, ku hinek nav, bûyar, cî rast hatine xweyîkirin. Xêncî hinek tiştan navero-ka vê û bîranînê li cem Êzeîyan tê gotin li hev digrin. Qîmetê van çevkanyan bilinde usan jî ji bo wê yekê, ku ew ji wan bûyarên xûnrêje dîrokî ne ewqas dereng hatine nivîsar (1852), dema qewimandin hê di bîra xelqê da nû bûn.

Çawa çevkanya zargotina Ermenya da, usan jî bîranîn û kîlamên Kurdên êzdî, yên dîrokî- gelêrî da derheqa dostanya gelên wê heremê, tifaq û yekîtya wan da tê gotin. Ew germayî ji bîranînên Arxîologê Înglîs Aûstên Hêny Layard da jî tê texmînkirin.

Wan salan, çevên gelek dewletên Rojava li ser Rojhilata navîn, xazma li ser Kurdistanê bûn. Ew war cîkî stîratgîk bû û

dewleteke mîna ya **Înglîs**, ku wê dewrê hakimê cihanê bû, dxwest ew herem jî bikira li bin hukumê xwe. Kurdisan navbera herd Împêratoriyên wê heremê, yê mazin da parevekirî bû. Ew Împêratorî jî çiqas diçûn ewqas zeyîf (lewz,qels) û sist dibûn. Dewleta Rûsa jî alyê bakûr va hidûdên xwe ji hesavê wan fire dikir. Mêla gelên xiristyan û bîndest berbirî dewleta Rûs zêde dibû. Ew yek dewletên Rojava xweş nedahat. Wana ji alikî va nedixwestin bandora dewleta Rûs wê heremê da zêde bibe, alyê din va jî xwe dixwestin bibin hakimê wî warê stratêgîkî dewlwmend.

Hewaskarya nivîskar, lêkolînan, arxîolog û zanyarên ulm û dîroka kevnar ya Rojhilatê jî berbirî wê heremê kê mî bû. Ew war dilê Mêzopotamya qedîmîye kevnar bû, li kîderê hîmê şaristanya mirovayê hatibû danîn. Ew cîyê xuliqandina ola û Pêxembera bû, rîya Rojhilat û Rojava digîhande hev. Teva dixwest ew cî û warên hikyatî bidîtana, rastyana wan bihsyana.

Wan sala gelek lêkolînan, dîplomat, pisporê leşkeryê, rêwî, nivîskar, dîrokzan hatine wê heremê û melûmetyên hewaskar yê nvîskî ji pey xwe hiştine.

Êzdî jî, çawa perçekî gelê kurd, ku li ser erf-edet û ola xweye kevnar mabûn bala her kesî dikşandin li ser xwe. Derheqa bûyarên, ku Kurdistanê da wan salan qewimîne gelek tişt jî alyê wan rêwî, dîplomatên biyanî va hatye nivîsar. Ê ew nivîsarên (raste wan da kêmasî û nerastî jî pirin) wan bûne çevkanyên giranbiha ji bo ronîkirina dîroka gel û welatê me.

Di wî warî da pir hewaskarin bîranînê arxîolog û dîplomatê Înglîsî navdar, xêrxwezê **Êzdiyan Aûstîn Hênry Layard**.

Ew zanyarê navdar, du cara tê Kurdistanê û herd cara jî Êzdiyan dibe mêvan. Cara ewlin sala 1846 an tê Başûrê Kurdistanê. Wê hingê Mîrê Êzdiyan Huseyn beg bûye. Ew pirtûka xwe, ya bi navê "Aûf dêr Sûche nach Nînove..." Leipzig, 1850-

î, rûpelê 169-205-a da wê derheqê da bîranînên xwe dini-
vîse.(17)

Derheqa halê Kurdên Êzdî li dewleta Osmanyê da ev nivîsa
çevkanîke giranbiha ye. Ew, bi çevê xwe jîyan, rabûn-
rûniştandin, usan jî zulm û zora li Êzdiyên wê heremê divîne,
dibe şedê gelek bûyarên tiragîk. Zulma dewleta Osmanyê tev
xezeva "Cihada" fanatikên olpereste musulman û hukumdarên
Kurden qafterî bûbû û li dora Êzdiya bûbû govekeke zulmê,
xezevê, fermana û qelandinê. Di serê kê ra çi nêt û fikirê neqenc
derbaz dibûn, bi kîn, çek û sîlih, bi çekdarên fanatik davîtin li
ser cî û werên Êzdiyan.

Layard, pirtûka xwe, ya bi navê "Nineveh und Babylon" da
wa dinivîse: " *Ji Bitlîsê sê rê diçûne Cizîrê. Ji wan hersê rîya
dudu li nav çîya, li ser bajarê Sêrîtê ra derbaz dibûn. Piranya
karvan û rêwî di wan herd rîya ra diçûn. Rîya sisyan li rojhilatê
çemê Tîgrîsê (Dicle), li nava gelyên dûr û dirêj ra diçû. Min
qîrar kir rîya sisya ra herim, ku li ser rîya xwe gundên Êzdiyan,
yên herêma Xerzan bibim mêvan. Em 20-ê mehê ji Bitlîsê derke-
tin.* "

" *Dema em gihîştin herêma Xerzan li gundê Êzdiyan Hemi-
kê, roj êdî çûbû ava. Gundîyan tiştê xwe didane ser hev. Gava
qelfên sîyarên me nêzikî wan bûn, ew evdên asyayî ecêvmayî û
bi tirs li me nihêrîn. Qewal Ûsiv, ku çefya Erebi li serî û demê
xwe pêça bû, vekir, çû li nav wan û bi dengêkî nerm daxwez kir,
ku em wê şevê li cem wan bimînin. Lê ji çevên wan evdên be-
lengaz dihate xanê ku ew wê daxweza me naxwezin û nikarin
bersîveke neyînî ji bidin. Wê demê Qewal Ûsiv ew rewşa wan
fem kir, çefiya serê xwe bi hêrs avîte erdê û got: "Hey hûn
evdên nemerda, demek hûn naxwezin nan bidin Qewalê xwe jî û
dixwezin wî birçîji ber derê xwe vegehinin? "*

"*Gava wan ev gotinên Qewal bihîstin, carekê va tirs ji dilê
wan derket. Teva bi hevra hacetên destê xwe avîtin erdê û hatin*

destê Qewêl. Xortek bi lez çû, ku mizgînyê bide gundyan. Çiqas zilam, jin, zarok, kal, pîr gund da hebûn gişk hatine pêşya me.”

“Êdî ne hewce bû, ku em xwe bidine naskirin. Şaya ji bo me dest pê kir. Hinekan rahîştinê barê hespê me peya kirîn, hineka çadir vegirtin, hineka jî pez seva me serjê dikirin. Feqîran hawar nedikirin me têr bivînin. Wana ji musulmanên der-dorên xwe bihîstibûn, ku dema Qewal Ûsiv û hevalên xwe çûne Stembolê, bi emrê Sultan hatine xeniqandin. Ew serê heyşt meha bû Êzdyan tu caw û bes ji Qewal Ûsiv ne standibûn û destê xwe jê şûşti bûn. Wan, nerastîya wan salixyan bi çevê xwe diditin û bi kêf hevra digotin: ” Ne ew miribû, wê dîsa sax hûye, ew unda bûbû, carke din va hatye dîtin.”

“Piştî demekê rîspîyên gund li dora Qewal Ûsiv civyan. Qewal jî çî li serê me ra derbaz bûbû wan ra gilî kir. Derheqa hatina xwe ya Stembolê, hevraxeberdnê, ku bi berpirsyarên dewletê ra ji bo parastina Êzdîyan, xweyîkirina aşîtyê, çawa em ji paytext derketine, çawa qeyîka sîyar bûne, qeyîka da çî hatye serê me û çawa em hatine gîhiştine herêma Xerzan, tev yekoyeko, ne kêma, ne zêde wan ra bi rêz kir. Piştî, ku navber dane axaftina xwe, vê carê herê xwe dane min û bi qedir ez silav kirim, xêrhatina min xwestin.”

“Dema min ev rûniştandin û axaftina Qewal Ûsiv guhdarvanên wîye extyarên gund mêze dikir wenêyên kitêbên pîroz hatine bîra min. Eger mirovên wanekêş yan jî lêkolînavan bixwezî ziman, libas, erf û edetên xelqên kevnar naskin, wane û şirovekîrînen kitêbên pîroz da bi zêndî bivînin, pêwîste ew bîna li Rojhilatê bigerin û her tiştî bi çevê xwe bivînin.”

“Serê sibê ez ji qerebalixa heytehol û dengên lingê hespan hişyar bûm. Camêrên gundê Hemikî, êvar da mizgînya hatina me dabûne gundên Êzdîyan yê nêzîk. Heçî ew caw standibûn berbang da sîyarî û peya rê ketibûn, hatibûn. Teva dixwestin me bivînin û rêwîtyê da ji me ra hevaltîyê bikin. Hemyan, cilê xwe

yê nûye reng bi reng xwe kiribûn, kum û kolosên xwe bi kulîlkan xemilandibûn. Serokên wan Akko (Aqo) yê di şerrên berxwedana Êzdiyan (bi texmîna min gilî derheqa şerê li ser Erenza Şêxa da ne E.B.) da şervanekî jêhatî û li wê heremê da zilamekî bi nav û deng bû. Çiqas jî têlên sipî ketibûne li nav porên wî, lê ew hê jî pir ser xwe bû. ”

“Muxtarê gundê Gozelderê, di tev serokên gund ez teglîfî mala xwe kirim. Dixwest em herin mala wî û nanê wî buxwen. Me jî nikaribû vê daxweza wî ra bigota na. Dema em ber bi gundê wî rê ketin gelek komên sîyarî û peya dihatin pêşya me, destê min radimûsan. ”

“Koma me çiqas diçû mezin dibû. Evdên wan gundên li ser rîya me, cilên xwe yê şayan xwe kiribûn, derketibûn li ser xwenyan, hineka jî pez tanîn û ber pîyê hespê min da serjê dikirin. ”

“ Dema em gîhîştine hewşa mala Akko, jin û mêran bi dengê lîlandinê. Hemû neferên mala Beg derketibûn ber dêrî. Çaxê min kir ji hespê peya bim dayka wî xwest bi xwe alikarya min bike. Em derbazî avayîkî paqij bûn. Li wur da paqijaya xwenyên Êzdiyan û jîyana wan dahat xanê. Ez û mezinên bi min ra li ser xalîçên reng bi reng rûniştin. Pey me ra çend feqîr ji gundên dorê hatin. Cilê wan, terîbûn û tûrbanên wan reş û sor bûn. Ustîyê yekî da zincîrek hebû. Wî digot, ku ew zincîra ya mirovên Xwedê dayî ye. Paşê gelek begên wê heremê qelfên sîyar û peyayên xwe va hatin û li me civyan. Qewal Ûsiv dîsa mesela xwe ji wan ra bi temamî dubare kir. Pey xwerina goştê berxan, birinc, şîrnayî û tiryê wê heremê ra, anîn xalîçeke bi destan çêkirî dîyarî min kirin. ”

“Dû ra em tevî feqîr û komek sîyarên meznên gundê Gozelderê ji gund derketin. Rêva birrek sîyarên Êzdî û Xaçparêzên yakûbî jî hatin gîhîştin me. Zilamê pêşya wan: Nemo cilê ji şîfonê Hindistanê û qapûtekî pir baha lê bû. Ew begê Kurd muxtarê gundê xaçparêzan bû. Li dora wî mîteranek û gelek keşe

hebûn. Heta em gîhîştine gundê Kûşayê sîyaran bi hevra cirîd kirin. Piranya binelyên wî gundî xwe bi cilên spî xemilandibûn. Pîreka ava sar û dewê cemidî li nav me digerlandin. Gelek evd derketibûn û li ser xanya kom bûbûn. Wan jî dixwestin, ku ez peya bim û li wan bivim mêvan. Lê dema me ya rewastandinê tune bû. Min silav da xelqê topbûyî û dû ra em ketine ser rîya ku diçû Ridiwanê.

“Koma me çiqas diçû mezin dibû. Ji gundên wê heremê mirov dihatin û tevî me dibûn. Rê da em rastî sê qewala hatin. Wê demê ew li nav Êzdîyên wê heremê digeryan. Ew kesan mirovên Qewal Êsiv û nasên min bûn..”

“Dema rîya me ji nava çîya derkete deşta rast û em nêzîkî bajarê Ridiwanê bûn, teyê bigota karvanê me ji herbeke serketî vedigere. Komên sîyarî û peya ji gundên der - doran bi kêf dihatin pêşya me. Li ber Ridiwanê, komeke mezin bi def û zurnê em pêşwezî kirin. Ji pey wan komeke Ermenya, bi keşê xwe va dihatin, dû ra jî Yakûbî û hinek xaçparêzên din tevî oldarên xwe dihatin. Heta em gîhîştine li ber derê Nazî çiqas evd Ridiwanê da hebûn, tev derketibûn li ser xanyan û destê xwe me ra dihejandin. Nava wê mûzîk, lîlandin û heyteholê da em gîhîştin mala Nazî.

Nazî meznê Êzdîya yê wê heremê bû. Dema min lingê xwe avîte zengûya zîn û xwest ji hespê peya bim, du pez li her piyê min da serjê kirin.”

“Qasek şûnda mala Nazî bi giregir û pêşikêşên Ridiwanê tije bû. Qewal Êsiv mecbûr ma dîsa besa hewildanê xwe yê Stembolê, besa wan qiraran yê ku mafê Êzdîyan weke yê Musulmanan dipejirînin û Êzdî neçine qulixkirna leşkeryê bike. Wê navberê da me te’ştê jî xwer. Min hala xwe da rewşa mala Nazî. Mêvan pir dihatin û diçûn. Min texmîn kir, ku ez li nav xwe ji hazira xwest, ku destûra min bidin ez herim li dêra xaçparêzan û li wur rehetya xwe bivînim, ku paşê karibim çetir wê heyteholê da

nikarim rehet bibim. Ji boy wê jî min hizûra bi Axê ra şîvê buxum û beşdarî şayan bibim."

"Dêr li pala girekî hû. Li serê gir jî qesra Ridiwanê ya hilşyayî xanê dikir. Ev dêra ji alyê Mîrza axayê meznê Êzdîyan, ji bo xaçparêzên Ermenî hatibû çekirin. Ev nimûneke xweş û barkêşe, ku şaristanyên pêşdaçûyî bivînin, evdên ji ol u milletên cuda ça karin bi tifaq û aza hevra bijîn."

"Nazî ji malbeta serokê Ridiwanê yê dewî ye. Destpêk û dewya serhatya apê wî Mîrza axa (Mîrzikê Zaza. E.B.) mîna serhatya gelek serokên wan gela ne yên, ku Tirkîyayê da ji bo serxwebûnê şerkarî kirine. Gava serfermandarê Osmanyê yê bi nav û deng Reşîd Paşa hucûmî li ser Bakûrê Kurdistanê dike û berê xwe dide Başûr nêzîkî herêma Mîrza axa jî dibe..Mîrza axa xwe dide destê serleşkerê Sutan. Welîyê dewletê Axê ji qesra wî derdixe dewsa wî yekî bi navê Emîn axa datîne. Evê han hê pak li Ridiwanê cî nebûyî jina Axê Êzdîyan, bi destê zorê drevîne. Mîrza axa dewsa dijî wî rahêle çeka, diçe cem Reşîd paşa û dibêjê, ku ew pîreka revandî ne jina wîye, carîke. Dibêjê, bira bawarya te ji min hebe, bira Emîn axa vegere ser karê xwe. Axê Tirk vedigere cîyê xwe. Mîrza axa êrîşê dibe ser wî, wî û du kesên wî ra dikuje. Heyfa xwe hiltîne."

"Reşîd Paşa hicûmî li ser Ridiwanê dike, lê ji bo wê demê leşkerê dewletê şerê dijî Mîrê Rêwandûzê va mijûl bûn, nikare heremê bike bin bandora xwe. Dema Reşîd Paşa şerê dijî beglikê Kurd da li ser dikeve, Mîrza axa dîsa diçe xwe davêjê. Padşa dîsa Mîrza axa dike serokê wê heremê. Ji pey mirina Reşîd Paşa ra welîkî Tirkî nû tê wê heremê. Ew welîyê nû Mîrza axa teglîfî li cem xwe dike û bi xayîntî dikuje. Mirovên Axê cinyazê wî tînin û li ber çêr, goristana rojavayê bajêr da vedişêrin."

"Pey ra, li cîyê wî Nazîyê birazyê wî rûdinê Qesra wan wêran bûye û ew jî mîna xulamên xwe di avayên kerpîç da dijî."

"...Ridiwanê ra dihêjin bajar, ji bo ew cîkî mezin ava bûye û wê heremê da xweyê sûkeke pir girînge. Ew wek navenda qezayê jî dihate naskirin. Wur da devedevî heysid avayên ne ewqas cîwan çêkirî hebûn. Bajar li kenerê çemekî mezin e, kîjan dikşe û 5- 6 km wê da digîhîje çemê Tîgrîsê (Dicle). Ew jî ji Dîyarbekirê tê. Binelyê Ridiwanê da dijîn, xêncî sed malê Ermenî û çil-pêncî malê Yakûbî-Kildanî yên din Êzdî ne. Rêvabirê vê heremê yekî Tirke. Ew jî, roja em li wê bûn, ne wur bû."

"...Qewalên, ku her sal ji alyê Huseyn beg (Mîrê Êzdîyan yê wê demê.E.B.) û Şêx Nasir (Extyarê Mergê. E.B.) tèn şandin, ku li nav Êzdîyan bigerin wê demê hê li Ridiwanê bûn."

"...Şayî û dîlana wan heta nîvro jî dom kir. Bajêr da tu mal nema bû, ku ji bo xatirê min berx serjê nekira...Ji pey xwerina şivê ra, li hrwşa Nazî da şayê û dîlanê heta berê sibê dom kirin."

"...Me serê sibê teştîya xwe li mala Nazî da xwer û tevî komek Êzdîyan ji Ridiwanê derketin."(18)

Ji bîranînên Aûstin Hênry Layard tê xanê, ku wê demê Êzdîyan ji bo parastina xwe hêvîke pir mezin dewletên Rojava va girê dane, ku ew zorê bidin hukumdarên Osmanyê, wekî walêt da mafên Êzdîya jî bèn parstin. Ku ew jî karibin, welatê xwe da bi aramî û aşîti bijîn.

Hatina wî dîplomatî demeke dîrokîye usa da pêk dihat, ku Êzdîyan derbine pir giran û bi êş ji alyê dewleta Osmanyê û oldarên kevnepereste, fanatîke musulman da xaribûn. Qira du gundên Êzdîya: DELANA, şerê li ser ERENZA ŞEXAN, peyra hincirandina li ser Êzdîyên Ridiwanê û dora wê, qetlema Mîrê Rêwandûzê (Mîrê Kor) dijî Êzdiyên Laliş û Şengalê, zordaryên Mîrê Botan li dijî Êzdiyên Cizirê, qelandina êla Şêx Mîrziyê Anqosî...Eva hinek ji wan rêza bûyarên bi xûnin, qetlyamên qirkirna bi seda hezara evdane, derheqa kîjana da pîrî hindikî

melûmetî gihîştine destê me. Lê çiqas bûyar bûne, ku ji wan agadarî nemane, hatine bîrkin?

Dema em dîroka koçberya Êzdiyan ber bi Ermenistanê din-hêrin, dibînin, ku ew koçberî jî di wan salan da pêk hatye. Wan salan usa jî neyartî dikeve li nav eşîrên Êzîdyên **SÏPKÎ**. Sîpkî eşîreke kurda ya Srhedye here mezin bûye. Evana dibine du para û radibin dijî hev. Para,ku li ser bawarya xweye kevnar dimîne, direvne alyê dewleta Rûs, di qeza Qersê da cî dibin. Qers wê demê di bin bandora dewleta Rûs da bû.*(19)

Pêşekzanê Elmanî leşkeryê, yê bi dereca bilind Hêlmût Fon **MOLTKÊ**, ku wê demê Osmanya ra qulix dikir, bîranînên xwe da wa dinivîse. “Dema Reşît Paşa ji pey gelek êrîşên xweye bi mehan berdewam ra, bajarê Cizîrê kire li bin hukumê xwe, pi-ranya binelyê wê yê zilam, ewên Êzdî, an jî ew evdên “MELE-KÊ NEQENC” dihebandin kuştin, pîrekên wan jî hêsîr girt.”(20)

Usane wê demê tevî hincirandin û ji holê rakirina beglikên Kurdan, wêrankirina Kurdistanê dewlwtê dutîretî, nakokî û neyartîya xirabe qirêj kiribû li navberan ol, êl û e’şîrên kurda da jî. Ku yekîti û tifaqa Kurdan çê nebe. Bi destê Kurdan Kurdan bihincirînin...

Qulixçîkî Rûs, ku wê demê li dewleta Osmanye da qulix di-kir û rind haj xeystê kurdan hebû dinivîsi : ”... qelsaya kurdan ji bêtifaqya wan tê. Tirk jî ji wê bêtifaqya di nav bê hesav eşîrên kurda da heyî, di warê bihêzkirina dewleta xwe da karê dibî-nin.”(21)

Êzdî pir bi coş û germayî **Aûstîn Hênry Layard** qebûl di-kin. Bawarkî êlên Êzdîxanê, yê wê heremê tev têne pêşya wî. Hatina wî li nava Êzdiyan da dibe mîna cejneke netewî.

Ji bîranînan usa jî dijwar nîne mirov tê derxe, ku di nava pir-sên pilana Layard da, rasthatina di gel Êzdiyan ya here hîmlî bûye. Eva bi texmîna min tek ji hewaskarya diplomat-arxîologê

naskirî, ya berbi Êzdîyan nayê, ew hewaskarya Împêratorya Biritanyayê ye, ku bi destê dîplomatê xwe xwestye qewata Êzdîyan, herbirbûna wan berbi wî welatî, bawarya wan e sîyasî bihese.

Tiştêkî barkêş û cîyê fikirandinê ye, ku rêvabirya wî dîplomatê payabilind yê wê dewleta mezin û bi hêz qewalekî Êzdîya: qewal Ûsiv dîke. Eyane qewal Ûsiv oldarekî Êzdîyan bûye, li nava wê dewlet û civakê da li kîderê êzdîyatî dihat înkarkirin û bi ola dewletê ya fermî: Îslamê qedexekiin. Ewî qewalî nikaribû bêqezayabûna rêwîtya wî jî mîyaserke. Lê gelo çima wî, qulixçîkî dewletêyî derece bilind, li wan dera beled, zanê zimanê înglîsî, yan yekî xwendîyî-zane, yan jî mirovekî xaçparêzî zimana zane xwe ra nekiryê hevalê rê? Çima seva hevaltîya rê qewal Ûsiv bijartîye?

Bi texmîna min ewî ev bijartin bi zanebûn, dîplomasî kirye, ku bikaribe amintîya Êzdîyan dest bîne, bikeve li nav civaka Êzdîyan û rastîya wan bihese.

Eşkere ye, ku Êzdî, bi dewr-zemanan jî ber bir û bawaryên xwe alyê der-dora da dihatine zêrandin, pelçiqandin, qelandin, mafên wan dihate binpêkirin. Fermanên qirkirnê li wan radikirin bi her cûreyî dixwestin Êzdîyan jî holê rakin, hebandina wan bikin mesela qerf û qara, li nava civaka der-dor da wê bawaryê bêrûmet bikin. Bi her cûreyî meydan li Êzdîyan hatibû tengkirin. Astengyên aborî, civakî, sîyasî tevî fermanên qirkirine heta rîya jîyanê jî li Êzdîyan dihate birîn.

Li nav gelê kurd da peyva “**Dîn dijminatî**” heye. Yanê dijminatya navbera civakekê da seva dîn, seva bawaryê. Eva nakokya gele navxweyî ye. Dijminatî û neyartî jî hev ra kişandine jî bo bawaryê. Wekî êzdîtyê, çawa xweykirê nîrx û ruhê kurdîyatîyê jî holê rakin dagerkirên olê û civakê kurd rakirine dijî kurdan.

Ne ku tenê li nav kurdên musulmam, lê usan jî li nav biyan-yan da vir-derew bi zanebûn bela kirine, ku giva Êzdî “Melekê ne pak “ dihebînin, Êzdî “Xwedê nas” nînin, “Kafirîn”, “Hera- min”, “Merivkujîn” û şer-şiltaxên din. Eva yeka ne tenê bi destê oldar û fanatikên musulman lê usa jî xaçparêzan hatye kirin. Çevê herdu ola jî qelandina Êzdiyatîyê bûye. Lê zora musul- manyê li ser Êzdiyan bi hêztir, zêdetir û xezevtir bûye. Ji bo musulmanyê wê heremê da êzdiyatî çawa hêzeke dijî xwe didî- tin.

Êzdiyan jî, ku xwe ji wê neyartî û êrîşa dere bi hêz biparêzin “Sûreke pola” kişandine dora xwe, zewaca xwe di evdêen olên din ra qedexe kirine, rastîya xwe kesî ra negotine, amintîya xwe bi kesî nanîne, sura ola xwe ne devkî ne jî nivîsar kesekî ne ji dîne xwe ra venekirine, der-dor tev ji xwe ra xêrnexwez dîtine. Çimkî bi çevê xwe dîtine, ku li nav civaka îslamê, ye wê dewrê da kuştina evdekî Êzdî û çivîkekê yek bûye. Ne morala civakê, ne jî hiqûqa dewleta Osmanyê Êzdî parastine. Ji bo van

sedeman civaka Êzdiyan çiqas çûye teng bûye, bûye civake- ke girtî. Mînaeke barkêş bîranînên Layard da heye, ku vê fikira me îzbat dike. Dema ew têne hereme Xerzan, gundê Hemikê, Êzdî amintya xwe ji wan evdên xerîb naynin, naxwezin wan qebûlkin û wê şevê gundê xwe da jî bisitirînin. Lê dema eşkere dibe ku “mêvan ji wanin” carekê va tîn guhestin û derê her malê li ber mêvanan vedibe. Êzdiyan bawarya xwe ji der-doran unda kiribû.

Tê xweyakirin pêwendî di navbera dîplomatê Înglîs û rêva- birên Êzdiyan da hebûne. **Wê demê Mîrê Êzdîxanê Huseyn Beg, Extyarê Mergê (Babê Şêx) ji Şêx Nasir bûye.**

(Di bîranînê xwe da Layard derheqa herda da jî fikireke bi- lînde). Wan zanibûne Layardê cara dûdan bê û merivê xwe (Qewal Usiv û hinek navdarên Êzdiyan)şandine Sitembolê pêşya wî.

Huseyn Beg, Mirê Êzdîxanê

Şêx Nasir : Baba Şêx, Extyarê Mergê

Ji axaftina Qewêl dihar dibe, ku armanca çûyîna wan e bajarê Stembolê ew bûye, ku bi piştgirya dîplomatê Înglîsî payabîlind pirsgirêkên Êzdiyan derxin ber **Sultanê dewleta Osmanyê**. *“Qewal Ûsiv dîsa mecbûr ma behsa hewildanê xwe yê li Stembolê, behsa wan qiraran, ku mafên Êzdiyan weke yê Musulmanan heye, Êzdî neçine qulixkirina leşkerya Osmanyê bike...”*

Xelkên feqîr, ku li nav wê zulm-zorê da heyîtya xwe bêçatî didomandin gumana mezin hatina Layard va girê didan.

Wê dewletê da, ji bo parastina mafê xelqê mîna Êzdiyan, tu hewildan nedihatî kirin. Ji bo kuştina evdên Êzdî bawarkî kes nedihate cezakirin. Qulixçî, mafxweyîkirên wê dewletê jî ne tenê mafê Êzdîya nediparastin, lê serda jî hêlan didane mirovên cahile nezan û dînçiyên fanatîk, ku zordestiyê li Êzdiyan bikin, wana bikujin, morala civaka gele Musulman jî hîmlî diji Êzdiyan bû. Em bîranînê wî da van xeta dixûnin: **“Du sal berê, (sala 1847-an) begekî kurd li nêzîkî bajarê Bitlîsê, sê qewalên Êzdiyan dikeje. Ew xizmên qewal Ûsiv bûn. Waliyê dewletê: Şerîf Beg jî dest danye li ser dokûmênt û wê fitoyê, ya ku qewala li nav eşîrên Êzdiyên Ermenistanê berv kiribûn...”**,” Qulixçiyên dewletê bi bêqanûnî zar û zêçên Êzdiyan difroşin...”(22)

Dema mirov, halê Kurdistanê, yê wê demê tîne ber çevan û melûmetyê cuda-cuda analîz dike, dibîne, ku ne tenê halê Êzdiyan lê usa jî halê temamya gelê kurd û gelên walête din, yê sade xirab bû. Dewleta Osmanyê bûbû cîyê kaosê, bêqanûnyê, bêe’daletê, cîyê xezev û zulmê. Rastî jî wê dewleta mezin da kes xweyê serê xwe nî bû.

Li nava wê bîe’daletê da halê Êzdiyan yê teva xiravtir bû, ji bo ew him jî dest dewletê, him jî alyê Musulmanyê da dizêryan.

Aûstîn Hênry Layard melûmetyê pir bi qîmete giranbiha derheqa bajarê Ridiwanê da me ra hiştîye. Dinivîse, ku Ridiwan werekî kevnare, li cîkî fire ava bûye û wê heremê da xweyê sûkeke pir girînge. Ew wek navenda qezayê jî dihat naskirin. Li

wur da devedevî heysid avayên ne wqas cîwan çekirî hebûn. Bajar li kenerê çemekî mezin bû, kîjan dikşe û 5-6 km wêda digihîje çemê Tîgrîsê(Diclê). Dicle ji Dîyarbekirê dikşe, tê. Binelyê Ridiwanê, xêncî 100 malên Ermenyan, 40-50 malên Yakûbyan û Kildanyan yê din Êzdi ne.”(23)

Ji nivîsara arxîologê Înglîs tê zanîn, ku qedirê Mîrza axa (Mîrzik) ne ku tenê li nav Êzdiyan lê usa jî li nav Ermenyan û Aşûryên wê heremê da bilind bûye. Çawa, ku me berê jî got wî axê Êzdi qedrê wan gelan û bawarya wan zanibye, fikira zane û gire-girên wan ra hesab rûniştîye, nehîştîye navbera gelên êla wî da xrabî, bêtifaqî çê bibin, heta zarokên xwe jî li cem mamostayên Ermenî daye xwendinê. Li nava şewirdarên diwana wî da xêncî maqûlên Êzdiyan usa jî rîspîyên Ermenîya û Aşûryan hebûne.(24)

Layard dinivîse, ku Mîrê Ridiwanê ewqas qedirê Ermenya zanibûye, ku wan ra li bajarê Ridiwanê da, rex qesra xwe dêr çê kirye. Di nava dirokê da ev nimûne, ya bi hevra, bi tifaq, aşîti, dostanî jiyana gel û olên Mêzopotanîye here ronayî û geş e. Arxîologê navdar bi şekirandin dinivîse:”...ev mînakeke xweş û balkêş e, kû şaristanyên pêşdaçûyî bivînin evdên ji ol û netewên cuda çawa karin bi tifaq û aza bi hevra bijîn.” (25)

Lê çawa lêkolîn îzbat dikin dostanî û biratya gelan, bi aşîti li kêleka hev berdewamkirna olan, mesheban dewleta Osmanyê, desthilatdar, nijarperest û qewatên xwexatyê, yên qaferî xweş nedihat. Wana her mecal didan kêranîn, ku wê tifaqê biteribînin, gelê sade bi virr-derewan bixapînin, rakin dijî hev, gel bi destê gel bidone qirkirin, nehêlin ew derheqa pirsgirêkên xwe yê restî da bifikirin. **Sîyasya “Avê şêlûke, ku di navda bi rehetî masya bigrî “-meşandine.**

Dîroka gelê me, ya dûr û dirêj da mirov kare bi hezara mînaka bîne, çawa serekeşîr û dîndarên kurde fanatîk, nezan , di destê nyarên Kurdistanê, yê civakî û olî da bûne hacet û qetilên

mezin anîne ne tenê serê kurdên Êzdî, Elewî, gelên xaçparêz, lê usa jî serê xelqên kurdê Musulman.

Gelo kêmasya gelê kurde, nezanye, cahiltîye yan ez nizanim çawa fikira xwe eşkerekim, ku ew karên wan şexsyetan, yên kirêt alyê gel da, netewê da, ne hatye şermezakirin, neletkirin, hela serda jî çiqas ew neqenc bûne, bûne sebebên neheqyan, komkujyan, wêrankirinan, sebebê neyartîya nava eşîran, êlan, sebebê têkçûna serhildanan, eşîrên wan piştgirya wan şexsyetan kirune, kilamên mêranyê, egîtyê avîtine li ser wan, pesnê wan qaçax, xûnrêj, xweyîn û neheqan dane.

Heta îro jî hinek, wa gotî “ zanyar, nivîskar, rewşembîr, xwendevanên “ me pišta wan “serokên” êl û eşîrên xwe digrin, kêleka wan disekinin û li bin defa wan da direqîsin. Hinek nivîskarên me hê bi çevên oldarîeye teng pirsên dîroka gelê kurd lêkolîn dikin.

Li nava dîroka me da hê şil û zaha, terî û ronay, qenc û xirab, reş û sipî ji hev nehatine bijartin. Dîroka me hê nebûye weneyekî safî, weneyekî eşkere yê rastîyê, ku tê da kar û zirara gelê kurd bê xanê. Ders hildan ji dîroka me hê pir dijware. Vê demê jî li nava serok, rêvabirên civak û olên kurda da hesavê şexsyetê neqenc, qafseqet, sextekar, gelfîroş kê mînin. Nivîskar-rewşembirên kurd jî pir caran bi korayî rex wan ra derbaz dibin, culet nakin rastîyê binivîsin, nafikirin, ku îro ew rastî, gelê me ra ji bo dîtina rîya azayê pir pêwîste...

Dîroka hezaran sala da evî xeysetî zîyaneke pir mezin daye gelê kurd. Û niha jî didê, ji bo nahêle tifaq û yekîtya gel çêbe, li ser rîya azayî û rizgarya wê dibe kelem. Gelek rewşembîr difikirin: “Ez nivîsara xwe da navê filan şexsî bidim, derheqa xeletî û neqencîyê wî da binivîsim gelo mirovê wî, e’şîra wî, peyhatyê wî ji min nexeyîdin?” Eva fikireke şaş e û dijî kara gele. Gereke her kesayetîk gorî kar û emelê xwe dîrokê da bê bîranîn. Ewê ji bo kara xweye şexsî, yan seva navê xwe gelê xwe, hebûna wêye

madî û ruhî dîfroşin, ewê dijî gelê xwe dibin hacetê destê dijmin, ewê neheqyê û neyartyê gel ra dikin gotî dîrokê da ça hene usa bêne nîşandayîn...Ku ewled jî dersê ji emelê wan hildin, xweyî ziman, nav û nasnema xwe derên, kirên pêşyên xweye ne qenc newakîlînin, navê xwe li bin ala xîret, şerefa gelê xwe da bi serfînyazî û bi keda xwe ye helal binivîsin.

Çawa li nava melûmetyên çavkanyên Ermenyan, usan jî bîranînên A.Layard da navên mala Dewrêşê Dewrêş Nebî, Şêx Qasim, Esabê Cimo û hinekên mayîn derbaz dibin, ku çawa qetlema herd gundên Êzdîyan yê Delan, serê li ser Erenza Şêxa û neyartya navbera kurdên Musulman û Êzdîyên cînar da pêkaniye.

“Li ser rîya me gundê kurdayî mezin Gonya bû. Gund milkê Şêx Qasim bû. Şêx yek ji wan fanatîka bû,- arxîolog dinivîse,- ku li serê Kurdistanê bûbû bela. Ew bi dijîtya xwe ya himberî Êzdîyan eyan bû. Herema wan da qetil û wêrankirin çê dikir. Kê diket dêst dikuşt. Hicûmkirina wî, ya dewî (li ser Êzdîyan. E.B.) jê ra açixî ne anî. Gelek peyhatyê xwe unda kirin û paşda hate raqatandin.”(26)

A.Layard li mala birazîyê Mîrza axa (Mîrzkê Zaza) dibe mêvan. Wê demê êdî êla Mîrzikê hatibûye hincirandin. Ji nivîsarê tê xanê, ku qewata êlê ya berê êdî ne maby. Ji pey Axê ra birazîyê wî: Nazî li dewesê rûniştîye. Lê Nazî jî ji zordestîya dewletê belengaz bûye. Ew ji qesrê derxistine, mîna xulamekî xwe xanîkî kerpîç da dijî.

Cîyê fikirandinê ye, gelo lawê Mîrzikê yê mezin, an yê jêhatî tune bûne ku birazyê wî dewesê girtîye? Yan dewletê qestî mirovekî ne ewqas jêhatî danye dewesê, ku ew eşîra bi nav û deg, ew malbeta kevn li ser xwe da neyê û ji holê rabe.

Bîranînên Arxîolog da çîrokek jî heye, ku li nava tu çevkanyên vê serbihatyê da tune. Ew çîroke revandina jineke Mîrza axa ye ji alyê quluxçîyê dewletê Emîn axayê Tirk da.

*Gelo vê derheqê da Layard şaş nivîsîy, yan pak tê negî-
hîştîye, yan bûyar li tev hev kirine?*

*Bi texmîna min tu menî tune, ku em rastîya nivîsara dîplo-
matê Înglîs bawar nekin.*

*Tê xuyakirin ji pey şerê li ser Erenza Şêxa ra nav û dengê
Mîrzik li nava êlên der-dorê da pir bilind dibe. Emîn axa, ku
hatibû dewsa wî, dixweze Mîrzikê nuxsan bike, navê wî ra bilî-
ze, li nava gel da bêhurmet bike, ji bo wê yekê jî jina wî zore
direvîne. Tê texmînkirin, ku çend jinê Axê Êzdî hebûne û wîra
dijwar nîbîye, wê surê pir girtî û dizîva xweyî bike. Usa bike, ku
xêncî çend mirovê nêzikî wî, kes wê surê nehîsin, ku pîreka re-
vandî jina wîye. Di*

*bêje : "Carya mine..." Wekî usa nîbya Reşît Paşa jî jê bihar
nedikir, Emîn axa venedigerya û Mîrzik ew nedikuşt. Usane Axê
usa kirye, ku xêncî çend mirovê dora wî kes rastîyê nizanbe. Û
usa jî bûyar ji êlê girtî maye. Dibe mirovekî pir nêzikî Axê ev
sura dîplomatê Înglîs ra vekirye. Bi texmîna min Ermenîkî nêzî-
kî Axê haj vê surê hebûye û wî jî dizîva Layard ra gotye...*

ZARGOTIN

Çevkanîke din, ku melûmetyê derheqa Mîrzikê Zaza û bûyarên dema wî da qewimî gîhandîye me zargotina gelêrîye. Ew stranên dengbêja û çîrok-bîranînin, ku bi zar ji nivşekêî derbazî nivşê pey bûne û usa heta gîhîştine roja îroyîn.

Eşkere ye, ku bi dewr-zemanan xwendin-nivîsar li nav gelê kurd da ji sedemên cûr bi cûr pir kêmbûye. Yê, ku pirî hindikî qelem girtine destê xwe jî h'îmlî oldar û hakim bûne, payê wanî pirê jî bi zimanê ola xwe, yan jî zimanê dewleta hukumdar derheqa wan û pirsên ola xwe da nivîsîne. Carna nav, nasneme û derheqa kurdîtya xwe da jî tu melûmetî dîrokê ra nehîştine. Derheqa bûyarên Kurdistanê da qewimî, çiqas ez zanim, bawarkî ji kurda pir kêmbû yan kesî tiştêkî balkêş bi zimanê kurdî nivîsar ji pey xwe nehîştîye. Ew nivîsarê ku mane jî bi zimanê Erebbî Farizî û Tirkî (Osmanî) ne û bandora olperestîyê wan da bilind e. Belgeyên Dewleta Osmanyê jî dîroknasya kurdîye eslî ra hê nebûne hîm. Li nav kurdên Êzdî da ew hê xirabtir bûye. Xwendin-nivîsandin li nav civaka Êzdîya da hatibû heramkirin û qedexekirin. Oldar û rêvabirên Êzdîyan ne bi xwe nivîsîne, ne jî rastya xwe biyanyên, ku xwestine derheqa Êzdîya da binivîsin gotin e. Bi texmîna min di warê wan fikir û tiştên çewte nerast da, ku alyê biyanya da derheqa Êzdîya da hatye nivîsandin rêvabir, oldar û zanên Êzdîyan jî gunekarin. Wana biyanya ra rastya xwe negotye, biyanî jî çûne cem keşîş û oldarên olên din, axa, begên nezana, vana jî çî vir-derew derheqa Êzdîyan da zanibûne wan ra gotine, biyanyan jî usa nivîsîye û pêşkêşî xwendevanê xw kirin e.

Bi texmîna min, di dema Şîxadî heta dema Şêx Hesên jî xwendin-nivîsar li nav Êzdîyan da, xazma Lalişê, li nav oldar û rêvabirên wê civakê da xurt bûye. Eger usa nîbûya helbesvanê wek Şêx Fexirê Adîyan, Pîr Reşê Heran, Xidirê Zênde, Pisê

Cemî pêşda nedhatin. Paşê zor û astengyên der doran, ferman û êrîşên olên din Êzdî mecbûr kirine ji bo parastina ola xwe wê gava malwêran bavêjin.

Ji alyê olên din va êrîşên li ser Êzdîyan û êzdîtayê ne tenê yên zordaryê, fermanên qirkirin, kuştin û talankirinê bûne usa jî êrîş ji alyê zanyarya olê, pirs û pirsgirêkên dîndaryê va bûne. Di dest Musulmanan da tamamya qewata zanyarya dewletên Rojava, ya desthilatdar, bi hezaran zanîngeh û medresên dîndareyê, zaneyên olê yê gewre, rewşembîr, nivskar, ordîya oldaran, gelê fanatik, bi milyona mizgeft, medrese û hicra... Civaka êzdîtayê jî, bi wê hêza xwe, ya biçûk, bi mecalên xweye zanyaryêye kêr, dîndarên nexwendîye, cahil, û zordarya dijwer nikaribûye bersîva wê êrîşa zanyarên ola Îslamê bidin, ne jî mîna gelên xaçparêz, piştta wane xurt ya zanyarya olê ji derva hebûye, ku xwe bikaribe ji êrîşên oldarên Îslamê biparêze.

Ev êrîşa zanyaryê dijî êzdîyatyê çeka here mezin û xeter bûye. Bi texmîna min, wekî bikaribin xwe ji wê lîyê biparêzin û xelqên Êzdî ji wan êrîşan agahdar nebin xwendin-nivîsar li Êzdîyan heram kirine.

Heramkirina xwendin-nivîsandinê ji mirîdên sade girtî heta rêvabir û oldarên wê civakê, yê berpirsyar, bûye sebebekî bîngehîn, ku temamya civaka êzdîtayê bikeve li nav terî û nezanya dewranên dirêj. Ji rûyê wê yekê da temamya dîroka ola Êzdîyan, ya berî Şîxadî hatye bîrkin. Pirtûkên li ser dîndarya êzdîtayê unda bûne, gelek qewl, beyt, qasîde, çîrok, duea, dirozge, xizemok ku alyê şayîr û zaneyên dema Şîxadî û berî wî da hati-bûne efrandin hatin bîrkin, gelek jî ji bo orgînalê wan ya nivîsar tunc bûye, ji bîngeha xwe dûr ketine, peyv û fikirên xerîb, heta carna jî yê dijî wê bawaryê ketine li nav wan.

Eger rêvabirya Êzdîyan yên civakî û olî xwendî bûna û bi hevra (Mala Mîra, Bavê Şêx û Civata ruhanî) her deh sala carê hema 10-15 rûpel, ji bûyarên dema xwe, yê berbiçev, ku emrê

Êzdîyan da qewimî binivîsyana û ji pey xwe bihiştana, niha dikire heta 1000 rûpelî. Ew nivîsar, ne ku seva dîroka Krdên êzdî lê ya temamyâ Kurd û Kurdistanê wê bibya bingeheke dewlemend. Lê mixabin kal-bavên me ew mîrat ji mera nehîştîye... Raste dîrok kal-bavên Êzdîya ra rem nîbûye, gelek rêvabir ji bo bawarya xwe hatine qetilkirin, qetlemên xezev li ser xelqê da anîne, lê tişt hene borcin, borcê rêvabiryê ne... Eger rêvabirî, serokî, mezinê gelî, gotî çî hal jî dor te çê bive borcê xwe himber gelê xwe, himber dîrokê biqedînî... Tu tiştê mezin, hêja û bi nirx rehet çê nabin... Heta niha jî rêvabir û oldarên Êzdîyan ji wî xeysetê malwêran dest nakşînine, îro jî nikarin dema nû ra gava bavêjin, ku wa berdewam be, ez bawarim wê nikaribin Êzdîyan rêva bivin, pêşengya wan bikin...

Bi texmîna min ji alyê Êzdîya va heramkirina xwendin-nivîsandinê bandora xwe li ser temamyâ gelê kurd jî hiştîye. Bi fermana, bi rezadilyê yan berjewardîyan, êlên kurda yên biçûk û mezin, ku berê li ser bawarya êzdîyatyê bûne welgeryane ser dînê îslamê. Ez bawarim ew êlana ji pey qulibandinê ra jî demeke pir dirêj ji bawaryên êzdîyatyê xilaz nebûne û zû xwe kitêb-deftera negirtine. Gelek mînak hene ku hinek êlên Kurdan ku bawarkî 150-200 sal e qulubîne, lê dîsa gelek xisûsyên kuka xwe xweyî dikin.

Çi bikin, bixwezin, nexwezin kal bava ev mîrat, ev welat, ev dîrok û ev halê dijwar ji me ra hiştine.

Berovajî vê zargotina kurda ya gelêrî xizna bê ser û bine, dewlemendîke pir mezine. Kal-bavan zargotineke rengîn, baxçekî ruhî, yê pir cûre, durr û cewahirên nemir ji pey xwe hiştine. Dengbêj, çîrokbêjan, mirovên sade ew xizne sal bi sal dewlemend kirine, pêşda birine, xweyî kirine. Odên gundan yên terî bûne dibistanên perwerdekirinê, xweyîkirina nixrên miletyê, zanîngehên gelê sade. Bi bawarya min, terya wan odan, bi de-

wrana gelê me ra bûye ronayî, bi wê ronayê jî gelek dûrr û cewahirên zargotina me hatine parastin, çîrokên derheqê bûyarên Kurdistanê da bûyî hatine xweyîkirin, axaftina kurdî bi reng û ewazan xemilîye, ziman dewlemend û şîrin bûye. Ruhê gelê me bûye destanên nemir, durr û cewahirên giranbiha. Derheqê gelek bûyarên giring da stiran û çîrok mane. Dîroka me li nava wan stiran, çîrok, destana da veşartîye. Zargotina me kanîke usa ne, ku tu caran namîçiqe. Gelê me efrandare. Gelên cînar çiqas jî ji xizna zargotina me dibin, lê dîsa jî ew tije dimîne.

Bûyarên, ku emrê gel da qewimîne ji alyê dengbêja da bûne stiran, çîrokbêja jî oda da ew civatê ra gilî kirine. Emirê wan stiranên şureta dengbêja va girêdaye. Stiranên, ku alyê dengbêjên xurt va efirîne zû nayên bîrkirin. Ew ewleda ra dimînin. Nivşek wê derbazî nivşa nû dike. Lê stiranên zeyîf zû tene bîrkirin.

Derheqê bûyarên vê pirtûkê da ten analîz kirin gelek stiran, bûyar-çîrok li nav gel da hatine parastin. Di bin destê me da ev çevkanyên zargotinî hene:

-stiranên li ser komkujya herd gundên Êzdiyan: Dela.

-stiranên li ser berxwedana Erenza şêxan û Ridiwanê.

-çîrok-bîranînên, ku ji devê dengbêj-çîrokbêjan hatine nivîsar.

Stirana “Serê Delanê”, ku ji kasêteke dengê dengbêj Xelilê Berfê hatîye nivîsar, bi texmîna çîrokbêjan, rîspîyan, zanên serhatya wê bûyarê ya here nêzikî bingeha wê kilamê ye. Bi gotina wan, ew stiran, stiraneke ser bi xweye û stirana qewimandina şerê li ser Erenzê va girêdayî nîne. Stiran bi naverok, miqam, teqil efirandineke zargotina gelêryêye giranbha ye. Dema mirov vê kilamê dibîhî tê bêjî temamyê sifetê wê qetlema şipûk tê li ber çevê mirov... Gund dişewitin, xûna evda dikşe, axîn û nalîn e, ferman û talan e, hewar-gazîya *evdan* e. Peyv,

cimle û gotinên dilêş di pey hev tên, rê nadine hev, guhdara dikine li nav halekî dilşewat.

Ewazên tebyetî, yê xweş têkista kilamê hemêz dikin, jêra di-
bin ruh û hêz, kel û alav dila digre.

Meriv ji jêra olê dîn bûne, qalibê xwe yê îsanetîyê derketine,
bûne teva, weş, serya jê dikin, jin, zar, kal, pîra bi şûra, rima,
nîza dikujin, meyt raxistîne, ava çemê Dela (Ridiwanê) bi xûnê,
bi qetilê dikşe...

*Serê Êzdîyan jê kirin, laşên wana
Bi ava çemê Ridiwanê da berdane.*

Sitiran hewar û gazîye. Hewara evdên bê sûc û gune ji bo jî-
yanê. Hewara xwe kê dadixin, kes hewara wan nayê. "Eskerê
Dewrêş Nebî girane" li ber tu tiştî nakeve, qewata wan nagîhîjê,
ku jê ra şerkin, xwe biparêzin, xwe xilazkin. Kes jî hewara wan
nayê. Kes wan ji wê neheqyê naparêze. Heta qewm-pismam jî
dûrva li wê qetlemê mêze dikin, nêzîk nabin. Nelet bêtifaqyê û
bêkaryê ra, nelet bêîsafyê û bêvîjdanyê ra...

*Ecêba mezin di dinê da ew ecêbe,
Çawa xwerzî jî hewara xala nayên, lawo, lawo.*

Êrîşkar, tenê ji bo kuştina "kafîra" nehatine, hatine talan kin,
wêran kin, xirav kin...Kilamê da tê gotin "Dest ji malê dinê
berdin".Yan nekevne pey hebûna xwe, serê xwe xilazkin...

*Lê, lê Rewşê mala bavê şewitîyê, Delane,
De hûnê dev ji malê dinê berdin
Malê dinê hemû qirêja destane.*

Ji naveroka stiranê jî xweyaye, ku yê êriş birine li ser gunden Dela hîmlî dîndar bûne, şerê dîn dijminatîyê bûye. Gelê kurdî sade kê m tevî van birakujya bûne, ewê tev jî bûne ji alyê dinperesta va, oldarên sextekar va hatine xapandin. Şerê bêfikir û bê menî bûye, ji ber wê yekê jî ew dengbêjê ev kilama efrandîye, bi zanebûn, ev şerê navbera kurda da himberî şerê ga. nêrî û beranan kirye:

*Şerê sofîyên Musulmanan
Û feqîrên Êzdîyan,
Lê dayê, xortên Niqîbyan û
Dewrêşê mala Dewrêş begê
Xweştire ji şerê ga û beranan...*

Ga û beran jî nizanin seva çi şer dîkin, evd çima wan berî hev didin? Dijmin ra yek bûye sêr da kê tê kuştin, ji kê alî tîn kuştin. Wan ra ya serêke ew bûe ku kurd hev biqelînin, bêqewat û bê tifaq bin. Şerê hev da bikevin, guh nedine pîrsgirêkên xweye mîletîyê.

Sitirana, ku Salihê Kevirbirî ji devê dengbêj Salihê Qubînî girtîye xetên wa hene:

*Kino dibê Emo lawo Delan e
Ji kula dilê min ra xweş Delan e
Min dît hirek mele derketin
Ji alyê gelyê Botane
Her yekî hirek feqîyên wan li pey wane
Bi hev ra qîrîn û selawet dane
Şirkekî tivingan li me dane
Dibên li ber eynî Mehemed Selewat
Îro me anî qira Êzdîxan e.*

Ev xeta carek din jî didine kivrêşê ku dijîtya olê û dîndarên fanatik bi dewrana mala gelê kurd xirav kirine û heta niha jî nahêlin yekîtya Kurda çêbe, Kurd qencî-xiravya xwe bihesin, dost û neyarên xwe naskin.

Kilam bi hevokerê pîr barkêş xilaz dibe, dibê:

Ezê xwe heramkim ax û ava vî welatî, lawo...

Dengbêj ev fikira 160-170 sal berê gotye... Kurdistana Bakûr da, ku wê demê Kurdên êzdî pîr bûn, van salên dewyê pîr kêr bûn. Yê mayî jî ji dest zor û zolma der û hundur welatê kal -bavên xwe terikandin, têda ne man...Cîyê fikirandinê ye, gerekê em, kurd baş bifikirin rûyê bêtifaqyê sibê jî kurd tev ji dest gênosîda reş û sipî welatê xwe da nemînin...

Dijwer nîne mirov tê derxe, ku kilamê da rêz hatine li hev xistin, peyv hatine guhestin, cîyê malika hatye guhertin û hîvd, lê bi tomerî kilamê qîmetê xweyî bedewetiyê unda nekiryê, efrandineke hêja ye, li nav kilamên kurdaye gelêriye dîrokî da.

Sitirana din ya "Serê Erenzê" li ser bûyarên Ridiwanê (Erenza şêxa) ye. Ev kilama li ser zimanê herd jinê Hesabê Cibo hatye gotin. Dewrêşê mala Dewrêş Nebî ji pey qelandina her du gundê Êzdîyan: Dela Paşo û Dela Qaşo ra berê xwe dide êla Êzdîyan, ya here bi xurt û bi hêz: êla Mîrzikê Zaza. Rind zani-bûye şikêrandina vê êlê pelçiqandina temamyê êlên Êzdîyên Xaltya ne. Bi leşkerekî giran (30 hezar) bi serokatya xweşmêrekî mîna Hesabê Cibo tên li ser "Ridiwana bavê Temo:"

*Hesabê Cibo hatye ji kela Rimêlê,
Bi tevî koma Şêxên Ereban û eskeran,
Eynikê, Eyndwarê, Eynkafê, Eynberanê
Ciqas hecî, sofyên Xerzan, Xiya û Bekiran,
Hemû anye bi xweran...*

Yan:

*Heshê Cibo ji kela Rimêlê
Koma şêxê Ereban anîye bi xwe re,
Bi tevî eskerê Eynikê, Eyindarê, Eynkafê, Eynberanê,
Bi hecîyê Xerza va, bi sofîyê Xiya û Bekiran,
Hemî anîne bi xweran...*

Yan cîkî din wa tê gotin:

*Go: Hesab axa rabû bi giranî,
Esker ji Mazîkê, ji Mazêayê,
Ji Qewînê, çîyayên jorîn xwe ra anî
Avîte ser Ridiwana Bavê Temo: Mîrzikê Zaza...*

Ji van her sê perça em divînin, ku ew malke vê stiranê ne, lê ji alyê her dengbêjekî va hatye guhestin. Naverok, fikir maye, lê peyv û hevok li hev xistine. Gelek caran dengbêj pir bêxem û nezan, bê cawdarî û xemxurî nêzikî kilamê gelêrî dibin, bêyî rind mih'andin, ezber kirina wan kilama dibêjin, kilamê ji bingehê, orgînalê dûr dixin û ji bo orgînal jî bi nivîsar tune, zîyanê didine kilamê. Car heye dengbêj gor civakê bi zanebûn stiranê da guhertina dikê, eva êdî naveroka bûyarên dîrokî jî li hev dixê, stiran êdî qîmetê xweyî dîrokî jî unda dike.

Di kilama, ku ji stirana dengbêj Salihê Qubînî hatye gotin xetine wa hene:

*Emo lawo Delan e,
Ji kula dilê min ra xweş Delan e,
Li pêşya malê me şer e
Li paşya malê me ferman e
Fermana me ne ji cem Sultan e
Fermana me ji cem Dewrêş Nebî
Şêxê Têlanê, şêxê çirdika ne ban û kane.*

Ji van hevokên kilamê tê zanîn, ku dewleta Osmanyê û nav cihana Musulmanyê da civaka Êzdîyan ketibû halekî bê mafye û neheqyêyî usan, ku heta ŞÊXEKÎ musulmana jî karibû fermana wan rakira, bibûya sebebê komkujya evdan, wêrankirina şenan û bê ceza bima, hela di serda jî, carna li ser wê “mêrxwesi û egîtya wî” kilamên mêranyê dengbêjan çekirana û pesnê wî bidana. Lê vira tiştek heye ku dengbêja negotye...eger dewleta Osmanyê da mafên Êzdîyan bihatana parastin kes nikaribû li ser Êzdîyan da biçûya...Usane, herge Dewrêş Nebî êrîş brye li ser Êzdîyan dîsa bi gotin û piştgirya deshilatdarên dewletê bûye...

Xulese, Dewrêşê mala Dewrêş Nebî bi qewateke mezin "...şêxê Ereban, leşkerê Osmanyê, olperestên fanatik li xwe dicivîne bi qetil û qanê dajo li ser Kurdên êzdî, ku ji bo "axret û îmana " xwe wan biqrlîne...Ez usa jî tê nagîhîjim bi xûna zarok, kal û pîran, evdên bê sûc û gune ew çi ole, ku derê Buhuştê van evdên qetil ra vedike?

Vê carê Êzdî bi temamya hêza xwe tev gelên wê heremêye din yê ne Musulman radibn dijî fermana Dewrêşê mala Dwrêş Nebî. Melûmetyên heyî, ku gîhîştine me derheqa mezinaya wî şerî da dibêjin. Qewatên Dewrêş Nebî 30 hwarzar bûne. Ev hejmareke pir mezine û meremê wê hêza gewre wêrankirin, qetilkirina wê herema Xaltîya bûye.

Qewatên Êzdîyan 10 hezar bûne, yanê sê cara ji hêzên Dewrêş Nebî kêmîr. Çiqas jî Hesabê Cibo xweşmêr û zirikirî bûye.Vî şerê heqî û neheqyê da heqî li ser dikeve. Herd jinên Hesabê Cibo li ser laşê zilamê xwe digrîn û dibêjin:

*Edlayê digot: Nûrê, xweya minê,
Hsabo Ronî, ne mon got wa meke,
Tu ji xeberê sofî û feqî û meleyê ber ava Bota meke,
Neçe şerê Erenza Şêxa,*

*Ridiwana havê Temo: Mîrzikê Zaza,
Serê giregirên Êzdiyan,
Yê Mîrzikê Zaza, Keleşê Çelo, Geşhemê Giro,
Êganê Meyro, Miçoyê mala Şêx Îsayê ne heneke...*

Vê kilamê da, tê bêjî, îcar dengê egîten Êzdiyan yê altindar bilind tê: “Emê bikin, heft roj û heft şeva aşê Sipî û aşê Ridiwanê li ber xûna sofî, feqî û melê ava Botan reş bigere.”

Kê ev kîn û rika dîndijminatîyê, neyartîyê li nav Kurda da ewqas xurt kirye? Çima Kurd dixwezî aş bi xûna Kurda bigerin, yan çima dixwezî Kurdê Êzdî kokbirkin? Ev çi je’re ketîye li nav dil û mejûyê Kurdan? Kê ew jer û kîn kirye?

Vî şerî da koka kurda tê. Çawa çîrokê da tê gotin ji 30 hezar êrşkaran teka-tûka xilaz dibin. Ji çekdarên Êzdiya jî kuştî hindik nî bûne. Usane bi gotina gotya tek wî şerî da weke 20-25 hezar kurd hatine qirê...Gelo ji vê komkujîyê kê karê dikevin? Kurdê êzdî? Kurdê musulma? Yan neyarên wan?

Kê çû Buhuştê? Kê dojê da ma? Kê ew şerê “Nêrî û beranan” dûr va mêze kir û li ser cahilya Kurda kenya?

Paşê, ji dîrokê eyane leşkerê Osmanyê bi serokatya Reşîr paşayê xûnxur (paşê Hefîz paşa) bi şûr ketine Kurditanê, êdî nenhêrîn kêye Musulman, kêye Êzdî, kêye li ser dînê wanî “heq”, kêye “kafir”, herd alî jî bi devê şûrekî birîn. Ji wan ra ya sereke Kurd bû, Musulman jî, Êzdî jî ji wan ra dijmin bûn...

Ev sitirana jî bi naverok, teqîl, ewaz, dîdem û bedewya xwe nimûneke zargotina kurda ya glêriye giranbiha ye. Li nava dewrana da ev stiran jî hatîye guhestin, her stiranbêjekî bi gorî xwe stiraye. Tê bêjî fikira kesî ra jî derbaz nabye bikeve pey bingeha stiranê, hevekî xwe ra lêkolîn bike, çika kilama, ku ew distire çiyê rast, çiyê şaş? Çiyê kêr, çiyê zêde?

Me ji çar varyantê vê kilamê malek hildaye û çawa nimûne tînin, ku her dengbêjekî çawa gor xwe kilam guherîye:

Vaeîyanta yekê:

*Rindê digo: Heznayê
Erenza Şêxan bişewite bi darê mezî,
Erenza xopan bişewite bi darê mezî,
Emê bala xwe bidinê,
Li Erenza Şêxan, li Ridiwana havê Temo,
Bû hewar qîr û gazî...*

(Ji kilama ŞERÊ ERENZÊ, stiranbêj Xelilê Berfê).

Variyanta duda:

*Min go: Erenza Şêxa darê mezî,
Erenza Şêxa darê mezî,
Ridiwana havê Temo dibe hewar û qîrîn û gazî,
Kesê Ridieana havê Temo derdikeve,
Şûrê wî, ser milê wî rût û tezi,
Wele dikuştin xal û xwerzî, ap û birazî, dayê,
Daye, lê dayê, lê dayê...*

(Ji kilameke dengbêj ne dîhar).

Varyanta sisya.

*Esabo Ronî ezê Erenza Şêxa diketim bi darê mezî,
Min dît suyarê Êzdîxanê derketine
Muxara qûçika, suyarên bi hespê sayî,
Kumê wana li serê wan da,
Şûrê wana li destê wan da rût û tezi,
Sond xwerine bi beyraqa Êzî, bi navê Tawisî Melek,*

*Meyê kuştîye Mihê û Cihê, me heftê timm kirye
Ji xal û xwerzî, am û birazî...
Lê dayê, lê dayê...*

(Ji kilama bi stirana Hemzoyê Xalit).

Variyanta çara:

*Edayê digot: Hesabo Erenza Şêxa bi şewite
Bi dara mezî,
Min dî li Ridiwana bavê Temo,
Bavê Memed û Mistê bû hewar û qîr û gazî,
Ezê bi qûçika hafê Ridiwanê ketim
Selefek sîwarê Qizila, birek sîwarê Niqîba
Û xortên Êzdîyan, hemî sîwerin,
Şûrê wan li ser milê wanin rût û tezî,
Derbekê lê dane li Hesê Cibo, li apê lawika,
Li Mihê, li Cihê, ji azbeta bavê min,
Qelandine tovê xal û xwerzî, belê am û birazî.
Lo lo wî, lo lo wî, lo lo...*

(Ji kilama bi stirana hozan Aydîn Ronak).

Ji van her çar malika tê xanê, ku teqla kilamê, naverok, ewaz mane, lê hinek hevok, peyv hatine guhestin, navê şexsa zêde û kêmbûne, hinek nav ji kilamê din hatine ketine li nav kilamê. Mesele navê “bavê Memed û Mistê” em bawarin ji kilama “Keleşê Çilo” ye..

Guhestin, şaşî û lihevketinê wa bawarkî her varyanteke kilama da jî hene. Xêncî stirana “Miçoyê Şêx Îsa”, ku me vê pirtûkê da anye, yê din li hevketnê her du stiranên jorgotî ne. Yan herd stiran kirine yek. Nav van da jî stiranbêja gorî xwe ciyê

xeta û hevoka, peyva, nava guhestine, gelek tiştên ne pêwîst kirinê, carna xwestine fikrê jî biguhêzin.

Kilama “Miçoyê Şêx Îsa” bi texmîna min, ji pey wan bûyarên dîrokî ra gelek dereng ji alyê dengbêjên Êzdîyên Ermenistanê va hatye efrandin. Dengbêjê ev stirana efrandîye jî derheqa bûyara da pak nizanbîye. Ji bo naveroka kilanê ji her alya va dûrî bûyara ne. Li radîoya Yêrêvanê da Dengbêj Reşîdê Baso ev kilam distira. Şerê Dela, yê Erenzê û bûyarên Şêx Mîrza, Şêxê êla Anqosya va girêdayî, tev li hev kirine. Eyane, ku Miçoyê Şêx Îsa mêrxwesekî êla Qizilya (Mîrzikê Zaza) bûye, şerê li ser Erenzê da mêranîke xurt kirye û di şer da derheqa kuştina wî da tu gilî nayê gotin..Tu cîya nayê bîranîn, ku Miço wî şerî da bîrîndar bûye, yan haye kuştin.

Dibe Miçoyê Şêx Îsa (yan jî yekî bi wî navî) tevî serê li ser êla Anqosya jî bûye û li wur hatye kuştin? Melûmetyê usan li dest me da nînin, ez jî ji wê yekê ne bawarim.

Navê Keşîş Polo jî anîne kirine li nav vê kilamê. Ji mera eyane, ku Keşîş Polo serok û mêrxaswkî Ermenya ye, yê herema Ridiwanê, kîjanî jî di şerê Erenza Şêxa da dijî qewatên Dewrêş Nebî bi mêranî şer kirye, tu helaqetyê wî û êla Anqosya tev tune. Hela pîrse, gelo bûyarên Şêx Mîrza va girêdayî di wan sala da qewimîne yan na?

Tê bîra min, dema ev kilam radyoya Yêrêvanê da dihate nivîsandin, hinek hevok û peyv jê hatin guhestin. Peyva “Musulman” kirin “Romî”

Tu girêdana qira gundên Dela qirkrina êla Anqosya ra tune. Ew gunda ji êla Niqîba bûne.

Ev kilama jî efrandineke gelêriye bi qîmete, lê ji alyê dîrokî va dûrî naveroka bûyarên rastî ye û ji bo analîzkirina bûyaran nikare bive belgeyekî pêwîst.

Xêncî stiranan, ev bûyaran bi cûrê çîroka jî di bîra gel da mane û nava civaka da tim tên bîranîn..Çîrokên derheqa wan bûyara da ketine destê me evin:

-Çîroka, ku çevkanyên zargotina Ermenya da hela sala 1852-a hatye nivîsar û xweyîkirin.

-Çîrok-bîranînên, ku ji devê Kurdên êzdî hatine nivîsar. Ya dengbêjê hizkirî Aydîn Ronak, ku kovara ROJ da hatîye weşandin. Bîranînê Hemzoyê Xalit û Elî Qecer.

-Çîrok, ku ji dengbêjê welêt, yê bi nav û deng Salihê Qubînî hatye nivîsar.

Hinek sitiran û çîrokan da bi texmîna min nerastyê dîrokî jî hene. Sitirana ŞERÊ DELA da, ku dengbêj Gêncoyê Temo gotye xetê wa hene:

*Emo dibê, Kino lo lawo,
Qaso bav û hirao,
Ezê bi Delana Paşo diketim bi karkore,
Mala bavê min da, wey li min me'rimê ore – ore,
Ezê ne ketime ber kuştina Firatê Gûlo,
Miçoyê mala Şêx Mîrzayê,
Îskanê Zoro, bavê fariz axê,
Ezê diketim ber wê yekê, îro serê sê rojan
Laşê Firatê Gûlo, Mçoyê mala Şêx Mîrzayê
Li xopanê çemê Dela mane neveşartî...*

Kilamê da eyan dibe, ku Firatê Gûlo, Miçoyê mala Şêx Mîrzayê (Şêx Îsa bi şaşî bûye Şêx Mîrza), Îskanê Zoro, bavê Fariz axê li şerê Dela da hatine kuştin. Me ra ji kilama û çîroka eyane ku ev şexsên jorgotî tevî şerê Dela nebûne. Ew mêrxwesên şerê Erenza Şêxa ne û di şêr da derheqa kuştina wan da tu delîl tune-ne.

Navê Îskanê Zoro, bavê Fariz axê tu kilamê û çîrokê da tune, hela li bîranîna Êzdiyên Xaltya da rind maye, ku Mala Zoro axa, xwe dabûne li “serê girê Qereçîyê”, neketine nav şer, he-wara Dela neçûne. Usane dengbêja ev xet bi xeletî zêde kirine, giva xwestine, sitiran bi hêz be û li mala Zoro axa jî xweş bê.

Ev nerastî usan jî di kilama SERÊ XALTA da heye, kîjan sala 1943 an kovara HEWAR da çap bûye. Vira dewsa navê Îskanê Zoro, Bişarê Zoro ye. Usane şasi ne ya dengbêj Gêncoyê Temo ye, dengbêjê berî wî ew guhestin kirine sitiranê.

Li vê kilamê da xcteke wa jî heye : “Dengê tivinga li ser peyayê mala bavê min da, wey lê min merimê ore – ore...” Tê texmînkirin, ku ev xeta jî ji kilameke Kurda yeke din, ya mê-ranyê hatiye hildan û kirine li nav vê kilamê. Wê demê şer, hîmlî bi şûr û rîman bûye. Kilama da jî usa tê gotin: “şûrên wan e destê wan da rût û tezi”, yan jî : “Rîma li destê Geşhemê Gî-ro, Êganê Meyro...Keleşê Çelo bîst û pênc movike...”

Kilama Salihê Qubînî da tê gotin, ku:

*Derbekê lê dane bejin û bala Mîrzikê Zaza,
Qelenderê tovê Êzdîxanê...*

Çîrokê da jî wa hatiye nivîsar : “Mîrzikê Zaza jî wî şerî da tê kuştin “. Çawa me jorê jî got, çevkanyên dîrokî jî usa didin îzbatkirin, ku Mîrzikê Zaza şerê Erenzê da nehatyeyê kuştin, weke deh–panzde sal pey ra, dîsa bi cûrekî tiragîk, bi destê de-wleta Osmanyê jîyana xwe dest dide.

SITIRANÊN GELÊRÎ DERHEQA
KOMKUJYA DELA U ŞERÊ
LI SER ERENZA ŞÊXAN

ŞERÊ ERENZÊ

*Rindê digo: Heznayê
Erenza Şêxan bişewite bi darê mazî,
Erenza xopan bişewite bi darê mazî,
Emê bala xwe bidinê,
Li Erenza Şêxan, li Ridiwana bavê Temo
Bû hewar, qir û gazî...*

*Rindê digo: Edlayê
Erenza Şêxan bişewite bi darê tere
Erenza xopan bişewite bi darê tere,
Hesabê Cibo hatiye ji kela Rimêlê,
Bi tevî koma Şêxên Ereban û eskeran,
Eynikê, Eyndwarê, Eynkafê, Eynberanê,
Çiqas hecî, sofîyên Xerzan, Xiya û Bekiran
Hemû anîne bi xwe ran.*

*Min dît Miçoyê mala Şêxo
Li Êganê Meyro,
Li Keleşê Çilo,
Li Şêx Hemê Seyro,
Li Gêçanê Gîro,
Li peyayên Niqîban,
Li xortên Qizilan, Êzdîyan dikire gazî û digo:
"Bav û biran, hûnê mêr çêbin, destê xwe xweş hilînin."*

*Êganê Meyro li egît û xweşmêran dikire gazi û digo:
Ezê bi beyraqa Êzî kim
Herge Xwedê û Sultan Êzdî îro bi mera dest hilîne,
Emê bikin, heft roj û heft şevan aşê Spî û aşê Ridiwanê
Bi ber xûna reş bigerin.*

*Edlanê digo:
Hesabo hane, sed û bîst car bi min hane.
Ne min tera go: neçe şerê Erenza Şêxan.
Ezê bi hefa qûçikên Ridiwanê diketim,
Wa qeflek ji sîyarên Qizilan, peyayê Niqîbyan
Serê dizgîne reşbozan ajotine qûçikên Ridiwanê
Li ser milê wan şûrê rût û tezî,
Digotin: Derbekê dane li Hesabê Cibo,
Li apê lawikan, li Cihê û li Mihê,
Qelandine tovên xal-xwerzî, birazî-apane.*

(Têkista vê stiranê ji ber debgê Xelilê Berfê, ku kasêtekê da hatibû gotin, hatîye nivîsar. Binhêre Kemal Tolam “Hebûn û tinebûna Êzdîyan...” 2000 s. rû.-45.)

ŞERÊ ERENZÊ Û KELA RIDIWANÊ

*Edelayê dibê: “Nûrê xweya minê,
Bes ser min bike hêle h êle,
Tu rabe serê xwe bişo
Û porê xwe berde têl bi têle,
Esabê Cibo çûye sefera welatê Xaltîya,
Kela Ridiwanê û Erenza Şêxa,*

Şerê Gêş Hemê Giro, Êganê Meyro, Erfüyê Qizilî,
Miçoyê mala Şêx û Keleşê Çelo,
De hila ne bi xêr û ne silametî vegere malê
Xwe jêre bike bermaliyeke nû helêle.

Edayê digot: Esabo Ronî hanê neke,
Tu yê bi xebera sofî, mele û feqê
Ber ava Bota neke,
Şerê Gêş Hemê Giro, Êganê Meyro, Erfüyê Qizilî,
Miçoyê mala Şêx û Keleşê Çelo,
Şerê Êzdîxanê ne heneke.

Ezê bi hefa Erenza Şêxan diketim bi darê mezî,
Min dît bire sîwarê Êzdîyan sîwrin
Li hespên boze sayî,
Kumên wane li serê wan de
Şûrên wane bi destên wan de rût û tezi,
Sê şade û şûdê Miçoyê mala Şêx hene,
Ewî sê denga gazî dike li giregire Êzdîxanê :
Geş Hemê Giro, Êganê Meyro,
Erfoyê Qizilî û Keleşê Çelo,
Ezê bi navê Tawisî Melek kim,
Minê heftê tamam kirye,
Minê kuştîye Mihê û Cihê,
Xal û xwerzî, am û birazî.

Ezê bi hefa Erenza Şêxan diketim bi darê tere,
Rima li destê Geş Hemê Giro, Êganê Meyro,
Erfoyê Qizilî, Miçoyê mala Şêx û Keleşê Çelo
Bîst û pênc mofike, berde hila here.
Şade û şûdê Keleşê Çelo, bavê Memed û Misto
Gelek hene li vê dinyayê,

*Ew dibêje: Ezê bi navê Tawisî Melek kim,
Ezê bikim îro aşê Sipî û aşê Gewro,
Li ber xwîna sofî, mele û feqê musulmanên nezan
Li ber ava Bota bigere.*

*Ezê bi hefa Erenza Şêxan diketim bi tepeye
Girane eskerê Esabê Cibo,
Girtîye ser Ridiwana bavê Temo,
Ser wan gire - girê Êzîdîxanê çar ewleye
Şade û şûdê Êganê Meyro hene li dinyayê
Ewê dibêje: Minê derbekê daye Esabê Cibo,
Serê wî kirye çar perçeye,
Minê bi destê xwe hilanye heyfa hêsîrê Dela,
Wan zarok, kal, jin, qîz û bûkên salê ye.*

(Hemzoyê Xalit ev stirana di 21.04.00 de gotye û Kemal Tolan nivîsandîye. Binhêre Kemal Tolan, "Hebûn û Tunebûna Êzdîyan..." 2000 s.rû 47.)

ŞERÊ DELA

*Heyla dayê Delane,
Heyla havo Delane,
Nûrê digo:
Emo lawo de Delane,
Qaso birayo Delane,
Lê, lê Rewşê mala bavê şewitîyê Delane,
De hûnê dest ji malê dinyayê berdin,
Malê dinyayê hemû qirêja destane.*

Şerê softiyên Musulmanan
Û feqîrên Êzdîyan
Lê dayê xortên Niqîbyan û
Dewrêşê mala Dewrêş Begê
Xweştire ji şerê ga û beranan.

Ezê bi diyara Delana Başo diketim
Waye li ber tehte,
Min di eskerê mala Dewrêş Begê hat û girane,
Ewana derbekê dane li Hemo, Sîno û Xaço,
Azбата havê min rebenê anîne her mîratê.

Ezê piştî xortên Êzdîyan, peyayên Niqîbyan
Çi bikim ji ters û talanê giran, malê dinyayê,
Digo: Dewrêşê mala Dewrêş Begê,
Serên xortên Êzdîyan jê kirine
Cinyazê wan di ava çemê Ridiwanê da berdane.
Cinyazê xortên Niqîbyan
Çûne heta serê Du avê, newala Şêlîwa û pira Bota,
Ezê gulî birê,
Îro sê roje cinyazê xortên Niqîban
Çûne li gola Matarê geryane.

Heyla dayê Delane,
Heyla bavo Delane,
Sîno digo:
Emo lawo de Delane,
Qasim lo lawo Delane,
Lê, lê Rewşê mala bavê şewitîyê Delane,
Hûnê bala xwe hidinê,
Pêşya eşîrên Êzdîyan û peyayên Niqîbyan,

Çûne Ridiwana bavê Temo, Baxizma bavê Melo,
Ezê gulî birê
Îro sê roje pêşya eşîrên Êzdîyan
Çûne li tehtê Çinêriya, qedya ne lawo...

Heyla dayê Delane,
Heyla bavo Delane,
Sîno digo:
Emo lawo de Delane,
Qasim lo lawo Delane,
Lê, lê Rewşê mala bavê şewitîyê Delane,
Delana Başo di şewite li sêrî dîmâne.
Ezê hewar dikim, hewar nayê, wê,
Li jorê hewara me Xweda ye, wê,
Li erdê tu kes bi hewara me nayê,
Minê hewar kirye Mehmûdê Çelîkê wê,
Ewê hatine li serê girê Merê,
Xwe dane li ser darê rima ne, wê.

Minê hewar kirye mala Mîrzayê Zoro Axa,
Ewê hatine li serê girê Qereçile,
Xwe dane ber beroşka ne, wê...
Ecêba mezin di diyaşê da ew ecêbe,
Eskerê mala Dewrêş Begê eskereki girane, wê
De dayê rebenê, lawo minra xayîne, wê,
Çawa xwerzî hewara xala nayê, lawo, lawo.

Heyla dayê Delane,
Heyla bavo Delane,
Pêşya malê me şere,
Paşya malê me fermane, lawo
Dewrêşê mala Dewrêş Begê

*Serên Êzdîyan jê kirine, laşên wana
Bi ava çemê Ridiwanê va berdane.
Ezê ne ketime ber heyfa kuştina mêrane
Ezê dikevime ber wê yekê, wê
Tê bala xwe bidê xortên Êzdîyan
Serê xwe di rihîna dînê Êzdî da dane, wê...*

*Cinyazên xortên Êzdîyan, ha ho,
Peyayên Niqîbyan, ha ho,
Çûne serê Du avê, ha ho,
Navrûya Şêlûya, ha ho,
Tila Potan, ha ho, ha ho,
Ezê gulîbirê, îro sê rojin
Cinyazê xortên Niqîban,
Di gola Nadoran, qelîhîne, heyla dayê, ha lawo,
Ezê piştî van xortên Êzdîyan, peyayên Niqîbyan,
Çi bikim ji terş û talanê giran, malê vê dinya yê,
Ezê xwe heramkim ax û ava vî welatî, lawo...*

(Têkista vê stiranê ji ber dengê Xelîlê Berfê, ku di kasêtekê da gotibû, hatiye nivîsar. K.Tolan , HEÛN Û TUNEBÛNA ÊZÎDIYAN.....,rû 56.)

ŞERÊ MÎRZA AXA, KEŞÎŞ POLO, MIÇOYÊ ÎSA

*Delane bi kimkore,
Kelo bin Miçoyê Îsa da nore-nore,
Keşîş Polo dike gazî, dibê:
"Reşîd Paşa, paşayê xezebê,*

*Min duh va ji te kuştîye
Hezar û pêncsed eskerê
Ser bi keskî, ser bi pore.*

*Dibê, Delane wê bi gezgezke,
Miçoyê İsa dika gazî, dibê:
„Kelo min ra mal derxin,
Zîn bûsatkin“.*
*Keşîş Polo dike gazî, dibê:
“ Reşîd Paşa, paşayê xezebê,
Minê nîveka dînê te ha-ha kiro,
Min duh va ji te kuştîye
Pênc sed eskerê ser bi keske. ”*

*Delanê xûna sor girtîye,
Şîrin dike gazî, dibê:
“Mîrza Axa, Keşîş Polo, Miçoyê İsa,
De lêxin, birano hev ra lêxin,
Ev eskerî temami xwîncharî dîn-dijmine...”*

(Ji romana Hecîyê Cindî HEWARÎ; rû 66-67)

MIÇOYÊ ŞÊX ÎSA

*Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romyan e
Ax, gidîno, çîyayê Delanê
Ber çevê min bûye mij û dûman e,*

Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê,
Biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno, şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê,
Biçûkê heft bira ne,
Xwedê mêrê Xwedê va eyane,
Miçoyê Şêx Îsayê vê sibê
Kuştiye sêsid melê Romya
Yê xweyî kitêb û xweyî Quran e.

Hewar e havo, hewar e,
Birayo hewar e,
Dayê hewar e, hewar e,
Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romyan e,
Ax, gidîno, çiyayê Delanê
Ber çevê min hûye mij û dûman e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê,
Biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno, şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê,
Biçûkê heft bira ne
Delana şewitî dihêrim wê gezgezke,
Miçoyê Şêx Îsa bi sê denga kire gazî, got:
"Zadê xaînga birê xwe kiribî,
Rabe mênegya birê xwe meheske,"
Miçoyê Şêx Îsayê kire gazî, got:
"Gelî lawkê Anqosîya,

*De hûn lêxin, min vê sibê jê kirye serê çarsid
Melê Romyan yê serbekesk e.*

*Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romya ne,
Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min bûye mij û dûmane,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê
Biçûkê hefti bira ne,
Ax, gidîno şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa,
Biçûkê hefti bira ne,
Ax, gidîno wezê Delana xopan dinhêrim wê kemkor e,
Xwedê mêrava eyane, vê sibê Miçoyê Şêx Îsayê
Kuştiye pêncsed mêrê Romya yê ser bi por e.*

*Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romya ne,
Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min bûye mij û dûman e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa,
Biçûkê hefti bira ne,
Ax, gidîno şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyane,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa biçûkê hefti bira ne,
Ax, gidîno, wezê Delana kaviil dinhêrim wê bi gevez e,
Vê sibê li herafê meydanê Miçoyê Şêx Îsa birîndar e.*

*Ax xwîna sor ber saqê sapoka ra ça dibeze,
Miçoyê Şêx Îsayê kire gazî, got:
"Gelî lawkê Anqosîya,
De hûn lêxin, min vê sibê jê kirye
Serê şesid melê Romya yê ber miraze.*

*Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romay ne,
Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min hûye mij û dûman e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa, biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa, biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min hûye mij û dûman e,
Şer xweş kirye Miçoyê êx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno wezê li Delana kavil dinhêrim wê bi hez e,
Miçoyê Şêx Îsayê sîyarê Çîçeka dêl gevez e,
Vê sibê li herafê meydanê Miçoyê Şêx Îsayê birîndar e,
Ax, xwîna sor ber saqê sapoka ra ça dibeze,
Miçoyê Şêx Îsayê kire gazî, got:
"Gelî lawkê Anqosya,
De hûn lêxin, min vê sibê jê kirye
Serê şesid melê Romya yê bermiraz e.*

*Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romya ne,*

Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min bûye mij û dûmane,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno şerê Delanê şerekî giran e,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
Rîşyê şûr mertala pola wî xweşmêrî ra bûne ben û piştî,
De vê sibê şûrekê Miçoyê Şêx Îsayê dane, orta meydanê
Bûye mîna merêkî nivkuştî, weeee, weeee.

Ne berf e, ne baran e,
Ne mij e, ne dûman e,
Ne erd e, ne esman e,
Şerê Êzdîya û wan Romya ne,
Ax, gidîno çîyayê Delanê
Ber çevê min bûye mij û dûman e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
Ax, gidîno şerê Delanê şerekî girane,
Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
Wezê li Delanê dinhêrim kevîrê şîne,
Kesekî xwedanê xêra tunîne,
Cawekê daxê Keşîş Polo ra,
Bê: "Keşîş Polo malik li te xirav be, ocaxê te kor be,
Işev sê şev e, sê roj e mawûzêra
Destê Miçoyê Şêx Îsayê da ye
Li herafê meydanê ingirî ye, ne diteqe, ne dike denge.
Keşîş Poli kir gazî, got:
"Gelî Êzdîya serê xwe reş mişot kin,
Kê berê xwe dide şerê Delanê,
Ber çevê wî dibe mij û dûman e.

*Ne herf e, ne baran e,
 Ne mij e, ne dûman e,
 Ne erd e, ne esman e,
 Şerê Êzdîya û wan Romya ne,
 Ax, gidîno çîyayê Delanê
 Ber çevê min bûye mij û dûman e,
 Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsa, biçûkê heft bira ne,
 Ax, gidîno şerê Delanê şerekî giran e,
 Xwedê mêrê Xwedê va eyan e,
 Şer xweş kirye Miçoyê Şêx Îsayê, biçûkê heft bira ne,
 Ax, birano, wezê Delanê dinhêrim wê bi war e,
 De gelî Êzdîyan, hûnê xwe kin. li Xwedê kin,
 Hûnê serê Êzîdê xweyî Sor kin,
 Hûnê Şemsê xwe kin,
 Hûnê ocaxa Şêxa, Pîra kin,
 Hûnê piştî Miçoyê Şêx Îsayê
 Bidine darek dara çînarê ye,
 Hûnê şûrê hêşîn bidine destê di rastê ye,
 Mertala pola bidine destê di çepê ye,
 Bira eskerê Roma reş bê derbaz be,
 Çev li Miçoyê Şêx Îsa keve,
 Jê bikşîne tirsê û xofê ye,
 Bira bêje, Miçoyê Şêx Îsayê xweş e, rûbarê li dinê ye,
 Hetanî hêsîrê Êzdîxanê derbas dibe ji avê ye.*

(Stiranê Gelêrî; berev kirye, weşandiye Hesênê Alê; Weşana MEDYA, N 5, Stockholm, 1998.)

MÎRZIKÊ ZAZA

De hê hê hê hê hê hê

Kino digot: "Emo, lo lawo, Zazao bavo,

Şemê lê xweyê,

De mala bavê lê xirav biyê,

Xema nexwe, îşev xem xiyalin,

Dibê bi mîrgale,

Delana Paşo bi mîrgale,

Min dît çar sîyar ji Zivinga Zoro derketin xare,

Şerê Delana Paşo, Aviska Pîro, şewitîye maxibe

Sekinye girê Qereçawilyê wele,

Kuştiye sîw sê dewrêşê ser bi pore, sim egale,

Dayê, dayê, dayê, dayê, dayê, dayê.

De dayê Delane

Pêşya malê me şer e, paşya malê me ferman e,

Şerê qewalê Êzdîyan, sofîyê Musulmana ne,

Wele xweştire şerê nêrî, koç-berane,

Dayê, dayê

Dayê Delane,

Dayê, dibe min girbane,

Delana Paşo bi girbane,

Dengê tivingê Êzdîka ser mala bavê min da tên ore, ore,

Roja şerê Delana Paşo, Aviska Pîro, şewityo.

Bakanê sekinye serê girê Qereçelyê,

Kuştine 33 dewrêşê sim elbane, serî bi pore, dayê!

Dayê Delane, dayê Delane,

Pêşya malê me şere, lawo,

Paşya malê me ferman e,
De şerê qewalê Êzdîya, sofyê Musulmana
Îro xweştire ji şerê nêri, kozî berane,
Dibên, Mîrzkê Zaza li Ridiwanê
Xwendkarê dînê Êzdîxanê,
Qesra Baxizmê, ew jî wan va xane,
De ew jî qinyata ber dilê xorta ne, dayê...
Hey lê dayê Delane...

De lê dayê, lê dayê, dibên dilê min tame,
Dinya talane, dilê min tame,
Rima destê Keleşê Çîlo, bavê Memed û Misto,
Gavanê sîyara, wele 24 movikê dara çame,
Hey lo, hey lo, hey lo, hey lo,
Derbekê lê dane li Laşoyê Simo, li Feratê Gûlo
Li Êganê Meyro, li Mîrzkê Zaza, Miçoyê mala Şêx Îsa
Şevger miştevanê mala havê min rebenê,
Bira serî kirameta Şîxadî da be,
Destê Tawisî Melek ser serê wan be,
Xêra vî sîyarê sorhozê, Memûdê xulam kanê
Lo dayê,
Dayê Delan e, havo Delan e,
Pêşya malê me şer e, paşya malê me talan e,
Şerê qewalê Êzdîya, sofyê Musulmana ne,
Bi Xwedê xweştire ji şerê nêri, kozî, berane,
Dibên Mîrzkê Zaza li Ridiwanê,
Xwendkarê dînê Êzdîxane,
Qesra Baxizmê ji wan jî xwîyane,
Ew jî qinyata ber dilê xortane,
Dayê, hey dayê...

(Ev stirana ji kasêta dengbêjê bi eslê xwe Ermenî, Karapêtê
XAÇO ya bi navê: XEZAL hatye nivîsar)

DELANE

*Dayê Delane, bavo Delane,
Pêşya malê me şere, paşya malê me ferman û talane,
Şingîna şûraye, birna qolê rima ye, dayê,
Dayê Delane,
Kino dibê: "Emo lawo, Qaşo bavo, birayo,
Hûnê guh nedine malê dinyayê,
Malê dinyayê qirêja desta ne,
Bala xwe bidinê, na wele, eskerê
Dewrêşê Dewrêş Nebî girane,
Lê xistiye, kuştine xortê Êzdîya,
Laşê wan ava çemê Ridiwanê da berda ye,
Çûye Cizîra Bota, nava şergê
Laşê wan gola binatara Qesyayê, dayê
Lê dayê, lê dayê, lê dayê, dayê "*

*Dayê Delane, bavo Delane,
Berfo dibêje: "Dela Kaşo bişewite serê tetê,
Eskerê Dewrêşê Dewrêş Nebî girane,
Vêspê lê xistiye, jê kirye serê Emo, Kino, Qaso
Û xortê Êzdîya,
Pêşya wan Baxizma bavê Eyo,
Mala Hemzê Çelikê, li tatika Çilêrya qetyaye,
Mala bavê min sala îsal xirav bûye
Çûye berê vê mîratê "*

*Dayê Delane, dayê Delane,
Berfo dibê. " Gevezê lawo,
Dela Paşo bişewite devê çayê,
Dela Paşo bişewite devê çayê,*

*Berf û baranê hev ra dayê,
Na, wale eskerê Dewrêşê Dewrêş Nebî girane,
Laşê xortê Êzdîya, peyayê Niqîhya
Çemê Delê da berdaye,
Çûye nava Serwa Cizîra Bota, gola binatarê
Laşê wan qetyaye...,dayê....”*

*Dayê Delane, dayê delane,
Şingîna Şûrane, birîna qolê rima ye, dayê,
Dayê Delane, dayê Delane,
Şerê sofyê Musulmana, xort û feqîrê Êzdîya,
Sofî serkêşê Surmana,
Xweştire şerê nêrî, koz berana,
Na wele,xweştire reqasa ber govenda,dayê.*

*Besê dibê: "Berfo dayê, havê min kanê?"
Dibêje: "Bavê te rahiştîye dara deware,
Çûye Eynikê, Eynharanê,de na wele,
Çûye ber garanê, dayê.*

*Dayê Delane, dayê Delane, dayê,
Pêşya malê me şere,
Paşya malê me ferman û talane, dayê,
Dela Paşo bişewite bi şirte,
Dela Paşo bişewite bi şirte,
Sîyarê mala Mîrzê Zoro Axa, mala Hemzê Çelîkê,
Hatine serê girê Merê, girê Qereçê, girê Sirgûtê
Hewara Mîrzkê Zaza, xwendkarê Êzdîxanê nayên, dayê.
Qotê qesra Baxizmê Mîrzikê Zaza va xuyaye,
Ew jî qinyata ber dila ye, dayê.*

Dayê Delane, dayê Delane,

*Pêşya malê me şere, paşika malê me xirav dewrane û talane,
dayê,*

Hê hê hê hê hê hê hê hê hê

Go, Hesab Axa rabû bi giranî

Hesab Axa rabû bi giranî,

*Esker ji Mazîkê, ji Mazea, ji Qewinê, çîyayê jorîn xwe ra a-
nî,*

Avîte ser Ridiwana Bavê Temo: Mîrzkê Zaza,

De na wele, dîsa, heyfa Îslamya gewr hilanî, dayê,

Lê dayê, lê dayê, lê dayê...

Min go: Erenza Şêxa darê mezî,

Erenza Şêxa darê mezî,

Ridiwana bavê Temo dibe hrwar û, qîrîn û, gazî,

Kesê Ridiwana bavê Temo derdikeve,

Şûrê wî, ser milê wî rût û tezî.

Wele dikuştin xal û xwerzî, ap û birazî, dayê.

Dayê, lê dayê, lê dayê...

Erê lê dayê Delane

Miçê mala Şêx Îsayê sê denga dikire gazî,

De na wele sîyarên Qizila, xortên Êzdîyan,

Digot, bav û bira, mêrbin, mêr çêbin, hûnê lêxin,

Serê Mihê, Kihê jêkin,

Sîyarê Hesabê Cibo, Kafîr Kelo, hûnê serê wan jêkin

Şevkê serê feqîr û melê Musulmana, şevkê ser bi porin,

Herge Xwedê Tehla rast hilîne,

Qewata Xwedê-Tawisî Melek, emê bikin

Aşê Spî sê şev û sê roja xûna sor bigere, dayê.

Lê dayê, lê dayê!

*Dayê Delane, dayê Delane,
Pêşya malê me şere,paşika malê me xirav dewrane û tala-
ne,dayê.*

*Dayê Delane,Delane,Delane,Delane,Delane,
Erê min go reca Tehranê bi rî teme,
Rêca Tehranê bi rî teme,
Rima destê Êganê Meyro,Geşhamê Giro,Erfanê Qizilî,
Keleşê Çilo-gavanê suyara çil û çar movike,darê ça-
me,dayê...*

Dayê,lê dayê,lê dayê,lê dayê!

*Erê,min go,ava Başûra şewitî leme-leme,
Ava Başûra şewitî leme-leme,
Heçî kesê ji mala xwe rabe...*

*/Li vir stiran tê birîn. Lê ne xeta kasêtê ye, dengbêj çend gil-
ya bi xeberdan, derheqa dengbêjê ew jê ev kilam fêr bûye davê-
je navê û paşê herdewam dike/.*

*Hê hê hê hê hê hê hê
Nûrê dibêje, lê, lê Edlayê, gulî birê, te çi ser min da hê-
mêle,*

*Nûrê dibêje, lê, lê Edlayê, gulî birê, te çi ser min da hê-
mêle*

*hesabê Cibo,apê lawika,siyarê Kafîr Kelo,
Seqera ser Xalta, ser Ridiwana bavê Temo,
Mîrzkê Zaza xêr û silamet bêye male,
Wele ezê pismamê xwe ra bivim berdêleke nû helêle,
Dayê, lê dayê, lê dayê, lê dayê.*

*Nûrê dibêje, Edlayê gulî birê, tu rabe, rahêle sîtîlê,
Here ber avê, serê xwe bişo, hîskê xwe berde*

Zirav û dirêj têt bi têle,
De, wele hesabê Cibo, apê lawika, sîyarê Kafir Kelo
Ridiwana bavê Temo, Mîrzkê Zaza bêye malê,
Ezê pismamê xwe ra bivim berdêleke nû helêle,
Kesê nizane, wê bêje: "Nûrê rebenê, rebenê, Edlayê gulîbirê
Çiqasî aşiq mêre...
Lê lê lê lê lê lê lê dayê.

(Ji kasêtekê min nivîsye. Navê dengbêj li ser tune).

ŞERÊ XALTA

Delane, xweş Delane!
Pêşya malê me şer e, paşya malê me ferman a !
Şerê feqîrê Êzîdiya, sofîyê Misilmana
Xwestir e ji şerê nêrî û herana !

Delana Başo, wa bi şitil !
Çend peyayê Mala Zoro
Li serê girê Qereçêrî bûne gûtil,
Derbekê dane Hesarê Cibo û Bimbaê Mîro,
Miço ê mala Şêx Îsa.
Ji mala bavê mi qelandin tov bîst û pênc
mêrên rimbiqetil.

Delana Başo, li berê bendê !
Mertala destê Hesarê Cibo giran e, kete zendê.
Şerê Feqîrê Êzîdiya û Sofî Misilmana
Xwestir e ji reqis û govendê !

Lê darê, Delane !
Pêşya malê me şer e, talî ferman a !

Pêşya êsîrê Êzdîxan çûye tîla Botana.

*Delana Başo, bi qirkor e !
Hespê Bîşarê Zoro di meydanê de bore-bore,
Derbekê dane li Hesarê Cibo, Bumbaê Mîro,
Ji mala bavê min qelandin tovê bîst û pênc
Şêxê serhipore !*

(Kovara HEWAR; N 54; 15. 04. 1943; Rû. 6.)

ŞERÊ DELA

Şerê nêryan û koz-herana...

*Emo dibê Kino lo lawo
Lo Qaso bav û birao,
Ezê îro Delana Paşo diketim ber bi tetî,
Bê tu bala xwe bidê ber û barûdê
Pavayê mala havê min rebenê,
Wey li ez merimê dibûne qatî,
Ezê ne ketime ber kuştina
Firatê Gulo, Miçoyê mala Şêx Mîrzayê,
Îskanê Zoro, bavê Fariz axê,
Ezê diketim ber we yekê îro serê sê rojane
Laşê Firatê Gûlo, Miçoyê mala Şêx Mîrzayê
Li xopana çemê Dela mane ne veşartî.*

*Emo dibê Kino lo lawo Delane,
Lo Qaso bav-birao Delane,
Îro li pêşya malê me şere,
Paşya malê me fermane,
Tu were şerê feqîrê Êzdîyan*

*Sofî-serkeskê musulmanan,
Xweştire şerê nêryan, koz-berana.*

*Emo dibê Kino lo lawo,
Lo Qaso bav û birao,
Ezê vê sibê xopana çemê Dela diketim,
Lawo bi gîhaye,
Bala xwe bide mala Zoro
Li serê girê Qereçeyîrê rûniştine,
Mîrzikê Zaza, di tevî koma Qizilanyê
Li serê girê Qil rûniştine,
Mala Çelikê tevî koma Berekanyê
Li serê girê Melî rûniştine,
Lawo, yek hewara peyayê mala bavê min nayê.
Qesra Baxizmê ji peyayê mala bavê min va xuyaye,
Lawo, ew jî qinyata ber dilê xortaye, lo lawo Hê hê hê hê hê*

hê

*Dibê Kino lo lawo Delane,
Lo Qaso havo û birao Delane,
Îro li pêşya malê me şere,
Li paşya malê me fermane,
Şerê feqîrê Êzdîya,
Sofî-serkeskê musulmana,
Lo lawo, xweştire şerê nêryan, koz-berana...*

*Emo dibê, Kino lo lawo
Qaşo bav û birao,
Ezê bi Delana Paşo diketim lawo, bi kerkore,
Bala xwe bidê, dengê tivinga, li ser peyayê
Mala bavê min da, wey li min merûmê ore-ore.
Ezê ne ketime ber kuştina Firatê Gûlo,
Miçoyê mala Şêx Mîrzayê.*

Îskanê Zoro, havê Fariz axê,
Ezê diketim ber wê yekê pêşya hêsîrê
Mala havê min rebenê
Gihîştîye gola Natore...
Lo lawo...

Emo dibê, Kino lo lawo Delane,
Lo Qaso hav û birao Delane,
Îro li pêşya malê me şere
Li paşya malê me fermane,
Tu were dîyarê şerê feqîrê Êzdîyan
Sofi-serkeskê musulmanan
Lo lawo xweştire

...

Emo dibê Kino lo lawo Delane,
Lo Qaso hav û birao Delane,
Îro li pêşya malê me şere,
Li paşya malê me fermane,
Şerê feqîrê Êzdîyan
Sofi-serkeskê muaulmanan,
Xweştire şerê nêryan û koz.berana.
Lo lawo...
Got Gêncoyê Temo.

KELEŞÊ ÇILO

Keleşê Çilo di dema Mîrzikê Zaza da mêrxwesekî êla Qizilya bûye, mezinekî bavikekî. Kilama „Şerê Erenzê „ da navê wî jî tê gotin, pesinê mêranya wî jî tê dayîn. Ew tê navkirin „Şivanê suyara“, „Bavê Memed û Mistê“, „Suyarê Kafîr Kelo.“ Çîrok û kilamên li ser wî li nava gel da mane û heta niha jî li nav civaka Êzdîyan da tîn bîranîn.

Çîrokbêj Hemzoyê Xalit dibêje: „ Pêşya digotin, serokatya êlê di dest Mîrzikê Zaza da bûye, lê mêrxasî ya Keleşê Çilo bûye“

Çîroka Keleşê Çilo usa jî li ser kasêtê bi gotina dengbêj Gêncoyê Temo gîhîştîye destê min. Ser bingeha çîrokên wan çîrokbêjan (serecema teva jî bawarkî mîna heve) me ev têkstan nivîsî.

Li nav civaka kurda da, kilam hîmlî, li ser şerê navxuyî, talan û cerda da kuştina mêra hatine sêwirandin. Bi wî awayî, wan li nav civaka cahil da, nav û dengê xwe hîştine.

Wextekê, (li ser çî bûye, çîrokê cuda tene gotin, seva vê lêkolînê, serecema wan ewqas jî pêwîst nîne) navbera Keleşê Çilo û bûrayê wî (birayê jina wî) Elyê Kilho li hev dikeve, xirab dibe. Keleş lê dixê bûrayê xwe dikeve. Jina Keleş: Qeşema Kilho, ji bo kuştina birayê xwe, mêr dihêle diçe mala bavê xwe.

Gundê Keleş Dûsalike, Gîrê Çilo, gundê mala bavê Qeşemê jî Mizereşe. Li rex gundê Keleş girek heye. Heta niha jî jêra dibên Girê Çilo. Navbera herd gund da 5-6 km in. Çem navbera wan ra dikşe.

Herd malbet pismamên heve nêzik bûne.

Rojekê, Keleşê Çilo koma xwe va ji seferekê vedigere, nêzikî gundê Têlanê Mêrwanê Gundikî, mirovên xwe va, dajone pêşya wan. Şerê navbera wan da Memûdê xulam (xulamê Keleş) tê kuştin. Keleş ad û qirar dike, sond duxwe heta Mêrwanê

Gundikî nekuje û heyfa Memûdê xulam hilnede gerekê mala xwe da rehet rancê..

Keleş radibe, tenê berê xwe dide gundê Mêrwanê Gundikî, diçe. Lê dinhêre Merwan wê li nav zevya xwe da, ya birinc dane, zevyê av dide. Dey lê dike, dibê hazir be, çekê xwe hilde em şerkin.

Li nav Kurda da şerme, bê dey lê kirin, derbê li dijminê xwe dî. Heta Mêrwan radihîje şûr, mertal û rima xwe, hespê Keleş li nav zevya avdayî da dikeve hezekê û lingê hespê çokê da dişkê. Şêr da Keleş bi du gula birîndar dibe, vedigere mal. Hekîm tê ser, birînê wî derman dike. Birîn ber bi xêrê diçin, baş dibin.

Lê çawa dibe, rojekê birînê wî bi sivikayî dêşin. Keleş xulam dişîne pey hekîm. Hinek çîrokbêj dibêjin hekîm ji gundê mala bavê Qeşema Kilho bûye, hinek jî dibêjin rîya gundê hekîm wî gundî ra derbaz bûye. Qeşem pê dihesê. Dema xulam derman tîne, yan hekîm diçe, ku derman bive birîna Keleş pê derman ke, Qeşem wan dixapîne, jerê dike li nav dermên. Bi wî dermanî Keleşê Çilo dimire. Usa Qeşem heyfa birê xwe: Elyê Kilho ji mêrê xwe: Keleşê Çilo hiltîne.

Kilama ku li ser Keleşê Çilo hatye sêwirandin, me ji kasêta dengbêj Gêncoyê Temo nivîsî:

Ha hî î î î î î î î î î

Wî lê lê ê ê ê ê ê ê ê ê

Memed dibê dayê bavê min kuy?

Mistê dibê dayê bavê min kuye?

Belê lê Hezarê dibê, lawo bavê te wê çûye

Xopana qesra Ridiwanê,

Şêwrê dike, davêje li ser talanê Eynûkê, Endêranê,

Lo lo ê wa yê lo lo wey lo lo.

De rabe, derdê dilê min, bavê Memed, bavê Mistê,

*Gavanê suyara, suyarê Kafir Kelo,
Kanê, lê min kanê, lo min kanê...*

*Wî lê lê ê ê ê ê ê ê ê ê
Dayê berîka Têlanê berî tevê,
Bavo berîka Têlanê berî tevê,
Belê, rima ser destê bavê Memed, bavê Mistê,
Gavanê suyara, bê çil û çar movik darî çamê,
Gelek şaneşûnê bavê Memed, bavê Mistê,
Gavanê suyara hene li dewra vê dinyayê,
Rojê sê cara bi şûrê zirav dajote ser laşê Memûdê xulam,
Lo lo wa ye lo lo ,wey lo lo*

*De rabe, derdê dilê min, bavê Memed, bavê Mistê,
Gavanê suyara, suyarê Kafir Kelo,
Kanê, lê min kanê, lo min kanê...*

*Wî lê lê ê ê ê ê ê ê ê ê
Dayê meneka bavê Memed, bavê Mistê weteye ji bezê,
Bavo meneka bavê Memed, bavê Mistê weteye ji bezê,
Ezê rabim serimeke qerimekê çêkin
Ji bavê Memed, ji bavê Mistê ra vê sibê ji darî gezê,
Ezê rabim herim xopana qesra Ridiwanê
Xwe havêjim tol û bextê Mîrzikê Zaza-
Bêjim gelî Êzdîya ez bextê we û Xwedê me
Hûnê dilê xwe ji kuştina Keleşê Çilo xweş nekin
Rojeke weke roja şerê mîrate Erenzê kêrî me tê.
Hey lo lo lo hey lo lo hey lo lo ...*

*De rabe, derdê dilê min, bavê Memed, bavê Mistê,
Gavanê suyara, suyarê Kafir Kelo,
Kanê, lê min kanê, lo min kanê...*

Wî lê lê ê ê ê ê ê ê ê ê
Ezê bêjim hekîmo, ez qurbana te me
Nizanim çima usa tu nezanî,
Hekîmo, ez qurbana te me
Nizanim çima usa tu nezanî,
Îro te qutîk û melhemê xwe
Li bal Qşema Gelho danî,
Ax avîte birîna havê Memed, havê Mistê
Vê sibê jera Silêmanî,
Hey lo lo lo hey lo lo hey lo lo...

De rabe derdê dilê min, havê Memed, havê Mistê
Gavanê suyara, suyarê Kafîr Kelo,
Kanê, lê min kanê, lo min kanê...

(Got dengbêj Gêncoyê Temo***).

BÎRANÎNA HEMZOYÊ XALIT *

Ev şerên Dela û Ridiwanê-Erenzê di demekê da bûne. Xwe-
 dê min kilama şerê Dela jî zanibû, lê min tev bîra kirye. Be-
 rê, digotin mala Dewrêş Nebî hebûye, Şêx bûn, Şêxê mala Qadi-
 rya bûn. Şêxê Musulmana. Esker top kirine, hatine ser Dela.
 Dela gundên Êzdîya bûn. Du gundên Dela hebûne. Yek girê
 Merê bûye, yek jî alyê Qelayê-Hecrê bûye. Eskerê Dewrêş Nebî
 li wan dan, maf kirin, kes ji wana nehîştin. Mezina sond dixwe-
 rin, digotin li Mûsilê torê masya berdidane avê, digotin hingê
 gulyê qîz, bûk û xortan tev hev girêdayî, meyt ji avê de-

ranîn. Yanê meytê kuştîya ewqas zef bûne, ku avê ew birine, derxistine heylo li wura.

Cîyê Dela berçeme. Çemê Xerza di ber ra dikşe, digîhîje Dîcilê. Alîkî gundê Dela ye, alyê din gundê zîyareta Şêx Vend e. Şêx Vend Şemsanî ye. Ew zîyaret hê jî heye. Cimaya wê serê Gulan û havînê ye. Miletê wê cewlê tamam Niqîbî, Xendeqî, Berekî ne. Tev diçine zîyareta wê. Heta îslam û file jî dihatin zîyareta wê. Wê dîlan-govenda giran digirtin, şayî dikirin. Li qarişî Dela qesra Baxîzmê ye. Ew qesreke bi nav û denge. Baxîzmê da mala Çelîkê diman. Ew û Dela du km. ji hev dûrin.

Mala Zoro gundê Zivingê bûn. Ew jî weke 5-6 km ji Dela dûrin. Dema şerê Dela da herd mala jî çûn sêr (mêze) kirin lê neçûne hewara Dela. Dela du gund bûn. Delanekê ra gotine Dela Qaşo, ya din ra Dela Paşo.

Gundê Dewrêş Nebî jî ji Dela 20-25 km-î dûre, gundê Telanê. Wê dema şerê Dela da wê deverê Musulmanî kêr bûye, tev gundên Êzdîya bûne. Li gundê Badayê, eva jî wê heremê da gundê şêxê pismamê gundê Têla bûne. Ev jî Şêxê Qedirîya bûn. Qedirîya dibêjin em ji zureta Şêx Ebdil Qadirê Gêlanî ne. Mala Mîrê Êzdîyan dibêjin, ew ji mala Şêx Ebdil Qadirê Rehmyanî ne. Em, Êzdî dibêjin, Şêx Ebdil Qadirê Rehmanî, mala Şîxadî jê çê bûye û serdarê kul û ewlya ne-yanê Şêxê mezinin, şêxê temama ne. Şêxê şêxa ne. Ne, ku tenê şêxê Êzdîya ne lê şêxê dinyayê ne.

Herd gundên Dela jî gundine mezin bûne. Feqîr bûne. Bi texmîna min ew li bin bandora mala Zoro da bûne. Ew jî li ser Niqîbya tene hesabê. Delan û Qubîn 3 km ji hev dûr bûne. Wê demê Qubîn bajar nî bûye. Bajarê nêzîk Ridiwan bûye. Ridiwan qeza bûye.

Êzdîyan wê hingê lep hilnanîn. Gire-girê Êzdîyan: Mala Zoro Axa niha jî hene, 150 mêr wan da heye. Wê demê jî maleke bi nav û deng bûye, lê lep hilnanîne. Mala Çelîkê. Mala Çelîkê

du car, sê car weke wanin. Wan ra digotin mala Sêvdîn Paşa. Berek, Erzik, Baxizm tev gundên wan bûn. Wana jî hat, şer dûr va sêr kirin, qet lep hilnanîn, deng nekirin. Wextê deng nekirin, Musulmana ew xilaz kirin, îcar gotin emê Qizila xin, dîsa Êzdi deng nakin...

-Şerê Dela ser çi bûye ? Çi bû sebebê wê qetlemê ?

Na, wele tu sebeb jî tune bûye. Min ji mezina ne bihîstye, ku Delanya tiştek kirye. Min ev gilya devê geleka bihîstîye, lê kesî negotîyr seva çi bûye. Usa jî herd gund ji hev 25-30 km. dûrin. Çima cara ewlin ferman li Êzdiya radikirin. Musulman bûn ferman li Êzdiya rakirin. Herd cî ji hev dûrin jî. Navbera Dela û Têlanê da rêya denekî ye.

Lê ya Ridiwanê, şerê li ser Erenzê, digotin ji mala Dewrêş Nebî du Feqîyên Musulmana tene cem Mîrzik. Giva Êzdiya serê herd Feqya jî jê kirine. QURAN jî li cem wan hebûne. Quranê wan jî paşê birine bajarê Sêrtê firotine. Digotin Êzdiya pêşyê li wan dane. Dema li wan dane wan texmîn kirine Êzdiyê wan bikujin, Qurana da nivîsîne, ku Êzdiya tiştekî wa anye serê me. Êzdi jî bi xwe nwxwendî, nezan, cahil bûne, nizan bûne çi-çîye, Quran birine Sêrtê firotine.

Û bi wê nivîsarê Dewrêşê mala Dewrêş Nebî ji Bota, Cizîrê girtî heta Mêrdînê, Sêrtê, lo heta Mûsilê musulmanyê li hev dicivine û fermana Êzdiyan radike. Serkêşya fermanê mala Dewrêş Nebî kirye.

Wana zanibû, dema Delana xistin Êzdiyan deng nekirin, usa ne Qizila xin jî kes deng nake. Û wextê hatin, Qizila ji Berekyaya û Niqîbya çêtir lep hilanîn.

Bi eskerekî pîr giran tene ser Ridiwanê. Min xwe dîtye. Ne min tenê, geleka dîtye. Tawisî Melek me teva dîtye ew şikêra kevira. Dû şikêrin. (Qûça kevira). Yek ji vê odê bilindtir e. Gava hatine sêr li ser Êzdiyan her yekî keviyek anye avîtiye cîyê tanga şer bive. Kevirê mezim jî nînin, biçûkin. Gotine emê van

kavira bivin cîkî qûçkin, çika em çiqasin, gotine me şer qedand, bira yê sax mayî dîsa rahîjine keviran, emê bizanbin ji me çiqas hatine kuştin. Mezina digotin payê hatya ereb û eskerê Osman-yê bûne. Eskerekî giran bûye.

Go wextê tên dora Erenzê digrin, Mîrzk li Ridiwanê bûye, dibêje, dengê tivinga Bado hat, usane Bado saxe hê Erenz neqelandine. Bado birê Mîrzik bûye, Erenzê da maye. Wê demê tiving nû derketine, tivingê kesî tine bûne, lê tivingeke Bado hebye û ji tivinga wî jî dengê bilindî pir ecêb derketye. Go wî çaxî Ridiwanê da jî, der dorê wê jî, file pir bûn, Ermenî bûn. Navbera Mîrzik û fila jî xweş bû.

Mîrzik gazî Keşîşê file dike, eva ENCÎLÊ dinhêre. Keşe remildar bûye. Go yê File got, go bisekinin, şer nekin, îdare kin heta roj diqulibe. Pişt ra kengê we dît kewekî sipî, hat derkete serê qubê (li nav goristanê, ya mala Mîrzikê Zaza, qube li ser tirba çêkirine, heta vî axrîyê jî ew qube hebûn. Vê axrîyê goristana wan xirav kirine), xwend, wî çaxî hûn lêxin. Hûnê eskerê Îslamê bişkênin. Go eynî ew kew derket. go, vê carê lê xistin û dijmin işkênandin.

Mezinayî ya Mîrzikê bûye lê egîtî ya Keleşê Çilo bû. Mêrê mêrxas hebûne nava Êzdîya da : Miçoyê mala Şêx Îsayê, Geşhemê Gîro, Êganê Meyro, gelekê dinê. Navê wan heta naha jî kilama da tê gotin.

Pêşya digotin hidûdê desthiletarya Mîrzikê Zaza gelekî mezin bûye, hete, heta yaxliyê milyonek îsan pêva girêdayî bû. Go, ji Çêlkîyê Elyê Remo heta 100 km hebû digîhîşte pira Aviskê, heta ava Sêrtê, heta Başûrê.

Kilamê da pîreka Esabê Cibo wa davêje ser şêrr :

Edlayê digot : Nûrê, xweya minê,

Esabo Ronî, ne min got wa meke,

Tu bi xeberê sofî û feqe û meleyê ber ava Bota meke,

*Neçe şerê Erenza Şêxa, Ridiwana bavê Temo, Mîrzikê Zaza,
Şerê giregirê Êzdîyan, yê Mîrzikê Zaza,
Keleşê Çilo, Geşhemê Giro,
Êganê Meyro, Miçoyê mala Şêx Îsayê ne heneke.*

*Edlayê digot : Nûrê xweya minê, bese mida biki hêle, hêle,
Serê xwe bişo, porê xwe çêke, sê-sêbiskê xwe berde,
Ser hinarên rûya têl bi têle, Esabo Ronî
Gava ne bi xêr tu vegerî malê, ezê hingê
Xwe ji te ra bikim bermalyeke nû helêle.*

*Esabo Ronî ezê Erenza Şêxa diketim bi darê mezî,
Min dît bire sîyarê Êzdîxanê derketine
Mîxara Quçika sîyarin li hespê boze sayî
Kumê wane li serê wan da,
Şûrê wanî destê wan rût û tezi,
Sond xwerine, bi beyraqa Êzî, bi navê Tawisî Melek,
Meyê kuştîye Mihê û Cihê, me 70-ê tamam kirye
Ji xal û xwerzî, am û birazî...
Lê dayê, lê dayê.*

*Ezê Erenza Şêxa diketim bi darê tere,
Rima destê Keleşê Çilo, Êganê Meyro, Geşhemê Giro,
Miçoyê mala Şêx Îsayê, giregirê Êzdîxanê
Bîst pênc movik bira here,
Emê bikin aşê Sipî, aşê Gewro
Li her xûna sofî, feqî û meleyê
Ava Botan heft şev û heft roja ber xûna reş bigere...
Lê dayê, lê dayê*

*Ezê bi Erenza Şêxa diketim bi tepeye,
Eskerê Esabê Cibo girane, girtîye dora*

*Erenza Şêxa çar ewleye,
Şede-şûdê Miçiyê mala Şêx Îsa
Gelek hene li dinyayê,
Dibêje: "Min serê Esabê Cibo, apê lawika,
Jê kirye bi destê xweye,
Min hildaye heyfa bav û bapîrê xweye..."*

Dewyê da Mîrzik girtin. Dewleta Osmanyê Mîrzik girt. Zilamekî ji mala Huseynê Kelo, mala wam Kelhoka bûn. Berê ne Kelhoka bûn lê vê paşyê hatin Kelhoka. Min navê wî zilamî jî zanibû, lê naha ji bîra min çûye. Mera usa hatiye gotin. Herda digirin, dibin hebsa Dîyarbekirê. Go ji hebsê revyan. Wê deverê çîyayek heye, jê ra dibêjim çîyayê Kinêrya. Gundê Pîra wur heye. Direvin çîyayê Kinêryan. Dikevne şikeftêkê. Wê şevê berf dibare. Berfê da dixeniqin. Sibê şivan meytê wan divînin. Diçin cinyazê wan tînin. Mezelê Mîrzik nava Çilêrya ye. Çilêrya tev pê zanin.

BÎRANÎNA ELÎYÊ QECER **

Şerê Erenzê ayrî ye, şerê Dela ayrîye. Dela du gund bûne, Delana Paşo, Delana Qaso. Dela diketin alyê Qubînê, nêzîkî zîyareta Şêx Evenda.

Ewil şer li ser Dela çê bûye. Navbera şerê Dela û Erenzê da 3-4 meh bûne. Bavê min hela digot mehek bûye.

Şêx Qasim, ji mala Dewrêş Nebî, musulmanyê tov dike tê davêje ser Dela. Herd gunda jî diqelîne. Dela gundê Feqîra bûne. Niha dewsa wan gunda jî nemaye. Dewse kirine zevî, cot dikin, pembo davêjin. Xwedê, min ew zevî bi destê xwe cot jî kirye. Delana Paşo nayê cotkirin, qefa çîyêye, berave, nêzîkî Kevirê qule. Pêşber Kevirê qul jî li cem zîyarete Şêx Evenda ye. Dela Paşo binya çîyê dane, gişk şikeftin, loma dibên:

*Delana Paşo devê çayê,
Berfê û baranê hev ra dayê,
Mala Çelîkê hatine ser girê Mirê,
Xwe dane li ser darê rimayê,
Hil li dinyayê,
E' cêh ew e' cêbe,
Xal hewara xwerzîya nayên...*

Herd gundê Dela jî dibirin. Zar, jin, mêr, kal, pîr teva davê-jin devê şûr. Çem ber ra dikşe, dibêjin çemê Dela. Digotin çem jî cinyaz û xûna evda sor bûbû. Çem diçe li ber Ridiwanê ra derbaz dibe. Çemekî xurte. Havînê jî mirov bi hespê nikare nav ra derbaz be. Ava wê pir zelale.

Sebebê wî şerî çî bûye, nizanîm. Kesî qala wê me ra nekiriye. Digotin şerê Êzdîya û Musulmana bûye, bona dîn bûye. Gundê Dela êla Niqîbya bûn. Niqîbiya eşîra mala Zoro ne.

Wî çaxî Dela mala Zoro xwe ra mezin hesab dikirin yan na, nizanîm.

Ji pey qelandina Dela ra, wextê Musulmanî dinhêre Êzdîya seva Dela deng nekirin, berê xwe didine Ridiwanê, êla Qizilya.

Mîrzik serokê êla Qizilya bûye. Êla wî pir mezin bûye.

Berî Mîrzikê,- bavê min digot,- serokê êlê apê Mîrzikê bûye. Navê apê wî Zaza bûye. Mîrzik kurê birayê wî bûye. Navê bavê Mîrzik Hesên bûye. Wextê apê wî: Zaza dimire, (çar kurê Zaza hebûne). Axayên cînarê wan: mala Zoro, mala Çelîkê, mala Ferhoyê Hizêr Axa (bavê min navê hinek malên axê Musulmanyê jî digot, bîra min çûne) têne Ridiwanê, ebakî axatîyê tînin, ku dewsa Zaza, ebê kurekî Zaza kin u wî çawa axakî nû elam bikin. Xwedê ez navê wan Axê hatî nizanîm. Bavê min jî nizan bû.

Mîrzik sêwî bûye. Apê wî pir neheqî lê kirye. Ew birayê xweyî Bado û diya xwe bûne. Mîrzik hela gênc bûye 18-19 salî.

Dema Axa tèn Mîrzik diya xwe ra dibêje: "Ezê jî herme dîwana apê xwe". Dê dibêjê: "Herî neçî, yeke. Kê guh bide te. Tê dîsa ew Mîrzikê golikvan bî."

Mîrzik radibe diçe dîwanê. Lê dinhêre, axa rûniştine, eba danîne wê navê, kes ber tune. Silavê dide wan, radihîje ebê, xwe dike û dibê ez axa me. Yê hatî tev hev dinhêrin, dibêjin hema axatî bira vî ra be, evî jêhatîye. Ev jî bira bive serokê Ridiwanê. Digotin heft kurê Mîrzik hebûne. Yê mezin navê wî Temo bûye. Yê din navê yekî Mamed bûye, navê yekî Sincan bûye, navê yê din nizanim. Çend keçê wî hebûne. Navê yekê Heno bûye.

Bavê min digot zêrzema wî hebûye, mîna hebsê. Qîzeke xwe kirye wê zêrzemê. Keçikê dilê xwe kirye xulamekî. Gotye tu çima lawê Axa ra nazewicî? Keçik têda dimire. Dibêjin ewê jî nifir kirye, gorye: "Hûn biqelin". Wele em neqelyan lê hatin li ber qelandinê.

Ça dibe serokê Ridiwanê, Mîrzik dest pê dike qwsra xwe çê dike. Sûrê çê dike. Milet mecbûr dike, ku bi torba xwelyê bikşînin, bînin. Bi tûrkê xwelyê gir çê dike û li ser gir jî qesra xwe lê dike. Bavê min jî, apê min jî Ridiwanê da mane. Goristana mala Mîrzikê hebûye, qube bûne. Pênc qube bûne, her yekê da du-sê mezel bûn. Go mîna gunda bû. Xelqên xerîb tirê gunde. Birê bavê minî mezin, apê min Mistê li wur kirine çel. Keleşê bavê Silê, kalkê Elî Eslan jî wura kirine çel. Pîreka bavê min, ya ewlin, keça wî Keleşî dîsa li wur kirine çel.

Qizilî heft bavin: Amêrkî, Metînkî, Şemsikî, Tekorî... Navê yê din nizanim.

Mîrzik û mala Dewrêş Nebî kirivê heve xûnê bûne. Wan ra digotin şêxê Têlanê. Têlan qeza bû. Pey şerê Dela ra Dewrêşê mala Dewrêşnebî sê Feqa dişîne cem Mîrzikê, seva gênim. Mîr-

zik wan dişîne Cimsarıyê cem mirovên xwe. Mîrzik temyê dide mirovên xwe ku dest nedine feqîyan, rind verê kin, bira paşda herin. Zanıbye, ku piştî qira Dela, eger tişt bê serê Feqîyan wê ji êla wî ra xirav be. Evan barê wan dadigrin, verê dikan. Rêva wan Feqa dikujin. Dibêjin Êzdiya kuştiye. Bavê min digot, pêşyê me me ra gotye, kê kuştiye usa jî dihar nabe. Bavê min digo, gotine giva cem feqa Quran hebûne. Feqa Quranê xwe da nivîsîne Êzdiyê em bikujin. Giva Êzdî wan Qurana dibin bajarê Sêrtê, difroşin. Wura jî dixûnin û dibên Êzdiya kuştiye. Usa Şêx Qasim fermana Êzdiya radike. Musulmana top dike tîne ser Mîrzik. Ereb jî li nav wan da hebûne, eskerê Osmanyê jî hebûne. Bi texmîna min Hesabê Cibo bi xwe Ereb bûye. Ji Mûsilê girtî heta Cizîra Bota, deşta Bişeryê, Sêrtê eskerekî pir giran tînin, ku Ezdiyê wê deverê, ku biqelînin. Têna dora Erenzê digrin. Wê ra dibêjin Erenza Şêxa. Malê şêxa Erenzê da pir bûne. Wê demê Erenzê da Badoyê birayê Mîrzik jî maye.

Li rex Erenzê qûçê kevira hene. Dibên dema eskerê Şêx Qasim hatine ser Ridiwanê her yekî jî xwe ra kevirekî biçûk anye, kirine qûç, ku pey şêra bizanbin, ji wan çiqas hatine kuştin. Êzdiya geleka ew qûç dîtine.

Mîrzik Êzdiya dicivîne: Keleş Çilo, Geşhemê Gîro, Êganê Meyro, Miçoyê mala Şêx Îsayê mêrxwesê wî bûne.

Hesabê Cibo mêrxwesê musulmanyê bû. Go zirîkirî bû. Mêrê weke wî xurt tune bû. Kesî pê nikaribû. Çek ziriyê wî da nedîçûn. Go hespê wî jî xurt bû. Go meydana şêr da him wî, him jî hespê wî mirov dikuştin.

Bavê min digot Êgan Pîr bûye. Şêr da Egan Esab dikuje.

Go eskerê musulmanyê hatye dora Erenzê girtiye, zevî gîhîştine, wextê firîka ne. Mîrzik lê dinhêre eva Êgan wê li ber zevyê rûniştiye xwera firîka destê xwe da dipişirîne, nivî du-xwe, nivî jî dike cêva xwe. Mîrzik dibêjê: "Malava, Êzdî qelandin, dora Erenzê girtine, şere, wextê te û van firîka ne."

Êgan divê: “Cenim şere, sibê ez şêrda bême kuştin, zarê minê bêxweyî bimînin, xema teye?”

Mîrzik jêra sond duxwe, dibêje: “Eger şêrda tiştêk te bê, heta qesra Ridiwanê hebe, zarê teyê şîrîkê wê qesrê bin.”

Paşê Êgan radibe, hespê xw sîyar dibe diçe şêr.

Keleş Çilo xweşmêrekî êla Qizila bûye. Jêra gotine şivanê sîyara. Navbera wî û Mîrzikê ewqas xweş nî bûye. Mîrzik bajar nake Keleş bê hewara Ridiwanê. Keleşê Çilo sîyarê xwe va tîn hewara Ridiwanê, lê dinhêrin bi emrê Mîrzik av berdane dora Ridiwanê û Erenzê kirine hezek. Dipirse, dibê çima we usa kirye. Mîrzik dibê, ku dijmin nikaribin bi rehetî bikevn Ridiwanê. Keleş dibêje eva pîrsa Êzdîxanê ye, pîrsa xîretê ye. Rabin em herin pêşya dijmin. Îro roja mirin- jîyanê ye.

Keşe Polo keşê Mîrzikê bûye. Keşe remildar bûye. Remil avîtiye, gotye: ”Kengê teyrek derket li serê qubê danî, wê himgê şerkin.

Usa jî dikin Êzdî eskerê wan dişkênin û ser dikevin...

Çend sal pey ra Mîrzikê digrin divine hebsa Dîyarbekirê. Ji hebsê direve. Du-sê xulamê wî pêra bûne. Direvne çîyayê Çinêrîya, nêzîkî gundê Pîra: Cinêrya. Wura çawa dibe, nizamim, dimire.

Pîr tînin meytê wî Ridiwanê vedişêrin. Bavê min digot me mezêlê Mîrzikê vekirye û meytê Keleşê apê xwe kirye mezêlê wî.

SALIHÊ KEVIRBIRÎ ****

ŞERÊ QEVALÊN ÊZDIYAN Û SOFIYÊN MISILMANAN

Mîezikê Zaza li gundê Ridwanê ya Batmanê, Dewrêş Nebî li gundê Têlanê ya Misircê (Qurtelan) dima. Mîrzikê Zaza mezinê Êzdiyan bû. Mîrzikê Zaza û Şêxê mala Qedirya Dewrêş Nebî hevnas û dostên hev bûn. Rojekê du heb feqiyê Dewrêş Nebî dibêjin: “Wele malbatên me birçî mane û debara me nemay. Dewrêş Nebî dibêje: “Herin li Ridiwanê cem mala Mîrzikê Zaza, silavê min jêra bibêjin, bila her yekî we zad, genim, xwerin û vexwerina salane bide we.

Her du feqî radibin diçin Ridiwanê ba Mîrzikê Zaza. Ew ji Têlanê diçin Ridiwanê û silavê Dewrêş Nebî jêra dibin. Mîrzikê Zaza pir kêfxweş dibe û rêz û hurmetê nîşanî wan dide. Du heb feqîrê êzdiyan jî êvarê têne mêvanya Mîrzikê Zaza. Ew dibêje du heb feqiyê musulman mêvanê me ne û du heb feqîrê me jî hatin. Dê îşev şevbihûrka me xweş derbas bibe.

Ew mijûl dibin û li rewşa hev dipirsin. Ji koçekan ra dibêjin du feqiyên musulman jî mêvanê me ne dê îşev şeva me xweş derbas bibe. Ji feqiyên pirs dikin û behesa axretê ji wan dipirsin. Feqî dibêjin:

-Mîrzik wele ya me kitêba me heye, Qurana Kerîm heye, ku ji alyê Xwedê va ji bo pêxembeê me hatiye û behsa îslamiyetê dike...

Ji koçekan behsa axretê dixwezî. Ew jî li gora xwe şirove dikin. Ew jî dibêjin:

-Ji me ra heft kat binerd û heft kat jî ji esmanan xuya ye!

Dibêjin:

-Wê çaxê dînê îslamê jî wekî dînê me gelek bi qewat e. Xwedê mertebeya we mezin bike.

Êvarê dema şîvê tê. Şîvê tînin, sifra koçekan cuda tînin û goştê wan dixin bin sêniya wan. Û ya feqîyan jî cuda tînin û goştê wan dixin serê sawarê, dibêjin kerem bikin xwerina xwe bixwin. Koçek naçin ser sifrê, dibêjin:

-Hûn çima nayên xwerina xwe naxwin?

Ew dibêjin:

-Em rêberê we ne, ku xelasiyeyke we hebe bi destê meye. Em tèn dibin mêvanê we, hûn tu qîmetê nadine me. Du heb feqiyê misilman hatine mala te û bûne mêvanê te. Tu qedirê wan digirî, divê tu qedirê me bigirî, ku em herin li her derê peşnê te bidin û bibêjin mezinê êzdîyan ew qas qedrê me girtîye û tu qedirê me nagirî û te goşt daye feqîyan û te nedaye me.

Mîrzik dibêje:

-Heyran ew dibêjin kitêba me heye û em li gorî kitêbê, Xwedê çi bibêje, em jî gel re dibêjin. Lê hûn dibêjin em heft kat li esmanan û heft kat li binê erdê dibînin, tu çima sê santîm goştê d bin sawarê de nabînî? Weleh tu derewan dikî.

Ev yek pîr li zora koçekan diçe. Berê katibê her axa û mezi-nekî hebû. Mîrzik jî gazî katibê xwe dike û dibêje:

-Bila herin Darûselê, ba mala Çelê her yekî barekî genim bide van feqîyan, bila ji xwe re bibin...

Derûsel di nava Mûskan de û dikeve pişta Çiyayê Bêkendê. (Bêkend, gundekî Kurtalanê ye). Koçek diçin cem katib û dibêjin:

-Tu li ser navê Mîrzik binivîse, ku Çelê va du heb feqî min şandin ba te. Tu wan bikuje.

Koçek vê yekê ji katib ra dibêjin bêyî ku haya Mîrzk jê hebe. Çelê jî dewlemendekî êzdiyan e û li Derûselê dimîne. Feqî radi-bin nemeyê dibin Darûselê, diçin mala Çelê. Wan dibin xanî û xwerinê ji wan ra dibin. Cihê wan çê dikin ku wan bikujin û veşêrin. Bûkeke Çelê heye ku wê rewşê dibîne tê çev li feqiyan dikeve du heb xortên wisa delal in, dilê bûkê bi halê wan dişewite û digirî. Di vê navê de di nava her du feqî û bûka Çelê de ev gotin derbas dibin: dibêjin:

-Kirivê tu çima digriyî?

-Ez bi halê we digrîm.

-Çima?

-Wê niha we bikujin!

-Çima dê me bikujin?

-Weleh wê niha we bikujin. Niha li hewşê di binê dara çilo de çelekî dikolin ku we tê da veşêrin. Dê we bikujin bixin wê çelê.

-Riyeke revê ku em xelas bibin tune ye?

-Wele ku hûn bibin teyr û bifirin jî hûn xilas nabin.

Feqî radi-bin bi erebî tişteki dinivîsin û dikin nava Qurana xwe. Û deryê wê digirin. Pişt re jî her du feqî têne kuştin û çel-kin. Dewrêş Nebî jî qet li feqiyan napirse û dibêje qey ji xwe re genim anîne û çûne mala xwe. Heta ku dibe havîn. Êzdî dibêjin: "Emê Quranê bişewitînin." Lê dîsa naşewitînin û dibêjin: "Gava ku em çûn Sêrtê an jî Misircê, emê bifroşin û ew jî pirtûkeke dê pere bike."

Dibe havîn, zadê wan dertê, zadê xwe li heywanan dikin ku bibin li Sêrtê bifroşin. Ew wê Quranê jî bi xwe re dibin ku bi-

froşin. Ew digihîjin binê Dîrênca Têlanê, rastî du feqîyan tên, ku ji Têlanê tên û diçin Sêrtê. Feqî xwe naxin nava karwanê êzdiyanû ji dûr va diçin.

Yek ji êzîdiyan dipirse: "Kirîv hûn çî kes in?" Ew dibêjin: "Em feqî ne." Wê dibêjin: "Kitêbeke we bi me re ye, hûn nakirin?" Feqî dibêjin: "Weleh kitêbên me kêmn em diçin herin Sêrtê ji xwe re kitêban bikin. Ku ji me re lazim be û hûn jî erzan bidin, emê bikin." Dibêjin: "Bila yek ji we were lê binêre..." Ew jî dibêjin: "Bila yek ji we kitêbê bîne vir em lê binêrin." Baweriya wan bi hev tune ye.

Yek ji wan Quranê tine û dide destê wan. Gava ku feqî deryê Quranê vedikin, ew nemeya ku feqiyê kuştî nivîsî bû, derdikeve. Ew nemeyê demaxî û wusa dixwînin. Feqîyan her tişt heya ku çawa çûne mala Çelê jî tê da nivîsîne. Hevalên wan dixwînin. Deryê Quranê digirin û dibêjin: "Kirîv, kitêba ku em lê digerin ev e. Lê li ser me pere tine ye. Niha em diçin herin Sêrtê. Misilman zekat û pere didin me. Cihekî ji me re bibêjin, emê bîn û ê pirtûkê ji we bikin...Gotina xwe dikin yek û cihekî ji xwe re kivş dikin, ku li Sêrtê hev bivînin.

Çawa ku feqî diçin Sêrtê gilyê wan dikin. Ew ji feqîyan re dibêjin ku rast be hûn herin bazara xwe bikin emê bîn. Ew diçin bazara xwe dikin di nava destê feqîyan de berpîrsên asayîşê êzîdiyan digirin. Diçin mala Çelê û li bin dara çilo de cendekê feqîyan derdixin.

Paşê haya Dewrêş Nebî jî pê çê dibe û her kes pê dihese.. Dewrêş Nebî dewa fermana êzîdiyan dike. Ji ber ku di dema dewîn a Osmanyayî de ev bûyer qewimiye, paşayê wê demê li ser kar e xwestiye kurd bi xwe koka hev biqelînin. Lewra jî ji Dewrêş Nebî re gotye:

-Here tu çî dikî bike, tu bi xwe here tola xwe hilde...

Bi fermana Dewrêş Nebî jî her derekî misilman tên û bi ser êzîdiyan va digirin, şerekî giran derdikeve. Li binê Qubînê li

Delawa Paşo şerekî mezin derdikeve. Xwîn cendekan dibe. Li Erenzê: Asafê Cibo ji beryê hatibû û siwarê kihêlê bû û zirêh-pûş bû û tu tişt tê nediçû. Ava Erenzê berdan ser mexelê. Mihîneke bi fel di navê de girê didin. Gava ku Asafê Cibo vê carê jî tê bi ser wan de. Ew ber bi cihê ku avê lê berdanê û mihîn lê ye ve direvin. Şihîni bi mihîna fel dikeve û hespê Asafê Cibo jî mihîne dibîne û qesta mihîne dike. Asafê Cibo dike û nake bi hespê xwe nikare. Gava ku hespê Asafê Cibo ber bi mihîne ve diçe, cihê ku av ji êvarê ve berdanê wir, hespê Asafê Cibo hete ber sîngê xwe di heryê da diçe. Tê nê lê dixin û Asafê Cibo dik-jin. Mîrzikê Zaza jî di vî şerî da tê kuştin.

Kerem bikin niha jî kilama ku li ser vê bûyerê hatye gotin, ku me ji devê dengbêj Salihê QUBÎNÎ girtiye:

*Emo lawo, Zazo birayo
 Rewşê lê xwehê te malî babê mîratê
 Ezê bi Baximsa Bahê Beyar diketim bi bax û rez e
 Heyfa min nayê li wê heyfê
 Derbekî lédane li hejn û bala Mîrzikê Zaza
 Qelandine tovê Êzîdxan e.*

*Emo lawo Delan e ji kula dilê min re xweş Delan e
 Li pêşiya malên me şer e
 Li paşiya malên me ferman e
 Fermana me ne ji cem Sultan e
 Fermana me ji cem Dewrêş Nebî
 Şêxê Têlanê, şêxê Girdika ne ban û kan e.*

*Kino dibê Emo lawo Delawa Paşo bi kerkor e
 Heyfa min nayê li wê heyfê
 Heyfa min tê bi pîr û qewala
 Îro bi Çayê Hezo ve çûne hetanî*

Gola Natore.

*Kino dibêje Emo lawo de şere
Şerê feqî û melan e
Şerê sofîyên musulman e
Şerê Êzdîxan e
Xweştir e ji reqsê dîlan û govend û yar
Xweştir e ji şerê nêrî û kol beran e.*

*Kino dibê Emo lawo de lêxe
Mîrzikê Zaza de lêxe
Êrganê mêran de lêxe
Peyayê mino Mirtat e de lêxe
Destê Melekê Tawûs li ser çevê we be
Hûn îro xêra Melekê Tawûs de xeriqîn.*

*Kino dibê Emo lawo Delan e
Ji kula dilê min re xweş Delane
Min dît birek mele derketin
Ji alyê geliyê Botan e
Her yekî birek feqiyên wan li pey wan e
Bi hev re qîrîn û selewat dane
Şirkekî tivinga li me dane
Dibên li her eynî Mihened Selewat
Îro me anî qira Êzdîxan e.*

*Kino dibêje Emo lo lawo
Ezê bi Erenza şêxan diketim
Li bendî reze
Piştekekê Asafê Cibo apê lawikan
Mirîdê mala Dewrêş Nebî şêxê Têlanê heye
Piştekekî nem e qez e*

*Heyfa min nayê li wê heyfê
Heyfa min tê li wê heyfê
Jêkirin serê Asafê Cibo apê lawikan
Mirîdê mala Dewrêş Nebî şêxê Têlanê
Birine Kela Ridwanê ji Mirzikê Zaza re
Ji êzîdiyên Xerzan re hêja kirine diyarî.*

(Kovara HÎWA, N 65; 26.10.200)

Aydin RONAK *****

FERMANA XALTA

Dema hinek kesên, ku bi navê stiranbêjî, dengbêjî stiranên me yê kilasîk dibêjin û vedijînin, meriv pirs û pirsyarê ji wan dike, li gor civata lê rûniştî, yan jî li gor serê bavikekî dibêjin, yan jî nizanin xwe zane dihesibînin. Ev yekahan dibe sebebê mirina stiran û serpêhatîyên gelê me.

Nezanî edete, ger nezan xwe zane bihesibîne qebheteke herî mezin e, ji bo stiranên me, yên kilasîk, xwezuya min bi nezanyê lê ne bi îgoîzmê û xwerazîbûnê. Meriv stiranê nizanbe ne pirobilême, ger meriv stiran û serphatyan dizanibe û wê ji koka wê derxe ji hev belav û gelçe bike, hingê dibe sebebê mirin û hindebûna kilasîka xelkê me, yên kevnar. Ger stiranên me bê ferq û meyil bêne gotin, da bi tevaya dengbêjên me xweş be û xweş bêristin û awaz kirin.

Ev stiran di kovara Hewarî (j.57) li 15 gulanê de hatîye weşandin, sipas, lê gelekî seqete. Li gor lêkolîna min fermana Xalta, fermana Êzdîn Şêr, ê serleşkerê wî Hesabê Cibo û Dewrêşê mala Dewrêş Nebî, mala Dewrêş Nebî jî ji malbeta mala

Qadirîya merivê Êzdîn Şêr in. Bi rastî ez gîhîştîme bawaryekê, ku li ser Êzdiyên Xalta hemyan ferman bûye. Eşîrek ji eşîrekê mestir ew tiştekî dinê belê xîret yekbûye. Li gor bîr û bawarya min, ku ez têngîhîştîme şerê Dela û şerê Erenzê û Ridiwanê di yek meh û rojekê da bûne, yek şere. Ku meriv li sitiranê guhdar be tê digîhîje, ku Dewrêşê mala Dewrêş Nebî û Hesabê Cibo şer ji ser Delanê (Delana Başo) şer dîkin, yanî wan dişkênin, ku şer dikeve ser Erenza Şêxa û Ridiwanê. Êganê Meyro ramanek pêşketî, jîr, zirî (êlekê hrsinî) ji Hesab dîke û di kujê, şênde leşker ji ser Xaltanyê dişkê.

Sitirana Keleşê Çelo jî bilî şerê Dela, Erenzê û Ridiwanê stiranêke bi serê xwe ye. Dema meriv dibêje şerê Xalta, ne gundek, du gund bûne, ji Batmanê heta Hesenkêfê, çem bi çem heya Tila navrû ye, berojê êvarê heta bi Sêrtê Kûrtelan (Gûrdilan), cardin were Çemê piçûk, Bişêrî û dîsa Batman. Ev hemû Xalta tê jimarê.

“Ev edeteke Îslamî bûye” -xalê Xelîl, Xelîlê Berfê, dema destpêka stirana xwe de di go: Xwerzê Bisilmana deve reş kiribûn û li cîyê bisilman lê hebûn gerandin, ji bo hewarê. Xalê Xelîl emrê wî dor 80 salî ye, dema stirana xwe di got gelekî vekirî bû, bê tirs bû, lê mixabin bîna wî hebekî diçikya û carna jê ji radibû piyan û li şîbakê li derve li çolê di meyzand û di got: Dibe hinek gotin yan nav jî bîr kiribin, ji bilî xalê Xelîl min ji gelek kesên din jî ev stiran ber bi hev kirye.

Go, şer ketibû Erenzê, xumîn û nalîn bû. Mîrzîkê Zaza, birayê xwe Bado şandibû Erenzê nava şêr, û wek li ser agir bû, her qasekî û carek ji Fuqre Xatê dipirsî: Gelo wê çawa çêbibe? Fuqre Xatê bersîv dida, digo:berê sitêra li alyê Hesabe, piştî sê rojan cardin dipirse, Fuqre Xatê dêjê: Hema serê tatê Çirt çîyayê Gurdila wê kewekî sipî li pêşya we perê xwe lihivde, wê demê hûn karin biserkevin.

Go, Mîrzik rabû ber bi qubê Ridiwanê ve çû, ber çem, ber çem. Êganê Meyro jî, ka ji çi xeyîdî bû, hespê xwe destkêşî xwe kiribû û firîkê zad difirikand û dixwer. Mîrzik gote Êgan şer bê te nabe, Êgan go: Mîrzik çi tişt destê min da nîne, ma ez bême kuştin, kî wê zaruyê min xweyî ke? Mîrzik go: Ez bi beyraqa, ala, mêrê Êzdî kim, heke tiştek bi serê te were, zarokên te wê şirikên qesra Ridiwanê bin.

Go, hêja rabû Êgan deng li Keleşê Çelo, Gêçhanê Gîro, Miçoyê mala Şêx Îsa, li Bado, li Erfî yê qizilî û hwd, kire gazî , go: Hûn avê berdine ser mexera Erenzê, mihîna Êgan falbû, hespê Hesab xwe li mihîna Êgan girt, kete komelişkê, di teqne (heryê) da ma, bi wî halî Hesab girtin û serê wî jê kirin. Bi wî rengî leşkerên Hesab şikestin.

Stiran destpê dike ji Delan û we dibêje:

*Lê lê dayê Delane hê ê
Kino digo Emo lawo Delane, Qaşo birao Delane,
Lê lê Rewşê mala bavê şewitîyê Delane,
Pêşya malê me şere, paşya malê me fermane,
Nava malê me heyde dane,
Şerê Dewrêşê mala Dewrêş Nebî, xortê Niqîba
Xweştire ji şerê ga û berane,
Ezê nakevme ber kuştina mêrane,
Ber terş û talanê girane,
Ezê dikevme ber wê yekê
Pêşya xortê Êzdîya çûye Ridiwana bavê Temo,
Navrûya Şêlûya, Tila Bota, serê Du Avê
Eve sê şev û sê roje di gera Natora şevîn mane,
Paşya peya maye li Baxizma bavê Eyo,
Li tatikê Çinêrya, qefiyane dayê, wê ê ê û wê ê ê...*

De h ê ê ê ê...

*Edlayê digo: Hesabo were tu wa meke,
Tê neçe şerê Erenza Şêxa, Ridiwana bavê Temo,
Wele şerê Êzîdxanê ne heneke,
Ji malbeta mala bavê min kuştine heftê û pênc mêr:
Xal û xwerzî, am û birazî, hê hesab sofyê ser bi keske,
Lo, lo wî, lo, lo...*

*Kino digo: Emo lawo Delane, Rewşê porkurê Delane,
Delana Başo bişewite ber bi bayê,
Ezê hewar dikim, hewar nayê, hewara me li jorê ye,
Li erda Ridiwana bavê Temo qinyata ber dila ye.
Gazî, gaziya dûv guraye,
Minê hewar kirye mala Hamidê Çelikî,
Minê hewar kieye mala Mîrzayê Zoro axa,
Eskerê mala Dewrêşê Dewrêş Nebî girane û xayînin,
Nizam çima xal di hewara xwarziya nayên.
Dayê, wî ê ê...*

*Edlanê digo: Hesabo hanê, sed û bîst cara bi min hane,
Bala xwe hidê xortê Qizilan, peyayê Niqîban
Serê dezgînê reşboza ajotine qûçikê Ridiwana bavê Temo,
Derbekê lédane li Hesabê Cibo, li apê lawika, li Cihê, li Mi-
hê,
Heftê û pênc mêr ji konê bavê min qelandine tova xalan û
xwarzî,
Belê apan û birazî, lo wî lo lo wî lo...*

*Piçûkê mala Şêx Îsa bi sê denga dikire gazî:
Li Êganê Meyro, li Keleşê Çelo, li Gêçhenê Gîro, li peyayê
Qizila,
Li peyayê Neqîba, li xortê Êzîdxanê, dogo:
Bavê min, hûnê xweş dest hilinin,*

Xwedê û Siltan Êzî mera rast hilîne,
Wele emê hilînin heyfa Delanê. Wî lo lo, wî lo lo...

Heyla dayê Delane,
Kino digo: Emo lawo Delane, Qaso birao Delane,
Lêlê Rewşê mala bavê şewityê Delane,
Dev ji malê dunyayê berdin hemû qirêja destane.
Delana Başo bişewite li derê tatê,
Min dî eskerê mala Dewrêş Nebî ji jor û jêr da wa tê.
Derbekê lê dane li Kino, li Emo û Qaso afata mala bavê min
Anîne ber mîratê.

Ezê pştî kuştina mêra, piştî terş û talanê giran, piştî xortê
Niqîba

Ezê li xwe heramkim ax û ava vî welatî, dayê...wî ê ê ê, wî ê
ê ê...

Edlayê digo: Hesabo Erenza Şêxa bi şewite bi darê mezi,
Min dî li Ridiwana bavê Temo, bavê Memed û Mistê bû he-
war û qîr û gazî,

Ezê bi qûçîka hafa Ridiwanê ketim selefek sîwarê Qizila, bi-
rek siwarê Niqîba

Û xortên Êzdîyan, hemî siwarin, şûrê wan li ser milê wanin
rût û tezi.

Derbekê lê dane li Hesabê Cebo, li apê lawika, li Cihê, li
Mihê, ji azbata bavê min

Qelandine tovê xal û xwerzî, belê am û hirazî, lo lo wî lo lo,
wî lo lo...

Nûrê digo: Hesabo herî, sed û bîst carî bi min herî,
Emê rabin herne beravê, serê xwe bişon bi gulê, bi gulavê,
Emê biskên xwe berdin têt bi têtî,

*Eger Hesabê Cibo, apê lawika, ji sefera ser welatê Xalta bê-
ye malê,*

*Wele emê hê ji nû de nigê xwe bi kela Rimêlê va berdin,
Emê xwe bikin berdêliyê nû helêlî, lê lê, wî lê lê...*

Êganê Meyro li egît û xweşmêran dike gazî:

Ezê bi Erenza Şêxa diketim kerkore,

*Hesabê Cibo li kela Rimêlê koma Şêxê ereban anya bi xwe-
re,*

Bi tevî eskerê Eynikê, Eyndarê, Eyinkafê, Eyinberanê,

*Bi hecîyê Xerza ve, bi sofîyê Xîya û Bekiran ve, hemî anîne bi
xwere.*

Ezê bi beyraqa Êzî kim, ji hezaran yekî nabe bi xwere.

Ezê hikim aşê Sipî û aşê Ridiwanê sê şev û sê roja

Bi xwîna sor bigere, lo lo wey lo lo...

(Kovara ROJ N 3, sala 1997; rû 60-65).

AÛSTÎN HÊNRÛY LAYARD

Dost û xêrxwezê Êzdîyan A. H. Layard sala 1817-an li Parîzê dayîk bûye. Zarotyê da demekê tev bavê xwe li Îtalyayê jîti-ne. Sala 1833-a vedigerin Înglîzstanê wur hiqûqê dixûne. Wî dixwest bibya parêzger, lê rêyên emir wî ber bi cihaneke nû, ya hewaskar dibin. Sala 1839-an berbi Rojhilata navîn derdikeve seferê. Dû ra li bajarê Ştembolê li baylozxana Înglîzstanê da derbazî ser xebatê dibe. Sala 1845-an li Mêzopotamyayê dest bi karê arxîolojîyê dike. Di navbera salên 1852-1861-ê du caran dibe şîretkarê wezîrê çêkirinê. Sala 1869-an da dibe baylozê Înglîzstanê li Şamê, Bexdayê û Îranê.

Du cara Kurdên êzdî dibe mêvan. Amintîya wan dest tîne, wan rind nas dike, dibe dost û xêrxwezekî wanî helal. Dema mirov nivîsarê wîyî derheqa Êzdîya da dixûne, tê bêjî nivîskarekî Êzdî ew nivîsîne. Ew xeyset, paqijayî, mêvanhizî, rabûn-rûniştandin, helalya Êzdîyan hiz dike, Êzdî jî wî hiz dikin, rastîya civak û hinek xalên dîyaneta xwe li ber vedikin. Dinivîse: „Ne min li nav wan da xwe xerîb hsav dikir, ne jî wan ez xerîb didîtim.“

Ew evdê bi dilê mezin dinivîse, ku ew nerastî, neheqî, xiravyên biyanyan li ser Êzdîyan nivîsîne gişk derewin, nerastî û bêbextî ne. Êzdî jî evdine xwedênasin, xweyê bawarîke pir kevnarin. "...Eger gelên cinarên wan ..... belgeyên dîroka xwe ya kevnar xwyî kirine, bi wan belgan alyê cihanê va tîn naskirin, lê Êzdîyan rûyê cahiltiya xwe da ew belge xweyî nekirine. " Rastî jî eger dîroka bawarya Êzdîyan ya kevnar bihata xweyîkirin wê dinyayê da zû bihata naskirin çawa oleke cihanê ya here kevn û Xwedênas.

Demeke pir bi aloz û dijwar da Layard li Êzdîyan dibe mêvan. Êrîşên pir bi dijwar û xûnrêj hatibûne li ser wê civaka herema Şêxan û Şengalê. Farmana Mîr Mehmed (Mîrê Kor) zîyaneke pir giran gîhandibû Êzdîyan. Elî begê Mîrê Êzdîxanê xeniqandibû, bi seda hezar evdên Êzdî kuştibûn, gund û warên wan wêran kiribûn, şewitandibûn. Layard dinivîse: " Jî çar Êzdîyan sisê hatibûn qetilkirin." Ew bi çevê xwe wan komkujyan divîne û bi keder derheqa wan da dinivîse.

Wê demê Mîrê Şêxa Huseyn begê 18 salî bûye, Bavê Şêx jî (Extyarê Mergê) Şêx Nasir bûye.

Layard derheqa şexsyeta wan herdu meznê Êzdîyan da me-lûmetye pir bi serecem û balkêş bîranînên xwe da hîştine. Dinivîse, ku Huseyn beg xortekî pir bedew û aqil bû, Şêx Nasir jî zilamekî devedevî çil salî, gelekî zane bû. Civakê ew serokê xwe didîtin û qedirê wî gelekî zanibûn.

Hewaskare, dema ew li mala Mîr mêvan bûye kurek Huseyn beg ra dibe. Eşq û şabûn dikeve li nav Êzdîyan. Qedre wî digrin û çar nîşana hurmetê dibêjnê ku ew nav li lawik bike. Ew jî navê kalikê: Elî begê mezin lawik dike. Dinivîse wî navî pir kêfa Ezdîyan anî.

Wî teglîfî oda pîreka jî dikin. Vira da jî tê xanê, ku nav civaka Êzdîyan da pîrek mina civakên Rojhilatê yê din bê maf nînin, aza ne, nav civakê da serbest diçin-tên û rola hêja dilîzin.

Nivîsînên xwe da ew tim besa paqijaya mala Êzdîya dike, mêvanhizî û helalya wan dike. Dibêje ez pir li Rojhilatê gerya me, malên Êzdîyan yên here paqij in.

Hewaskarin axatina wî û Bavê Şêx derheqa bawarya Êzdîya da, rola Tawisî Melek di wê bawaryê da û pirsên din...Balkêşe, ku Şêx Nasir gelekî bi aqil , biserecem û zanyarîke kûr cawa pirsê wî dide..

Civaka Êzdîyan jî hêvyên mezin wî quluxçiyê dewleta Înglîsî payebilind va girê dabûn. Dema, ku cara duda dixweze derkeve seferê nava Êzdîyan qewal Ûsiv dişinine pêşyê. Raste melûmetyê berfire tune ne derheqa nêta çuyîna qewale Stembolê, lê ji axaftina qewel li gundê Hemikê û Ridiwanê tê texmînkirin, ku bi alîkarya Layard hewil dane pirsgerêkên Êzdîyan bilindkin, bigîhînin dergê Sultan...

Bi xêra wî evdê mezin derheqa Êzdîya, û bûyarên wê demê da gelek zanyaryên girîng gîhîştine me. Eger bîranînê wî nîbûna, derheqa Mîrzikê Zaza da jî melûmetiyê pir kêmbûna.

Her kurdekî welatparêz, îlahî Kurdên êzdî, ku karibe rastîya dîroka gelê xwe, pêşyên xwe û rastya xwe ya îroyîn femkin, gerekê wan nivîsarên wî nivîskarê mezin bixûnin.

Ji pey A. H. Layard ra jî peyhatyê wê malbeta jî Êzdî bîra nekirin. Torinekî wê malbeta hêja Johannês Dûchtîng devedevî sed sal paşî pêşyê xweyî mezin, dîsa di rîya kalkê xwe da hate li nav Êzdîyan. Gundê Êzdîya Hemdûna da ava vexwerinê tune bû. Çawa bîranîna kalkê xwe, bi kîsî xwe, bi lûla av da kişandin û gund da kanî çê kir. Sala 19 -a pirtûka wî, ya giranbiha li ser erf, edet, dîrok û êtnogirafya êzdîyan çap bû.

Em minetdarê wê malbeta dostin. Kirina wan dostên meye mezin tu cara gerekê neyê bîrkirin. Berî teva Êzidî gerekê emekê wan bişêkirînin. Gerekê pirtûkên wan bi wergera kurdî , bivin xemla her maleke me.

XAÇATÛR ABOVYAN
(1809-1848)

Xaçatûr Abovyan 15-ê çiriya pêşin, sala 1809-an li gundê Kanakêrê, nêzikî bajarê Yêrêvanê, Ermenistanê da ji dayka xwe ra bûye. Xwendina ewlin mekteba merkeza ola Ermeniya, dêra Êcmîadzînê da standiye. Sala 1824-an çûye bajarê Tilbîsê mekteba wur, ya bi nav û deng, ya Nêrsîsyan da xwendina xwe berdewam kirye. Wê salê ew mekteb nû vebûbû. li wur zanyarên Ermenyan yên wê hênê, here eyan, bi nav-deng ders didan. Perwerda wur anegorî mektebên din li ser dereca bilind û pêşkê-tî bû. Gelek kutakiryê wê mektebê paswestiyê bûn mirovên naskirî, karên mezin kirin di karê pêşdabirina edebiyet û çanda gelê xwe da.

Sala 1826-an bi qîmetên here bilind wê mektebê diqedîne. Wê demê şerê Rûs-Îranê bû. Ermenistana Rojhilat ji bin destê Îranê xilaz dibe û digîhîje Împêratorya Rûsyayê. Abovyan wê

bûyarê çawe ji zulmê xilazbûna gelê Ermenî qîmet dîke. Heta dewya şêr ew li warên Ermenistanê yê rizgar bûyî digere, halê xelqê sada ra dibe nas

Sala 1828-an diçe Êçmîadzînê, dibe tercmeçî û katibê Katoxîkos û Sînoda dêrê. (Katoxîkos serokê Ermenya yê dînî, yê herî bilind e. Sînod-civata rihanî ye, ya wan e here bilind e).

Sala 1829-an di jîyana Abovyanê gênc da guhertineke berbiçev dibe. Pirofêsorê Ûnîvêrsîtêta Dorpatê (bajarê Talînê, Êstonya) Frîdirîx Parrot, bi koma xwe va tê Êçmîadzînê, ku hilkişin serê çiyayê Araratê. Abovyan bi koma wî ra 27-ê îlûnê hildîkşin serê wî çyayî. Li ku, çawa evsene ya olî da tê gotin, giva dema lêhya mezin, gemya Nuh pêxember sekinye.

Çûyîna wî ya serê Araratê, oldarên Ermenya, yên wê demêye kevnepereste, paşverû xweş nayê. Ew wê çûyînê hesav dikin nişana bêxwedatîyê û bînpêkirina qewl-qanûnên ayîna dîn. Bi alîkarîya pirofêsor, sala 1830-î, Abovyan diçe Dorpatê û zanîngehê da dixûne.

Ji pey heft salên xwendinêye bi emek ra, zanîngehê bi açixî xilaz dîke û bi fikir-ramanên pêş vedigere. Perwardeya Ewropî, goveka zanebûnên fire, armancên wî yê ji teryê, paşdamayînê hişyarkirina xelqên Ermenî, him hukumdarên dewleta Rûs, him jî oldar û giregirên Ermenyan yen kevneperest xweş nayên. Li ser rîya wî tim hasêgeha çê dikin, dibin kelem.

Sala 1848-an, sibeke zû, Abovyan ji mal derkeve û êdî venegere. Heta niha jî eyan nîne çi hatye serê wî.

Abovyan hindik jît. Nenihêrî astengîyan û çetinayan jî, wî navê xwe bi herfên zêrîn li nava dîroka gelê xwe da nivîsî. Bi romana xwe ya BIRÎNÊ ERMENISTANÊ, helbest, kurteçîrok û gotarên xwe hîmê Edebyeta Ermenya ya nû danî. Bû ronakbirê

gelê xwe. Li nav Rojhilatpanyê, îlahî Kurdzanyê jî peyva xwe ya zanyaryêye giranbiha got. Ew înternasionalîstekî mezin, dost û xêrxwezê gelê Kurd bû.

Ewî du miqalên dîrokzanyê - rojhilatpanyê, yê pir bi nîrx û giranbiha KURD û ÊZDÎ nivîsîne, kîjan sala 1848-a rojnema KAVKAZ da çap bûne.

Ew pir caran li nav kurdan geryaye, ew bi nêzîk va nas kirine, bûye dostê wan. Îzbatî hene ku berî wî jî dostanya mala bavê wî Kurdan ra hebûye. Apê wî kurdî rind zanibûye. Cara ewlin, dema hilkişandina serê Araratê ew rastî Kurdan tê.

Sala 1845-a du hevtîya diçe li nav qebilên Kurdan. Derheqa wê gera xwe da wa dinivîse: "Par na pêrar, min bi xwestina birêz, koms Bênkêndorf, wedê xwe yê ji quluxê aza, hema roja bûyîna Îsa, zivistana here sur û seqem, kîsî xwe dest bi sefera xwe kir ber bi Kurdan û Êzdiyan: wan fênomênên dîrokê, du heftîya li nav wan da mam.

Min xelatên qîmetlî kal, pîr û jinan (yê kurdan. E.B.) pare vekir, ku ew îtbarê li min bînin û bi vî teherî, mola min dan ser xwe, ku ji wan mirovê hindava hemû tiştî da şikber gilyê qîmetlî bihesim, derheqa deb, rism, edeb, hebandin û xeysetê wan da rastiyê bizanbim. Du meha zêdetir, temamya şevê dixebitîm, ji bo rojê dema mine wî karî tune bû. Min miqaleke hewaskar û êpêce mezin nivîsî... Min miqale bi Almanî nivîsiye....Niha Xwedê zane li kîderê-Almanyayê yanê Tilbîsê wê derê." (X.Abovyan, Cild-7, rû-194-195)

Derheqa Kurdan da Abovyan fikirine wa nivîsîne: „Cara ewlin ez ji wan hîn bûm, wekî li nav derecê here giran da jî mirov kare kubar bimîne.” (Cilda 8-a, rû 259)

“Mêvanhizya wê cimê li temamya Rojhilatê da bûye evsene (lêgênd) “ (Cild-8; rû 257)

“Her Kurdek, lo hela her jineke Kurd jî, bi ruhê xwe va şayîre.” (Cild- 8; rû 377.)

“Em karin Kurda hesav kin suyar, aspêtê (qehreman. E.B) Rojhilatê, bi fikira wê xeberê, ya here tam.”(Cild-8, rû 381).

„Kurda carna padşa û xanê zor mecbûr kirine, wekî li ber wana bilerizin.“

Wezîrê Eşo derheqa X.Abovyan da wa dinivîse: „Abovyan qîmetekî bilind dida xeyselê Kurdan, ku ewana bêbext nînin. Eger dijminê qane-qan jî xwe davê ber bextê Kurd, ew xiravya wî nake. „Hela hê neqewimye, wekî Kurd borcê malxwêtyê biteribîne û dijminê xûnê bikuje, çaxê ewî (dijmin.E.B.) bêçare...Eger Kurd sozê tam dide û hebûna xelqê çawa amenet hildide yanê jî soz dide surra himberê xwe eyan nake, wê diha zû ji serê xwe derbaz be, ne ku navê bêbextîyê bîne ser xwe. Qedirgirtina wan hindava jina da, bele jina xaçparêz da, layîqî ecêvmayîne û jêhînbûnê ye.“ (W.E. KURD, ÊZDÎRû 43, X,A. Cild-8; rû 338. Ew derheqa rasthatina xwe tev Temir Axa, serekeşîrê Kurdên Rûsyayê yê Êzdî, serokê êla Hesinya da wa dinivîse: “Min li cem wî qebûlkirina layîqî mîr û hakimî dît...”

Di gotara xweye KURD da xeberne pir xweş û delal derheqa mêrxwesî, helalî,comerdî û mêvanhizîya mala Axê êla Sîpka, xazma serokê êlê yê wê demê Îbrahîm Axê da dinivîse.

Ewledên gelê Kurd, ye bi nav û denge mezin jî bi şêkirandin derheqa wî ronakbirê mezin, xêrxwezê gelê me da nivîsîne û qîmetê mezin danê. Pirofêsorên Kurde navdar Hecîyê Cindî, Qanatê Kurdo, Ordîxanê Celîl, Kinyazê Îbrahîm, doktorên ulman Karlênê Çaçanî, Çerkezê Reş miqalên zanyaryê yê heja derheqa Abovyan da nivîsîne.

Abovyan tev Kurdan

Nivîskarê Kurdî bi nav û deng Wezîrê Eşo herd miqalên X.Abovyan: KURD û ÊZDÎ wergerandîye zimanê Kurdî, wergerê ra pêşnivîsareke pir bi nirx û giranbiha nivîsîye, bi sernivîsara „Dost û xêrxwezê cimeta Kurdayî mezin“ û li sala 1986-an li Yêrêvanê bi pirtûkeke başqe weşandîye. Ev xebata, bi heqî, ne ku pirtûkeke wergerê ye, lê xebateke edebyetzanyê ya kûr û giranbiha ye derheqa wî dostê gelê Kurdî mezin da. Degmene ew zanyar yan nivîskarên Kurdên Ermenistanê, ku li nav xebatên xwe da derheq Abovyan da nenivîsîbin.

NAVEROKA BUYARAN

(Bi kurtî)

Li ser hîmê lêkolînên dûr û dirêj (melûnetyên dîrokî, nivîskî, zargotinî, kilam, bîranîn, vekolîna bûyarên wê demê) em hatine wê zanebûnê, ku bûyarên nijara gotinê destpêka sedsala 19-an da (navbera salên 1820-1850) li deşta Bişeryê, nêzîkî bajarê Qubînê (Bişeryê) qewimîne. Wê demê Qubîn bajar nî bûye, gund bûye.

Naveroka bûyaran bi kurtî wa bûye:

KOMKUJÎYA DELA

Dela du gundê nêzîkî hev bûne. Yek li girê Merê bûye, yê din alyê Qelayê-Hicrê. Gundine mezin bûne. Navê yekî Dela Paşo bûye, ya din Dela Qaşo. Gundên oldaran: Feqîran bûne. Cîyê Dela berçem e. Çemê Xerza (Ridiwanê) li ber wan ra dikşe, diçe digîhîje milê Diclê. Çemekî pîravî xurt e. Alîkî çem Dela bûne, alyê din zîyareta Şêx Evinda.

Cîyê Dela Qaşo rast e, xweş e. Dela Paşo qefa çyêye, nêzîkî Kevirê qul e. Dela û Qubîn weke 3 km. Ji hevdu dûrin. Pêşber Dela gund û Qesra Baxizmê ye. Wê demê ew destê mala Çelîkê da bûye.

Binelyê her du gundê Dela jî Kurdên êzdî bûne ji qebîla Niqîbya . Malmezina Niqîbya berê da jî mala Zoro axa bûne. Wê demê ew gundana di bin bandora wê malê da bûne yan ne, eyan nîne. Mala Zoro li gondê Zivingê da mane, ew jî weke 5-6 km. ji Dela dûre.

Eyane, ku dema komkujya herd gundên Dela ne mala Zoro, ne mala Çelîkê, ne jî Mîrzîkê Zaza neçûne hewara Dela. Kilamê da wa tê gotin:

*Hey lê dayê Delane,
 Hey lo bavo Delane,
 Sîno digo:
 Emo lawo de Delane,
 Qasim lawo de Delane,
 Lê, lê Rewşê mala havê şewitîyê Delane,
 Delana Paşo bişewite li serî dîmane,
 Ezê hewar dikim, hewar nayê, wê
 Li jorê hewara me Xweda ye ,wê
 Li erdê tu kes bi hewara me nayê,
 Minê hewar kirye mala Mehmûdê Çelîkê, wê
 Ewê hatine li ser girê Merê,
 Xwe dane li ser darê rima ne, wê
 Minê hewar kirye mala Mîrzayê Zoro axa,
 Ewê hatine li ser girê Qereçilê,
 Xwe dane li her herojka ne, wê,
 Ecêba mezin di dinyayê da ew ecêbe,
 Eskerê mala Derêş begê eskerekî girane, wê
 De dayê rebenê, lawo min ra xweyîne, wê
 Çawa xwerzî hewara xala nayên, lawo, lawo...*

Mala Dewrêş Nebî ji Şêxên Qedirya bûne, şêxên musulman-
 yê, yê qedîmî. Navê gundê wan Têlan bûye. Ew ji Dela wek 20-
 25 km. dûre. Bi salixyan, bîranîna wê demê musulmanî wê
 hremê da kêma bûne. Payê pirê Kurdên êzdî bûne, gelên xaçpa-
 rêz jî hebûne. Bi gotina gotya, heta wî çaxî navbera Kurdên êzdî
 û musulman yê wê heremê ewqas xirav nî bûye. Pevçûn, nakokî
 û bûyaen xûnrêje, qelandinê, qelandinê yê usa mezin neqewi-
 mîne, yan pir kêma bûne.

Şêx Qasimê ji mala Dewrêş Nebî komeke mezin Musulma-
 nên fanatîk, talançî li xwe dicivîne, tèn davêjin li ser wan herd

gundên Êzdîyan jin, zar, kal, pîe, zilam teva qir dikin, diqelînin,
talan dikin, dişewitînin, diçin.

*Hey lê dayê Delane,
Hey lo bavo Delane,
Pêşya malê me şere,
Paşya malê me ferman û talane, lawo,
Dewrêşê mala Dewrêş Begê
Serê Êzdîyan jê kirine, laşên wana
Di ava çemê Ridiwanê da berdane.
Ezê ne ketime ber heyfa kuştina mêran,
Ezê dikevme ber wê yekê, wê
Ta, bala xwe bidê, xortên Êzdîyan
Serê xwe rihîna dîne Êzdî da dane, wê...*

*Cinyazên xortên Êzdîyan, ha ho,
Peyayên Niqîban, ha ho,
Çûne serê Duavê, ha ho,
Naverûya Şêlûyê, ha ho,
Tila Potan, ha ho,
Ezê, gulîbirê, îro sê rojin
Cinyazê xortên Niqîban,
Di gola Nadoran, qelibîne, heylayê dayê, ha lawo,
Ezê piştî van xortên Êzdîyan, peyayên Niqîban,
Çi bikim ji tirş û talanê giran, malê vê dinyayê,
Ezê xwe heramkim ax û ava vî welatî, lawo...*

Ew komkujî seva çi bûye, sebeb yan nakokî di navbera her-
du alya da hebûne yan na, kes nizane. Kilama û melûmetyên
nivîskî da jî derheqê tu menya da yê xanê, yê ku xelq rakirine
dijî hev nayê gotin. Min jî çiqas ew bûyar kolan û pirsî tu sebe-
bekî usa nedît. Rû va tê bêjî sebebê şerê navbera wan da li rex

hev, hev qebûlnekirin, temûlnekirin e, şerê dijîtya dîn bûye, lê bi texmîna min menî û sebebên kûre bingehîn hebûne, ku neyarên gelê Kurd ew komkujiyên Kurdan bi destê Kurdan çê kirine. Dema em wan FITWE* yê bi dewrana li pey hev hatine dayîn û bi destê oldarên musulmanyê yê gewre va hatine nivîsar (payê wan oldarayî pirê, mixabin bi eslê xwe Kurd bûne), kîjana da qira Kurdên êzdi ji alyê musulmana va hatye helalkirin, analîz dikin û fermanên qirkirina Êzdiyan, ku ji alyê desthilatdarên dewleta da hatine dayîn dihêrin, dibînin, ku bin wan teva da armanca şikêrandin, par-par kirin, bê tifaq kirin, bê hêz kirin, ji holê rakirin, di nav xwe da helandina temamya gelê Kurde. Gelo ew oldarên kurde gewre yê ew fitwa, ferman nivîsîne, fikira dagerkiran tê derxistine, yan na? Dibe ji cahilya xwe kirine yan wan jî xwestine gelê xwe qurbana ola xwe bikin.

Fanatîzma olê li cem Kurdan pir bi hêz û qewate. Ew fanatîzm li cem Kurdên musulman jî, Êzdi jî, Elewî û Kakayî jî xwe dide nîşandan. Bi texmîna min, ew ji xeysê Kurdan yê sade û paqij tê, ku Kurd gelê çîya ne, pir dilsax û ruh zelalin, zû bawar dikin, tiştê bawar kirin jî bê şik bawar dikin, pirtir ne bi zanyarî, lê bi dil ola xwe dihebînin. Tirsê olê ya ne eyan jî rola xwe dilîze. Bingeha zanebûnê olê, heta niha jî, li cem Kurdan pir zeyîf e. Piranya Kurdan, xêncî hinek zanebûnê kîlasîk, nizanin bingeha hebandina wan çîye, merem û armancên ola wan çîye, çima wê olê dihebînin. Edî ez nabêjim, ku tiştên çewt, nerast, şaş, heta neyartî kirine serê Kurdên olekê, derheqa kurdên olên din da. Heta kuştina Kurda bi Kurda ra jî dane helalkirin. Eva sebebekî bingehîne, ku heta niha ev gelê mezin, ev gelê xîret, ev gelê kevnarî mêrxwes û xweyê mdenyeta zengîn nikare ne li nava gelê dinyayê da, ne cihana musulmanyê da, ne jî ew dewletên, ku welatê wî li bin hukumê wan da ne çiyê xwe bigire û ne jî bigîhîje azaya xwe...

Sebebekî komkujyan, yê hîmlî jî, talankirin û ji hesavê xelqên qirkirî zengînbûna hukumdarên dewletê û dîndarên musulmanyê yê desthilatdar bûye.

Bîranîna xwe da Hemzoyê Xalit wa dibêje: “Eskerê Dewrêş Nebî li wan dan (gundên Dela; E.B.), maf kirin, kes wana nehîştin. Mezina sond duxwerin, digotin, li Mûsilê torê masyan berdidane avê, digotin hingê gulyê qîz, bûk û xorta tev hev girêdayi, meyt ji avê derdixistin. Yanê meyt ewqas zef bûne, ku avê birine, derxistine, heylo li wura.”

Dibêjin dema qirê, êrîşkarên qetil kome keç û bûkên gundên Dela yê bedew anîne li ber gelyê devê çem kom kirine, dane seinandin, ku tevî talên wan jî ji xwe ra bivin. Evana, ku ji wan tu yek bi zêndî nekeve destê musulmanan, gulyê xwe bi hev va girê dane û bi hev ra xwe avitne çem, xeniqîne. Mala Dewrêş Nebî hebûna wan hedu gunda, heywanê wan jî tev top dikin, talan dikin, xwe ra dibin...”

Berê jî min got, ji êlên Êzdîyan yê cînar, tu kes neçûne hewara Dela. Gelo ji bêtifaqya navxweyî bûye? Pê nehisyane? Tirsyane? Yan sebebekî din hebûye?

Bi texmîna min Êzdîyan bawar nekirye, ku cînarên wan, tev kîjana dost û kirîvin çûyîn-hatin, kirîn-fîrotana wan teve, kurê bavê hevin, ça gel dibêje: “Eşîr bavê eşîrê ye“ wê usa bê sebeb rabin komkujke wî teherîye biraqirî pêk bînin.

Ya duda nexwestine pevçûna navbera hinek evdan yan gundan welgere, bive şerê dijîtya olê. Zanibûne, eger bive şerê dîn, Kurdê musulman, Erebi, Tirk, Ecem, dewlet, wê gişkê dijî wan bivine qewatek û bajone ser wan.

Hinek jî dibêjin, giva berî Dela, pevçûnek navbera musulmanyê, bi piştgirtina hêzên dewleta Osmanyê û mala Çelîkê da qewimîye. Wê demê jî kes neçûye hewara qebîla Berekyaya: Mala Çelîkê, loma jî ew neçûne hewara Dela.

Ji pey komkujya Dela ra, dema oldar û talançiyên qetil e fanatik, texmîn dikin, ku wan ew herd gundên Êzdîyan qer kirin, gundên Êzdîyan yên din deng nekirin, wan jî bi rehetî him CIHADA xwe, ya îslamî pêk anîn, him jî talanekî xurt birine malê xwe, vê carê berê xwe dane Ridiwanê, Qizila: êla Mîrzikê Zaza, ya wê demê êla here bi xurt bû di wê heremê da û desthiletar bû..

Dibêjin, niha dewsa wan herd gunda qet nayê xanê. Mirov texmîn jî nake, ku wextekê li wur şên hebûne. Dewsa wan kirine zevî, cot dikin, pembû diçînin. Lê komkujya Dela ji bîra ewleda naçe, ew bûye deqeke bêtifaqyê, birakujyê, hovîtyê ya reş ketye rûpelê dîroka gelê Kurd. Heta niha jî dengbêj bi keder navê Dela dibêjin, distirên û neletê wê birakujyê, wê bê tifaqyê û wê dîndijminatya navera Kurda tînin. Di nava hezara sala da çiqas gundê mîna Dela ji ser sîngê Kurdistanê, bi xwûna evdên Kurd hatine şûştin, unda bûne, çûne...

ŞERÊ ERENZÊ Û BERXWEDANA MÎRZIKÊ ZAZA

Melûmetyên dîrokî didine îzbatkirin, ku ew dema bûyarên em li ser van lêkolîna dikin Ridiwan qeza bûye û ketya li nav senceqa Sêrtê. Ji hevt qezayên Sêrtê yek bûye. Sêrt jî pareke vîyalêta Bitlisê bûye. Binelyê wur hîmlî Kurdên Êzdî bûne. Di nav wan da usa jî Ermenî û Aşûrî jîyane.

Êzdîyên wê heremê Xaltî bûne Berê, berê da xaltîya li dora Sêrtê, Batmanê (Elîha), der-doraên qeza Qurtelanê (Misircê), Erûhê (Dihê Elmedanê), Bişêryê jîtine. (1)

Ev herêma heta destpêka sedsala 19-an jî herêmeke Êzdîyan ya here mezin û xurt bûye, beglikên wê, yên biçûk û mezin serbestîya xwe xweyî kirine. Eşîrên xaltîyan, yê mezin evin: Qizilî, Xendeqî, Niqîbî, Berekî, Anqosî. Evana jî belayî li ser bi deha qebîl, berek û bavika dibin. Li nav serokqebîl û malmezînan wê heremê yê fêodale mezin û biçûke da, li wê demê hukumê Mîrzikê Zaza, mîrê qesra Ridiwanê, serekeşîrê Qizilya mezin bûye. (Malmezîna niqîbya: mala Zoro, ya Bereka: mala Çelikê, ya Anqosya: malmezîna wan mala Salihê Sehdo axa, navdarê wan Şêx Mîrza bûne. Xendeqya êleke xurt bûye. Demên cuda-cuda malên wane zengîne xurt hebûne, lê malmezînan maleke desthilatdar ya eyane usa, ku navê wê bê bîranîn nîne.)

Şedetya bi hêzbûn û mezin bûna wê herema Xaltîya usa jî ewe, ku ji hevt Tawisên Êzdîyan yek ya Xaltîya bûye. Ew Tawis usa jî hatîye navkirin: "Tawisa welatê Xaltîya".

Wê demê Ridiwan bajar bûye, merkeza qezayê. Tek li qeza Ridiwanê da 111 gund hebûne.

Bajarê Ridiwanê li ber kenerê çemê. Çem ra dbêjin çemê Ridiwanê, kîjan diçe digîhîje milê Diclê.

Ji navê bajêr va jî tê xanê, ku ew cîkî rind û xweş hatye avakirin. Nêzîkî Ridiwanê pira Aviskê û Kevirê qulin. Berê da rêya bazirganyê wur ra derbaz bûye. Ridiwan jî, sûka wê, ya mezin hebûye û merkezeke bazirganyê, ya wê heremêye eyan bûye.

Arxîolg û dîplomatê Înglîs, yê bi nav û deng Layard dema nîveka sedsala 19-an li Ridiwanê dibe mêvan, wa dinivîse: "Ridiwan bajar te hesibandin, ji bo ew cîkî mezin ava bûye, li wê heremê da xweyê sûkeke pir girînge û wek navenda qezayê tê naskirin. Têda 800 avayê ne ewqas cîwan hebûn. Bajar li kenerê çemê mezin bû, kîjan 5-6 km. wêda digihîşte milê Tîgrîsê (Diclê)."

"Binelyê Ridiwanê xêncî sed malê Ermenî, çil-pêncî malê Yaqûbî - Kildanî yên din Êzdîne." (2)

Îzbatî didine kivşê, ku Ridiwan warekî Kurdistanê yê kevna-re. Heta destpêka sadsala 19-an jî kûçên wê yê kevne selkirî hê dihatin xweyîkirin. Wê demê li ser kelefên kevn qesra Mîrzîkê Zaza hatibû avakirin. (3)

Wî wextî xweyî û hukumdarê wê herêma Ridiwanê sero-keşîrê Qizila: Mîrzîkê Zaza bûye. Melûmetyên zargotinî û nivîskî da, ku derheqa bûyarên wê demê li wê heremê da qewimî mane, hîmlî navê, wî hukumdarî va girêdayîne. Dirokzanê kurdî navdar, profêsor Celîlê Celîl dinivîse: "Serwêrtîya Şêx Mîrza (Mîrzîkê Zaza, E.B.)* li ser xelqê Ermenî û Kurdên wan der dora bê sînor bûye. Ewî bi meclîsa rîspîyan serwêrtî li wê êla giran kirye. Meclîsê da nûnerên Ermenya, Kurdên êzdî û Aşûrya, bi mafên weke hev, cî girtine. Bi şedetya Layard Şêx Mîrza (Mîrzîkê Zaza. E.B.) ji alyê êla xwe va hizkirî bûye

...wek nîşana qedir û dostanyê wî li Ridiwanê Ermenya ra dêrek ava kirye. (4)

Dema Layard derheqa wê kirina helalî dilpakî da dinivîse, bi heybeteke mezin ser da zêde dike, dibêje: “Dêr li pala gîrekî bû. Li serê gir jî qesra Ridiwanêye hilşayî xwenê dikir. Ev dêra ji alyê Mîrza axayê mezinê Êzdîyan va ji bo xaçparêzên Ermenî hatibû çêkirin. Ev nimûneke xweş û barkêş e, ku şaristanya pêşdaçûyî bivînin evdên ji ol û milletên cuda, çawe bi tifaq û aza bi hev ra djîn.” (5) Nav û dengê Mîrzikê Zaza gelekî belabûyî bûye senceqa Sêrtê û der - dorê wê da. Di çevkanîke Ermenya ya wê demê da wa htye nivîsar: ”Di wê demê li Sêrtê û li Ridiwanê mîrek rûdinişt, yekî bi navê Êzdi Mîrzik, mîrekî Meda (Kurda: E. B.) yê serbixwe û bi eslê xwe şêx. Ew bi xemxurî û dilovanî li hemû Ermenî, Aşûrî û Êzdîyên, ku li bin hukumê wî da bûn xweyî derdiket. Mîrzik mîrxwes bû, bi xeysetê xwe rem. Gelek evdên ji nîrên bindestiyê, zor û zulma zaliman direvyan, dihatin li bal Mîrzik sitar dibûn. Bi wî sedemî qeza bi binelya pirtir û bi hêztir dibû, gişk jê ra dibûne pişt û situryê çevê der doran.” (6)

Mîrzikê Zaza mirovekî dema xweyî zane û têgîhîştî bûye. Kilamekê da tê navkirin: “Xwendkarê dînê Êzdîxanê.” /Binhêre kilama, ku ji kasêta Karapêtê Xaço hatye hildan/.

Vira peyva “xwendkeâr” nîşan nade ku ewî xwendî bûye, medresa da xwendîye. Wê dewrê da evdê Êzdi ra, bi sedemên olî, civakî jî mecal tine bûn, ku ew xwendî bûya, lê zane û serwext bûye. Ewî di dema xwe da rola xwendin-nivîsarê, ya mezin di jiyana civakê da tê derxist û zarokên xwe li cem mamostayê Ermeî daye xwendinê. Nivîskarê Ermanya, yê mazin Xaçatûr Abovyan dinivîse, ku keşîşekî Ermenî ji Ridiwanê hatibû Yêrêvanê, şedetyê dide, ku wî bi xwe, li Ridiwanê bi mahan,

zarokên serekeşîrê Êzdîyan bi zimanê Ermenî, hînî xwendin û nivîsarê kirye. (7)

Ev kira wî, wê demê gaveke pir bî culet û pirogirêşîv bû li nav civak û olperestên Êzdîyan da. Rêbertiya Êzdîyan tiştê usan qebûl nedikirin. Usane hukumdarya wî pir bi hêz û xurt bûye, ku ew netirsîya ye û ew gav avîtye.

Hemzoyê Xalî, ku bi xwe jî ji wê heremê ye, kîjan 170-180 sal berê li bin hukumdarya Mîrzikê Zaza da bûye, bîranîna xwe da dibêje: “Pêşya digotin hidûdên Mîrzikê Zaza gelekî mezin bûne, heta-heta yaylixê milyonek îsan pêva girêdayî bûye. Go, ji Çeikîyê Elîyê Remo heta 100 km. hebû digihîşte Pira Avîskê, heta Ava Sêrtê, heta Başûr...”/binhêre bîranîna Hemzoyê Xalî /.

Malbeta Mîrzikê Zaza malbeteke kurdên Êzdî, ya kevn e. Dîroka wê malbeta desthilatdar kengê dest pê bûye tu melûmetî yan bîranîn tune ne. Tek eyane, ku ji berî Mîrzik, serekeşîr apê wî: Zaza axa bûye. Mîrzik lawê Zaza nîne, lawê birayê wîye. Navê bavê wî Hesen bûye. Ji pey mirina birê ra Zaza axa gelekî neheqyê li zarê birayê xwe dike. Mîrzik, birayê wî: Bedo û dayka wan, îdara xwe bi rênçberyê dikin.

Dema Zaza axa dimire, axayê wê heremê yê cînar: mala Zoro axa, mala Çelikê, mala Ferhoyê Hizêr axa û hinek serekeşîrên kurda yê din (Êzdî û Musulman) li hev dicivin, ebakî axatyê hildidin, têne Ridiwanê, ku dewsa axê çûye remetê eba li lawekî wî kin û çawa axê nû elamkin. Wê demê çar lawê Axê hebûne, tê xanê ew ewqas jêhatî û zîrek nî bûne.

Wê demê Mîrzik 19-20 salî bûye, xortekî serwextî, jêhatî. Dema dibîhî li dîwana apê wî da axayên cînar, malmezînen Xaltya hatine, li hev civyane, dayka xwe ra dibêje: “Ezê jî herim dîwana apê xwe. ” Dê dibêje: “Herî-neçî, yeke. Kê guh bide te. Tê dîsa ew Mîrzikê golikvan bî.”

Mîrzik radibe diçe dîwanê, lê dinhêre axa û mêvanên hazir rûniştine, ebuyê axatyê danîne wê navê, kes li ber tune, kes ser ebê da jî naçe. Silavê dide hazira, radhîje eba û xwe dike, dibê: “Ez axa me !” Hazir tev çevê hev dinhêrin, dibêjin: “Axatî he- ma bira vî ra be. Evî jêhatîye û ji vî çêtir tune. Ev jî bira bive serokê Ridiwanê.”

Mîrzik navê apê xwe jî xwe ra dike paşnav û usa dest bi de- sthilatdarya Mîrzikê Zaza dibe, nav û dengê wî heremê da bela dibe. Dest bi çêkirina qesra xwe dike. Xelqê wê heremê mecbûr dike, ku bi torba xwelyê bînin, li cîyê çêkirina qesrê rokin, wekî cî bilind be. Gilî dikin, ku tiştêkî ecêb hatibû çêkin. Rêyê dizî- va hebûn, ku diçûn digîhîştine ber çêm, ku dema dijmin dor wan bigirin, karibin avê ji çêm hildin, rê hebûn, ku karibin dizî- va ji qesrê derên, rîyê dizîva va birevin. Li bin qesrê da zêzeme (hebs) hebûye. Usane pirs û pirsgirêkên xelqê bi destê wî hatine safîkirin. Xerc û xerac ewî daye topkirin. Girtin, cezakirna xel- qê jî destê wî bûye. Çawa melûmetî nîşan didin, dema wî da li nava binelyên mîrgehê, yên Kurd, Ermenî û Aşûrî da tifaq, e- dlayî û aramî bûye, qedirê hev zanibûne, neheqî kesî li kesî nekiryê û tev di gura Şerokeşîr da bûne. Bîranîna da tê gotin, ku navbera wî û serokeşîrên Kurdên musulman, yê wê heremê jî xirav nî bûye, heta ew û mala Dewrêş Nebî jî kirivê heve xûnê bûne. Nema, ku serleşkerê dewleta Rûs Pasêvîçra şandî da dini- vîse, ku dikare 1500 sîyar û 5000 peya derxe meydana şêr. Her mêrxwesê wî jî kare dijî sisyan şerke.

“... Bi saya Xwedê sed sîyarên min dikarin dijî sêsid sîyarên Osmanya derkevin.” Bi gilîkî dema wî da ew mîrgeheke Kurdên Êzdî ya here hevgirtî, serbixwe û xurt bûye.

Heyîtya mîrgeheke Êzdîyan, ya bi hêze usa, ne dewleta O- smanyê xweş hatye ne jî serokoldarên Kurdên musulman, yê fanatîk. Û awa, dema gundên Dela diqelînin, dinhêrin Êzdîyan dest ji ber xwe hilnedan, piştê hev negirtin, vê carê berê xwe

didine wê êla Êzdîyan, ya here xurt û bi hêz: Ridiwanê. Rind zanibûn şikêandina Ridiwanê, şikêandina temamyê Êzdîyên Xaltî ye.

Çend mene û sebebên wî şerî jî hebûne:

-ya ewlin û bingehîn ewe, ku çar berê jî me ev fikira gotayê, dewleta Osmanyê ra dest ne dida, ku li nav wê da beglik û mîrgehên kurdaye serbixwe û niv serbixwe hebin. Dîrokê va jî eyane, ku wê demê Êmîratên Kurda yê usa qewat hebûn, ku êdî dewa serxwebûnê dikirin, dixwestin ji dewleta Osmayê biqetin. Dewletê hewl dida, ku ji wan a xilaz be, qewata wan bişkêne û wana bike destê xwe. Ji bo wê jî vira nakokya dijîtya olê dane xebatê, ku kurd xwe bi xwe hev qirkin, bêtifaqî û neyarî bikeve navbera wan, ku cî jî bê dijî dewletê nikaribin bivne yek. Bi texmîna min wî şerî da ne serketina mala Dewrêş Nebî jî ji wê menyê tê. Dewletê ra dest nedaye, ku mala Dewrêş Nebî jî qewatbe. Merem altindarya olê nî bûye, armanca wan zeyîfkirna kurda bûye.

-ya duda, dijîtya olê jî roleke mezin listîye, fanatîzmê, hev temûlnekirinê.

-ya sisya jî ewe, ku ew heremêna destê Êzdîyan da bi ax, av û hewa xwe Kurdistanê da cîyê here xweş û dewlemendin. Desthilatdarên mîna mala Dewrêş Nebî xwestine dijîtya baweryê bikine menî, bi xûna bawarmendên nezane cahil, bivine xweyê wê heremê.

Menî jî çê dibe. Çendekî ji pey komkujîya herd gondên Dela ra mala Dewrêş Nebî çend qantira didine ber du yan sê feqeyên xwe, dişînine li cem Mîrzikê Zaza, ku wan ra bi deynî çend bar arwan bişîne. Anegorî bîranîna, Mîrzik meremê şandina feqeyan tê derdixe, mirovên xwe wan ra datîne, dişîne gundê Cimsariyê, ku barê wan dagrin û paşda verêkin. Dispêre mirovên xwe, ku wan bêqezya paşda bişînin. Lê feqê nagihîjne cî, rîya vegeêrê da, yan li cem Êzdîyan hersêk jî tene kuştin. Kê wan dikujin ne

eyane. Bîranîna da çîrokek hatiye xweyîkirin, serecema wê eve: cem feqeyan kitêba pîroz Quran hebûye, giva dema Êzdî dixwezîn wan bikujin, ew wê kitêbê da dinivîsin: "Êzdî yê me bikujn." Êzdîya jî, ku xwendin nizanbûne û nizan bûne feqa çi di Quranê da nivîsîne, wê Quranê dibin li bajarê Sêrtê difroşin. Yê, ku Quranê dikirin, wê nvîsara feqeyan dixûnin, cawê didine mala Dewrêş Nebî, ku Êzdîya fwqeyê wan kuştine.

Dijwar nîne mirov tê derxe, ku kuştina feqa da girêfûtîk û pirsên terî hene. Ez texmîn dikim eger Êzdîyan Feqa bikuştana, çiqas jî nezan bûna ew Quran zû nedibirin, nedifrotin, we bifîkiryana: "Dibe Quranê naskin û bizanbin wan kuştîye."

Bawarî heye, dibe Êzdîyan jî feqa kuştibin. Vira xeta xar dîsa li bin mala Dewrêş Nebî da ne. Wana zanibûn, ku ji komkujya wan herd gundên Êzdîya-Dela, hela çendek derbaz nebûye, dijminatî ketye navbera wan û Êzdîyan, agirê kîn û neyartîyê gure, çawa feqeyê destevala, usa bi hêsanî dişînin li nav Êzdîyan? Yan çima feqeyan dişînin? Ji kîjana, çawa oldarên musulmanyê, yê here cahile fanatîk, Êzdî a'cizin. Dibe hema bi merem jî şandibin, ku Êzdî wan bikujin û menî çêbe seva ferman, şer û hucûmkirna li ser Qizila.

Dûrî bawaryê nîne usa jî ew fikir, ku alyê mala Dewrêş Nebî yanê jî hukumdarên dewletê da feqa hatibin kuştin û qetilkirina wan avîtibin li ser Êzdîyan. Dibe zilamê mala Dewrêşnebî oldarên dewletê va girêdayî jî bin, ku wê konfîlîktê bi wî cûreyî çekin û şerekî navxweyî hema li dilê Kurdistanê da daxin.

Bîranîna dengbêjê hizkirî Salihê Qubînî da, ku çîroka kuştina feqan usa dûr û dirêj, hûr-hûr tê şîrovekirin, bîranîn, lê gelek qewimandinên wê bûyarê, yê sereke hatine bîrkirin, cîyê fikirandinê ye. Ev kilam û bûyar bi vî cûreyî li nav civakên êl û êşîra da, bi dewrana hatye gotin, bûyar jî hatye şîrovekirin. Eşkere ye, ku Êzdîyan newêribûye cîyê usa da rastîya xwe bêjin...Helbet li cem Êzdîyan jî gelek bûyar hatine tîrkirin û ren-

gkirin. Amadekarê wê komkujyê bi wî cûreyî ew bûyar şirovekime, xwestine sûcê xwe ji gelê sade veşêrin û bêjin, ku Êzdî neheq bûne, loma ji me xwestiye heyfa (tola) feqa hildin. Vira nuxta hîmlî tê danîn, ku kitêba dînê Êzdîya tune û dîndarên wan nezane û cahilin. Vira da rastî heye, ku li nav dîndarên Êzdîya da nezan, cahil pir bûne lê di nav oldarên Kurdên musulman da jî yê mîna wan kê mînbûne...

Eger, hema çawa vê çîrokê da tê gotin, hinek Êzdîyan weşîfî kiribin, feqî kuştibin, yan ji dijîtya olê, yan di bin hukumê qetlema qirkirina herd gundên Êzdîya: Dela da ew yek pêk anîbin, tu mafê Dewrêşê mala Dewrêş Nebî tune bû 30 hezar evdên fanatîk, yên, cahile, talançî xwe bicivînin û bajone li ser gund û warên evdên bê sûc... Kê feqa kuştibûn û ew qetla ne îsanî kiribûn, bira ew jî bihatana cezakirin.

Evan mene bûne, ji dîrokê eyane, ku bi hezaran fermanên wa, cîyê vala û bê sebeb li Êzdîyan hatine rakirin, gund û warên talan kirine, şewitandine xwelk avîtime devê şûr, bîranîn jî ji gelek fermanan, nemane...

Çi jî hebe, konfiliktê çê dikin, agirê “dîn dijminatîyê” gur dikin û Dewrêşê (Qesim) mala Dewrêş Nebî dikeve li nav “mîrîdên” xwe, ordîke giran (devedevî 30 hezarî) dicivîne û tîndora Erenza Şêxan (nêzikî Ridiwanê) digrin.

Stiranê da wa tê gotin:

Rindê digo: Edlayê,

Erenza Şêxan bişewite bi darê tere,

Erenza xopan bişewite bi darê tere,

Hesabê Cibo hatye ji kela Rimêlê

Bi tevî şêxên Ereban û eskeran,

Eynikê, Eyndwarê, Eynkafê, Eynbaranê,

Çiqas hecî, sofîyên Xerzan, Xiya û Bekiran

Hemû anye bi xwe ra.

Ji peyvên wê malika stiranê dijwar nîne bê têderxistin, ku ev şera ji alyê dewletê û merkeza dîndarava hatîye organîzekirin û rêvabirin. Di nava wê komê da, ku hatine li ser Erenzê şer “Şêxê Ereban û esker” hebûne. Piranî jî dîndarên fanatîk bûne: “Çiqas hecî, sofî, feqe...hemû anîne bi xwe ra.” Usane gelê musulmanî sade yan tevî wî şerî nebûne, yan jî zef kêr li nava wê ordîya 30 hezarî da cî girtine. Ewê cî girtine jî evdine cahil bûne û ji alyê oldara va hatine xapandin.

Bîranîna da usa jî tê gotin, ku hinek axa-begên Kurdên musulman, yên wê heremê, yên cînar, navbera kîjana û Mîrzikê xweş bûye, bê alî mane, neketine li nav şerê dijî Êzdîyan: navê Ferhyê Hizêr axa tê bîranîn.

Mêrxwesê wî leşkerê musulmana Hesabê Cîbo bûye. Hesab evdekî sade, yan egîtekî gelêrî nîne, ew serleşkerê dewletê, yan jî çekdarekî beglikekî eyan bûye. Evdên sade nikarin cilê zirî xwekin û şerkin. Hesabî bi zirî bûye. Çîrokbêjên Êzdî dibêjin Hesab bi eslê xwe Erebe. Zargotina Ermenya da jî dewsa navê Hesab, navekî din: “Hakimê Bota Mîr Mehmûd” tê gotin û tê zêdekirin, ku ew mêznê eşîreke Cizîra Bota bûye.

Çawa me berê jî nivîsiye, di wê demê mîrê mîrgeha Bota Bedîrxanê mezin bûye. Mîrgeha wî pir bi hêz û qewat bûye. Ewî jî pir neheqî li Êzdîya kirye. Usane rastî serkanya Ermenya da jî heye.

Kilamê da wa tê gotin:

*Edlayê digot: Nûre, xweya minê,
Esabo Ronî, min go were meke,
Tu bi xebera sofî û, feqe û,
melayê ber ava Bota meke,
Neçe şerê Erenza Şêxan,
Ridiwana bavê Temo, Mîrzikê Zaza,*

*Şerên giregirê Êzdîyan, yê Mîrzikê Zaza,
Keleşê Çilo, Gerşemê Giro, Êganê Meyro,
Miçoyê mala Şêx Îsayê ne heneke...*

Ev stirana li ser zarê herd jinên Hesabê Cibo hatye gotin. Sitiranê da axîn û keser heye, poşmanî heye ji bo wî şerê navbera kurda da, yê bê fikir û bê merem.

Li vê malka stiranê da, dengbêjê, ku ev stiran efirandîye, neheqya êrişkaran û qewata berxwedana Êzdîyan anîye ber çevan: "Hesabo Ronî min go were meke, tu bi xebera sofî, feqe û melayên ber ava Bota meke, şerê giregirên Êzdîyan ne heneke." Ji van xeta va jî tê xanê, ku rêvabirê êrişê hîmlî oldar û leşker bûne.

Pirsa kesayetya Hesabê Cibo, ew ereb bûye, yan kurdekî ji Bota bûye, di vê nuxtê da ne pirsgirêka sereke ye, ya sereke ewe, ku ew leşker bûy, leşkerekî perwardekirî yê payebilind. Usane ev şera pevçûneke gelêrî, yan êrişa komeke fanatik, ji je'ra olê korbûyî nîne, ew ji alyê hukumdara va hatye hazirkirin, leşkerê dewletê li nav wan da hebûne u ji alyê leşkera va hatye serkafîkirin, rêvabirin.

Em bêne li ser hesavê leşkerên êrişkaran. Gelo, ew gotina "Eskerê giran", ku bîranîna û stirana da tê gotin, raste?

Çevkanya Ermenya da we hatye nivîsar: „Li Baxîşê (Bitlîsê, E.B.) dewrêşekî mar bi navê Nebî dima (li şênlika Ûsil-Giranê), yê ku xelqê xwe karo (şîret) dikir yanê cimeta mayîn binin ser ayîna dîne Mehmedîyê, yanê jî xeza kin. Û, awa, sala 1820-î ew êrişê, seferê teşkîl dîke dijî Êzdîyên Sixîrdê (Sêrtê, E. B.), Ridiwanê û Ermenyan, bi serkarya hakimê Bhotanê Mîr-Mehmed, bi 36 hezar eskerava.” (8)

Sitirana gelêrî da derheqa hesavê êrişkara da hevoka wa tê kêranîn: "Eskerê Dewrêşê mala Dewrêşnebî girane."

Rastîya pîrbûna êrîşkaran ew şîkêrên (qûçên) kevira ne, ku heta niha jî, çawa heykelê reş, şedê wê bûyara birakujyê li cîyê şêr da mane.

Hemzoyê Xalit bîranîna xwe da wa dibêje: "Ne min tenê, geleka dîtîye. Bi Tawîsî Melek me tava dîtîye şîkêrê kevira. Du şîkêrin. Yek ji vê odê bilindtîre, ya din qûçeke biçûke. Gava hatine li ser Êzdîyan, her yekî ji wan, keviyek bi xwe ra anye, avîtye tanga cîyê şêr. Kevirê mezin jî nînin. Gotine em van kevira bîvin, cîkî qûçkin, çika em çiqasin, gotine me şerr qedand, bira yê sax mayî, dîsa rahîjne kevira, emê bîzanbin ji me çiqas hatine kuştin."

Xêncî Hemzo, yên ku ew şêkêr dîtine dibêjin, ku qûçek pîr mezine, yek jî biçûke. Ya mezin kevîrên wane yên şêrr da hatine kuştin, ya biçûk jî hesavê wane yên sax mane û revya ne.

Ev mesela kevira carke din jî dîde îzbatkirin, ku rasti jî ev şerra, êrîşa gelê sade, yê fanatîkê olê nî bûye. Di dîroka herba da, wekî hesavê undayên xwe bihisin, pîrr caran serleşkeran ev çurê kevira pêk anîne. Usane serokê vê êrîşê zanekî şêrr bûye.

Ew "eskerê" giran, li bin ala musulmanyê da tê dora gundê Êzdîya: Erenzê digre. Erenz gundê şêxa bûye, binelî hîmlû şêx bûne, loma jêra gotine Erenza Şêxa. Ew nêzîkî Ridiwanê ye. Navbera wê û Ridiwanê da ewqas bûye, ku dema li wur sîlih teqandine, Ridiwanê da hatye bihîstin.

Bîranîna da tê gotin, ça me berê jî got, ku hinek axa-begê wê heremê yê Kurdê musulman tevî wê êrîşê nebûne, bêteref mane. Ji tîrsa musulmanyê newêribûne herin piştî Êzdîyan, nexwestine tevî wî şerrê neheq jî bîvin, dijî cînar, dost û pîsmamên xwe şerkin.

Êzdî tê derdixin, ku ew şerra yê mirin-jîyanê ye. Eger qewatên Dewrêş Nebî serkevin, kesekî ji wan sax nahêlin, wê teva mîna gundîyên Delanya devê şûr ra derbazkin, ev jî fermaneke bi sirê ye li wan radibe, nakokî, dijminaiya li nav xwe didin

alîkî, jino-zaro, mîna mirivekî radibin himber êrîşkaran. Tavî Êzdiyan usa jî xelqên xaçparêz radibin. Ji bo di warê dijîtya olî da ew jî halê Êzdiya da bûne. Dest bi berxwedaneke mezin dibe. Weke 10 hezar evdên ne ewqas pak silihkirî, derdikevin dijî 30 hezar leşkerê şêr ra hazir.

Him stirana, him jî bîranîna da tevî navê Mîrzikê Zaza usa jî navê gelek mêrxasên Êzdiyan hatya xweyîkirin. Dema meriv kilamên kurdaye mêranyê dibihî, dîbine, ku wan da hîmlî navê merivekî, mêrxwesekî, ew jî hîmlî navê axa, bega, seroka têne gotin, bîranîn. Lê vê kilamê û çîrokê da ji Mîrzikê Zaza zefîr derheqa mêrxwesya egîtên din da tê gotin. Ew mêrxwesan evin: Keleşê Çilo, Êganê Meyro, Keşîş Polo, Geşhemê Giro, Miçoyê mala Şêx Îsayê, Erfanê Qizilî û hvd. Hela li ser mêrxwesya ji van hineka sitiranên başqe jî hene. Çawa sitirana Keleşê Çilo.

Gelek çîrokên hewaskar, yê derheqa wî şerî da, di bîra ewlêda da mane.

Êrîşkara dora Erenzê girtine. Mîrzik li Ridiwanê qesra xwe da bêsebare, nikare cîyê xwe da bisene. Bedoyê birê wî li Erenzê nava şêr da ne. Gazî keşîşê Ermenî kirye. Keşîşî remildare. Kitêba pîroz: Êncîl vekirye, dixûne, remil avîtye û dibêje: «Sebirkin. Niha dest bi şêr nekin. Berê qulbê ber bi dijmine, hema we dest bi şêr kir, dijminê we biqelîne, hîvyê bin heta roj vedigere. Dîna we lê be, eger teyredeke sipî hat li serê qubê danî, (li goristana malbeta Mîrzikê Zaza da, li ser mezela qube hebûne) serbest rabin, lêxin, serketin ya we ye.

Go, Mîrzik pir bêsebir bûbû, li nav qesrê dahat - diçû li alyê Erenzê dinhêrî. Tivingeke Bedoyê birayê wî hebû. Dengê wê jî, go, e'cêb bilind bû. (Wê demê nû tivng derketibûn, tivingê kesî tine bûn). Go, timê guhê Mîrzikê ser bû, gava dengê teqîna tivînga Bedo dihat, Mîrzik digot: "Bedo saxe, usane dijmin neketye Erenzê."

Bi gotina gotya, di pey demeke dirêj ra, dinhêrin, teyreda sipî hat li serê qubo goristana mala Mîrzik danî. Keşîş dibê, de îcar rabin, lêxin. Serketin ya meye !

Keleşê Çilo, mêrxwesekî Qizilya yê bi nav û deng bûye. Mezinatî bavîkekî wê eşîrê kirye . Heta niha jî derheqa mênnya wî xweşmêrî da û bûyarên dema wî da çîrokên hewaskar bîra gel da mane, li ser kilam hatine sêwirandin. Navbera wî û Mîrzik xweş nî bûye. Mîrzik bawar nake Keleş bê hewara Ridiwanê. Lê Kelrş egîtên xwe va tîn û li wî şerî da mênanya mezin dikin. Ew sîyarekî pir xurt bûye. Jêra gotine : "Şivanê sîyara", "bavê Memed û Mistê".

Êganê Meyro, go zilamekî pir bi gewde bû, lê pir bêxem bû, guh nedida kesî, wê êlê da tayê wî mêrê xurt û sîyarê çê tune bûn. Mîrzik dinhêre, wê dijmin hatya dora wan girtîye, Êgan jî xema wî nîne, li ber zevîkê rûniştîye, simila (firîka) diçîne, destê xwe da dipişêre duxw. Mîrzik dibêjê:

-Malava, wextê te û firîka ne, nanihêrî dijmin dora Erenzê girtîye...

-Cenim girtîye! Ez herim, sibê bêm kuştin, xema teye. Zarokê minê bêxweyî bimînin...

Mîrzik jê ra sond duxwe, dibêje:

-Êgan, ez bi Tawisî Melek kim, eger şerr da tiştêk bê serê te, heta ez saxim, heta qesra Ridiwanê hebe, zarokê teyê şîrikê wê qsrê bin

Êgan radibe, hespa xwe sîyar dibe, derdikeve meydana şêr.

Navê Miçoyê mala Şêx Îsayê, li nav Kurdên êzdî da pir bela bûye û gelek kilama da gerheqa mêrxwesa wî da tê gotin.

Wê çaxê şer hîmlî bi rim, şûr û mertala bûye. Hesabê Cibo, serokê leşkerê musulmanyê, xweşmêrekî pir xurt, pêra jî zirîkirî bûye, silih ziriyê wî da neçûne. Hespê wî jî, go, li meydana şêr da kê biketa li ber, sîyar bûya, peya bûya, dixeniqand, li bin lingê xwe da pêpez dikir,dukuşt..Go Hesêb gava meydanek li nav şêr da dida, mîna kêlandûyê laşê merya li ser rîya xwe redixist.

Mêrxwesên Êzdiyan wê yekê tê derdixin. Avê berdidin li ser mexelê erdê dora Erenzê û Ridiwanê. Go hespa Êgan mihîn bû, mihîn jî bi fel bû. Êgan mihîna xwe nîzîkî erdê avdayî ra dajo. Hespê Hesab xwe mihîna Êgan digrê. Hesab li hespê nikare. Hespê wî dikeve hezekê. Êgan jî mihîna xwe dajo nêzîkî Hesêb, para va banz dide li ser piştê hespê wî, yê li nav heryê da gut bûyî, parava wî qepeçe dike, jî hespê tîne xar, qelşa ziriyê ra bi rimê lê dixê, Hesêb dikuje.

Çevkanya Ermenya da wê derheqê da wa hatye gotin: „Û rûyê hevketina herdu alya û ji agirkirina sîlihê bê hed û hesab rûyê royê hate girtin û bi hevexistina şûra, rim û nîza hev qir dikirin û mêl dikirin mîna darê mêşe, lê dengê tîr û kevana dikirin şîrqîn mîna, birûska e'wr û e'zmana û dengê pêlê be'ra firtoke jê rabûyî.“

„Gele sehetê dirêj wa derbaz bûn û ne alyê altindar, ne jî alyê altbûyî tê kivşê, çimkî mêrxwesya alîkî û pîrbûna alyê dinê beramberî hev derdiketin.“

„Û vê dema here giran sereskerê ordîya Bohtanê Mîr Meh-mûdê mîr, wî mêrê zorî, zorbe, hespa xweye kihêl rikêf kir, jî sêrî heta pîya reşxana hesinî (zirî) wergirtî, rim dêst da, pêşda sefer kir û rast û çep gelek ji alya Ermenî li erdê raxistin û bi xwe jî silamet gîhîşte wê tangê, li kîderê Mîrzik bû, çimkî çek-rihalê başe lê bûn.“

“Têr-Poxos li pey xwe nihêrî û çaxê dît, wekî şuxulê Mar haqa açixe û ew haqa pêşda çûye, evê te ajot, xwe lez pêra

gîhand û para va ji hespê xweyî qap banzda ser pišta hespê sere-skrê Mara, para va bi destekî ew qepeçe kir, destê wî sîng va guvaştin, bi dstê dinê soranî (qeme) ji ber pišta xwe kişand û patka wî ra kir û xûna wî rêt û evê te ji ser pišta hespê jorda şiqitî erdê û bi xwe jî (Têr Poxos) rima kuştî hilda, hespê wiyî bozî stukurdirêj sîyar bû, zengu kir, mîna birûskê çû hewara Mîrzik, yê ku bi mêrxwesya xwe, êdî digîhîşte altindaryê, ewê mayîn Têr-Poxos qir kirin û yê ket, hemin ket, kî revî, hemin revî: li rûbarê dinê ji hev bela-belayî bûn.“ (9)

Stiran û bîranînên Êzdîya da xêncî keşîşê remildar, derheqa tevbûyna Ermenya di şêr da û mêrxwesya wan da tu gilî nayê gotin, gelo ji tîrsa axa, beg û dîndarên musulmanyê bûye ku wê derheqê da tişt negotine, yan sebebekî din hebûye?

Gelek extyarên Êzdîya, yê wê heremê, minra gilî kirin, ku tîrsa axa, beg û dîndarên musulmana dengbêjên Êzdîyan newêribûn wê kilamê li nava civaka da serbest bistirên, yan jî dema sitirane, gelek tişt kilamê da bi gorî dilxwestina wan bi guhertin digotin. Ji bo wê jî kilamên li ser komkujîya Dela û şerrê li ser Erenzê ewqas hatine guhertin.

Rastî ewe, ku Ermenyê wê heremê him wî şerî da, him jî berxwedan û şuxulkirina Mîrzikê Zaza da roleke mezin listine. Raste, çîroka Ermenya ya jorgotî da jî mêrxwesya Têr-Poxos pir hatye mezinkirin. Ev jî tebyetî ye, ji bo bûyar cûrê çîroka gelêrî (hikyat) hatye gotin, çîrokbêj xwestye mêranya agitê çîroka xwe pir mezin bide kivşê, ya din jî ewe, ku her krs dixweze kirina gelê wî mezin bê xanê.

Gelo Hesab ji alyê Êganê Meyro yan alyê Têr-Poxos va hatye kuştin? Bi texmîna min ew ne mihûm e...Dibe Êgan jî bi eslê xwe Ermenî be. (Çîrokbêjê Êzdî dibêjin ew pîre, pîrê êzdîya ne). Navê Êgan jî, navê Meyro jî navê Ermenya ne. Ermenî dibêjin Yêgan, Yêgor û navê dayka wî Mayram...Raste, ji vê

fikira min ra, çirokbêj û stiranbêjê vê bûyarê qayîl nînin, lê ew jî nikarin dijî vê fikirê şedetîke bingehîn bînin.

Stiraneke da jî tê gotin, ku Miçoyê mala Şêx Îsa Hesab kuştiye:

*Ezê bi Erenza Şêxa dketim bi tereye,
Eskerê Hesabê Cibo girane, girtiye dora
Erenza Şêxa çar ewleye,
Şede-şûdê Miçoyê mala Şêx Îsa
Gelek hene li dinyayê,
Dibêje: "Min serê Hesabê Cibo, apê lawika,
Jê kirye bi destê xweye..." (Kilama Hemzoyê Xalit.)*

Çawa li çevkanya Ermenya da jî tê gotin şer pîr giran û xûn-rêj bûye. Erîşkar dema kuştina pêşikêşê xwe dibînin, tirs, saw û xof dikeve ser wan, xwe şaş dikin, çarçev dibin, rev li wan dikeve, direvin. Lê Ridiwanya jî her alya va hicûmî li ser wan dikin, li wan dixin. Ji wî sîh hezarî teka-tûka xilaz dibin.

Kilamê da wa tê gotin:

*Edlayê digo: Hesabo hane, sedû bîst car bi min hane,
Bala xwe bidê xortê Qizilan, peyayê Niqîban
Serê dizgîne rêşboza berdane,
Ajtine qûçika Ridiwana bavê Temo,
Derbekê lédane li Hesabê Cibo,
Li apê lawika, li Cihê, li Mihê
Hevtê û pênc mêr ji konê bavê min
Qelandine tovê xalan û xwerzî,
Belê, apan û birazî, lo wî, lo, lo wî lo... (Aydin.Ronak.)*

Dibêjin ji xûna kuştiya ava çenê Ridiwanê sor bûbû, ewqas laşê kuştiya ketibûne çem, ku berê çem hatibû girtin. Li meyda-

na şêr ewqas xûn rijya bû, ku heft sala li wî erdî tişt şîn nebûye. Çevkanya Ermenya da dîsa derheqa dewya şêr da, qala bûyareke pir bi dilêş tê kirin: ” ...ê revîn, li nava kîjana da bûn tivingçiyê peya, xwe li gomê Sixêrdyara gîhandin, li wura sitar bûn, eskerê Mîrzik û Têr-Poxos dane dû wan, ew goma da kirin nav hevsarê, dixwestin wana dîl bigirin...lê ewana teslîm nebûn. Mîrzik emir kir agir bidine goman, û yê starbûyî zêndî-zêndî li wur da şewitîn, û bezê wan mîna rûn helya, û mîna cewa di-kişya nava çêmê nêzik û merivê hizûrê ev gişk dîtin...”(10)

Altindarya dijwar nav û dengê Mîrzikê Zaza, egîtya Xaltîya û binelyê Ridiwanê qezayên der-dor da bela dike. Hukumdarya Mîrzik, mîrê qesra Ridiwanê xurttir dibe.

Lê bi rastî gotî ew altindarî Êzdîya ra tiştêkî qenc jî nayne, raste ew mîna Êzdîyê Dela nayêne qelandin, lê li dora wan goveka dijminatîyê, neyartyê xurttir dibe. Raste, stiran û çîroka da derheqa undayên Ridiwanya da tişt nayê gotin, lê tê txmînkirin undayê wan jî hindik nî bûne...

Çawa gelek şerên vî teherîye ku berê navbera kurda da qewimîne uas jî ev şerê bê mene û bê fikir zîyaneke pir mezin dide temamya Kurdê wê heremê. Him kuştina bi dehan hezara evdan, (ew jî ewê xebatî, yê xweyê mal û zarokan, yê karibûn dîjî dijminê welatê xwe ê eslî sîlihê hildin, ji bo azaya gelê xwe, welatê şerkin), him navbera wan da xurtbûna bêtifaqyê, dîn dijminatîyê, ziyana madî û moralî, gelê kurd ji hal dêxe.

Emê paşê bivînin, dema artêşa Osmanyê bi teherekî dewyê şerê dijî Rûsa tîne, serokê serhildana Misrê ra li hev tê, vedigere, berê şûrê xwe dide ber bi Kurdistanê, mîna gurê birîndar dikeve nava gelê kurd, Kurdistanê wêran dike, dişewitîne, zulma nebînayî tine serê xelqê, nanhêre kê ye musulman, kêye êzdî, kê ji dîne wane, kê ji dîne wan nîne.

***

Lêkolinên dîrokî didine kîvşê, ko di wê demê rewşa Împêratorya Osmanyê him alyê sîyasî û leşkerî, usa jî di alyê aborî da pir dijwer bû.(11) Hukumdarya navxweyî jî pir sist bûbû. Împêratorî bûbû mîna laşekî mezinî rizyayî. Ji bo xweyîkirna sînoran, tim bi dewletn cînar ra nav pevçûn, şer û dewan da bû. Halê wê ne alyê Balkana, ne Kovkasê, ne jî Îranê va pak bû. (Şerê Tirk-Îranê yê salê 1821-1823; Tirk-Rûsaye 1828-1829-an û hîvd). Tevrabûn û serhildanên gela yê mezin li nava dewletê xwe da jî pêk dihatin. Fêodalên biçûk û mezin hukumdarya Sultên qebûl nedikirin.

Salên 1831-1832-an hukumdarê Misrê: Mehmed Elî çend derbine giran gîhande qewatên Sultan, ew mecbûr kirin tesmîl bin. (12) Mîrgehên Kurdan, yê mîna Soran, Botan ewqas qewat bûbûn, ku ne tenê hukumdarya osmanyê qabûl nedikirin lê êdî xwe çawa dewletên serbixwe elam dikirin.(13)

Sîyasya Sultanên osmanî ya wan salan, ku bi rêforman (tan-zîmatan) karibe desthilatdarya xwe biparêze, tu encamên berbiçev nedidan. Armancên wan rêforman bûn, ku bi nûkirin, qewîkirineya cûrên rêvabirina hukumdarye, organîzekirina ordiyê, sistêma fîransyê û hinek nûkirinê din wê dewletê derxin li ser rîya kapîtalîzmê. Lê ew halê Împêratorî têda bû mecal nedidan mîaserkirina wan rêforman.

Ji pey li hev hatina tev hukumdarê Misrê, sala 1833-an, 9-ê meha gulanê û 8-ê hezîranê, dîsa wê salê bi Rûsyayê ra, dewleta Osmanyê ra mecal saz bûn, bi alîkarya şewrdarên Ewropî “bi şur û agir ” berê xwe bidin Kurdistanê.(14.)

Raste Ridiwanya li wî şerê birakujyê yê mezin da (ser Erenza şêxa) ser ketin, lê seva êrîşeke dewletê ya mezin hazir nî bûn.Qewata wan jî nî bû.

Mîre Ridiwanê texmîn dikir ku halê wan ewqas jî pak nîne. Li dora wan, roj bi roj xeleqa neyartyê, çiqas diçe teng dibe. Ne hêza wan heye dijî qewatên mezin xwe biparêzin, ne jî karin ji

kesî hevkarî û alîkarya mezin hevîkin. Bawerya wî ji cînara: Mîrê Soran û hukumdarên Botan jî nedihat, ji bo ew jî ji qirêja olperestîyê paqij nemabûn û bi neyartî Êzdîya dinhêrîn.

Şerê Tirk-Rûsa yê salên 1828-1829-an, û wî şerî da serketina Rûsa çira gumana xilazbûnê li dilê Mîrzik da vê dixe. Di vê pirsê da, bi texmîna me rola Ermenya mezine. Çawa me berê jî got, qeza Ridiwanê û bi xwe bajêr da jî gelek Ermenî hebûn. Navbera wan û Mîrzik jî pir xweş bû. Tê texmînkirin pevgirêdanên wan li tev Ermenyên herema şêr da jî hebûne, guhê wan li ser bûyara bûye. Êyane, ku temamya gelê Ermenî hevîyên azaya xwe bi Rûsa va girê didan.

Navbera salên 1828-1830-î Mîrê Ridiwanê, dizîva, bi destê Ermenya sê nema Serleşkerê Ordîya Dewlwta Rûs, ya Kovkasê Gêneral-Fêldmarşal, Koms Paskêviç ra dişîne û dewa hevkarîyê lê dike. Lê bi sedemên cûrbicûr her tişt bê encam dimînin..

Dewî şerê Rûs-Tirka jî tê. Hevîyên Mîrzikê Zaza wî alî da jî dişkên.

***

Dî vê çîrokê da bûyarek heye, ku tek di pirtûka A. H. Layard da tê bîranîn. Ev bûyaran, ne kilama da, ne bîranînen mezina da, ne jî di nav zargotina Ermenyan, ya nivîskî da nemaye. Eger bûyareke wa, eşkere, li wê demê biqewimya, dijar bihata bîr- kirin. Ev bûyar di pirtûka A.Layard da wa hatye nivîsar: “Gava Serfermendare Osmanyê, yê bi nav û deng Reşîd paşa hicûmî li ser Bakûrê Kurdistanê dike û berê xwe dide Başûr, nêzikî herêma Mîrza axa dibe, Mîrza axa xwe dide desê Serleşkerê Sultan. Walyê dewletê Axê ji qesra wî derdixe, dewsa wî yekî bi navê Emîn axa datîne. Evê han hela rind li Ridiwanê cî ne bûyî, jina Axê Êzdîyan bi destê zorê direvîne. Mîrza axa dewsa dijî wî rahêle çekê, diçe li cem Reşîd paşa û dibêjê, ku ew pîreka ne jina wîye, carîke jina wîye. Dibêjê, dibê bira bawarya te ji min

hebe, bira Emîn axa vegere li ser karê xwe. Axayê Tirk vedigere cîyê xwe. Mîrza axa êrîşê dibe li ser wî, wî û du kesên bi wî ra dikuje, heyfa xwe hiltîne. Reşîd paşa hicûmî li ser Ridiwanê dîke. Lê ji bo laşkerê dewletê wê demê şerê dijî Mîrê Rêwandûzê va mijûl bûn, nikare wê herêmê bike li bin bandora xwe. Wextê Reşîd paşa şerê dijî Beglikê Kurd da li ser dikeve, Mîrzik dîsa diçe bal, xwe davêjê. Paşa Mîrza axa dîke meznê wê heremê.”(15)

Gelo ev bûyara Layard şaş nivîsiye, yan bûyr û şexsyetine din tev li hev kirye ? Kê derheqa vê bûyarê da jêra gotye?

Bi texmîna min, tu mene tune, ku em nivîsara diplomatê Înglîs bawar nekin. Surrê Axayê Êzdî pir bûne. Em mesela nemê, ku wî Serleşkerê ordîya Rûsa ya Kovkasê ra sandî ji bîr binin, derheqa wan da jî xêncî çend merivên Ermenî, ewê nêzîkî wî jî kesî nizanbûye.

Tê xanê, çawa hukumdarekî fêodalî wê demê çend jinê wî jî hebûne. Ji pey şerê Erenzê ra nav û hurmeta Mzik li nav wê heremê da gelekî bilind dibe. Emîn axa, ku hatibû dewsa wî, dixwze tîştêkî usa bine serê Mîrzik, ku wî êlê da nuxsan bike, navê wî ra bilîze. Jineke Mîrzik direvîne. Mîrzik û der dorê wîye nêzîk, wê surê pir bi dizîva xweyî dîkin. Tê texmînkirin der-dor û mirovên Mîrzikê yê amin hîmlî Ermenî bûne .Û, dema Layard ji mala birazyê Axê:Nazî diçe dêra Ermenya, dibe Keşîş jî dizîva jêra ew sur dîhar kiribe...

***

Sala 1837-a Reşîd paşa ji nexweşya xolorê dimire: Layard dinivîse: “ Ji pey mirina Reşîd paşa ra, walîkî nû tê wê heremê. Ew walî Mîrza axa tegîfî li cem xwe dîke û bi xweyîntî dîkuje. .Mirovên axê, cinyazê wî tînin û li ber çêm, li goristana rojavayê bajêr da vedişêrin.” (16)

Bîranînên gel da jî tê gotin, ku wexta Reşîd paşa dimire, Mîrzikê Zaza jî bi koma xwe va diçe hewaryê. Hema li wura jî wî digirin, dikine hebsê.

Hemzoyê Xalit bîranîna xwe da wa dibêje: “Dewyê da Mîrzik girtin. Dewleta Osmanyê Mîrzik girt. Zilamek ji mala Huseynê Kelo, mala wana Kelhoka bûn, berê ne Kelhoka bûne, lê wê paşyê hatin Kelhoka. Min navê wî zilamî jî zanibû, lê niha ji bîra min çûye. Mera usa hatye gotin. Herda digrin, dibin hebsa Dîyarbekirê. Go ji hebsê revyan. Li wê deverê çiyak heye jê ra dibêjin çiyayê Kinêrya. Gundê pîra li wur heye. Dîrevine çiyayê Kinêrya. Dikevne şkeftê. Wê şevê berf dibare. Berfê da dixeniqin. Sibê şivan meytê wan divînin. Diçin cinyazê wan tînin. Mezelê Mîrzik li nava Çilêrya ye. Çilêrya tev pê zanin.”

Elî Qecer jî wa gilî dike: “Çend sal pey ra Mîrzik digrin, dibin hebsa bajarê Dîyarbekirê. Ji hebsê direve. Dîrevne çiyayê Bizêrya, nêzikî gundê Pîra-Çinêrya. Wura çawa dibe, nîzanim, dimire. Pîr tînin Ridiwanê vedişêrin. Bavê min digot me mezêlê Mîrzik vekirye û meytê Keleşê apê xwe kirye mezêlê wî.”

Ji hersê çevkanya jî xweya ye, ku Mîrzikê Zaza di sala 1837-a girtine, kirine hebsê. Wê salê jî mirye. Gelo, çawa Lêyard dibêje hebsê da dewletê kuştîye, yan revya ye û le çiyê, ji bagera berfê xenîqîye? Herd çîrok jî nêzikî bawarê ne. Dibe quluxçiyê dewletê ji kuştîbin, ku wê kuştîne ji ser xwe derxin, laş birîbin, avîtibin, çiyê, ku derheqa tê gotinê.

Çi jî hebe sebebê mirina wî jî dewlet bûye.

Bi Mîrzikê Zaza jî dewî wê mîrtya Êzdîya, ya welatê Xalta tê, gund wêran dibin, hinek dîrevine Şengalê û welatê şêx... Ev malbeta desthilatdar hukumê xwe unda dike, ji çiyê wan tê derxistin.

Niha peyhatyê wê malbetê hatine Almanayê, dijîn.

XALTÎ U HINEK ÊLÊN KURDÊN ÊZDÎ YÊN BAKURÊ KURDISTANÊ

Ew eşîrên kurdên êzdî li dor kijana ev lêkolîn hatye kirin xwe ra dibêjin Xaltî. Berê berê da, heta van salên dewî, wan eşîra heyîta xwe li der-dorên bajarên Sêrtê, Batmanê, qeza Qurtelanê, Erûhê, Bişeryê xweyî dikirin. Li bin zor û zulm, helandinê da çiqas diçû hesavê wan û warên wan kêr dibûn, goveka wan teng dibû. Van 15-20 salên dewyê bi masayî cî û werên xwe berdan hatine Ewropayê, xazma Almanayê.

Wextê da mîrgeha Xalta li nav Kurdistanê da mîreheke mezin, û bi hêz bûye. Di av da ev çend eşîrên mezin bûne: Qizilî, Niqîbî, Xendeqî, Berekî, Anqosî û hinekên biçûke usa çawa Bisiyan, Biletinî, Emeran, Mamereşan û hvd. Ji van hinek niha li ser bawarya êzdîtyê ninin...

Çawa tê zanîn, wextekê, hela 1300 sal li berî zayîne, li der dorê golên Wanê, Êrmyayê û çiyayê Araratê hukumdarîke mezin çê bûye û heta sala 585-an dom kirye. Dîrokê da ew bi navê Xaldî (Êrartû) eyane. Gelo navbera navê wê dewletê û navê van eşîrên Kurdên êzdî da girêdanek heye, yan na? Ji bo dest me da delîlên anegor tune ne, em vê pirsê bihêlin dîrokzanan û paşwextîyê ra.

Lê bêjim, hela ez zarok bûm, kalê gundê me jî oda da dici-vyan, diaxivîn, çîrok digotin, li ser gelek babetan xeber didan.. Ji haj hatinçûyîna cihanê jî kêm hebûn. Xwendî jî nîbûn. Wana ne dîroka cihanê zanibû, ne jî haj tiştên kevnar û lêkolînên zan-yarî, arxolojiyê û medenyeta Mêzopotamyayê hebûn... Çi ji kal-bavên xwe bihîstibûn, derheqa wan tiştan da gilî dikirin. Digo-tin qebîla me, ya Bela jî Xaltî ne... Navê çend qebîlên din jî didan, ku li nav êzdîyên Ermenistanê da hebûn (navê wan bîra min da nemane). Wan ji mîna kalên van eşîran digotin Xaltî navê eşîrê, yan qebîlê nîne, Xaltî navê were, cîye... Eger navê war e, usane wana herêma xwe, welatê xwe ra gotine Xalta. Gelo navê Xelatê jî (Sîpan Xelat) jî wî navî nayê?. Çawa Êzdî br xwe dibêjin hemû qebîlên êzdîyan Xaltî nînin, usa ne bi ba-warya min, di bingeha Kurdan da (Kurdên êzdî jî nav da) gelek civak, medenyet û şaristanyên cûrbicûr yên wê heremê rol listi-ne.

Lê gelo Kurdên wê heremê, yên Musulman çima xwe ra na-vêjin Xaltî... Bi texmîna min li nav wan da ev nav hatye birki-rin, sebeb ewe û dîrok jî wê dide îzbatkirin ji pey qulibandîne ra kurdan bêtir koka xwe înkâr kirine û hela gelek malmezinan koka xwe birine malbetên navdarên gel û olên desthilatdar va girêdane.

Tê texmînkirin, di dema xwe da mîrgeha Xalta mezin û bi hêz bûye. Salên 1820-1850-î eşîrên mezin, yê li wê heremê ev bûne: Qizilî, Niqîbî, Xendeqî, Anqosî, Berekî. Ji bo kilam û bîranîna da navê wan tê bîranîn. Mezinayî li wê heremê Mîrzikê Zaza mîrê qesra Ridiwanê, serokê Qizilyanyê kirye. Pêra jî lêkolînên dîrokî derdixine holê ku êle mezin bûye û li nav axa-begên fêodal da parevekirî bûye. Hevgirtin û tifaqa xurt jî tune bûye.

Ji bo belgên dîrokî derheqa mezinayî, hesavê evdên Êzdî, gund û warên wê mîrgehê da destê me da tune, em jî wan me-

lûmeta tînin, kîjan hevkarê me Kemal Tolan ji devê mezinên wê heremê top kirye û weşandîye. Bê şik hinek şaşî dibe vê nivîsarê da, çawa di nirxandina da usa jî hesav û navên gundên êzdîyan da hebin, lê rastîk sedî sede, ku wê demê hesavê gundên Kurdên êzdî yê wê heremê ji evên nivîsar pirtir bûne... Gelek guhestinên mezin jîyana wê heremê, û jîyana Êzdîya da bûne, dest zulm û zorê, qir û birê goveka êzdîtayê teng bûye... Mînakêke biçûk em ji dîrokê binin: Dema fermana Sultan Mehemedê I da "Reşîd paşa êrîşê dibe li ser Kurdistanê, wê êrîşê da ewî 40 hezar Êzdî kuştine..." (Dr. P. Müllêr Sîmonîs, Dûrch Armênîên, Kûrdîstan und Mêzopotamien; Mainz 1897.)

Eger her gundekî Êzdîya da 400 nefer jî bê hesavkirin, usa ne tek wê êrîşê da 100 gunden Êzdîya hatine wêrankirin, li ser rûyê dinyayê unda bûne...Lê çiqas welgerya ne?

Bi bîranîna mezina heta destpêka sedsala derbazbûyî, cî, war û stirûktûra wan qebîlan bi van şikila bûye:

QIZILANÎ:

Gund û warên vê eşîrê ji zîyareta Şêx Evinda û Aviskê (li ber çemê Delan) dest pê dîke li ser milê çepê diçe heta Bilweris (Çêlikê Eliyê Remo û Ridiwanê) û diçe derdikeve çiyayê Xerzan (Gurdilan û Bîrika Kuêdiyê).

Dibêjin hevt bavê Qizilya hene: Amêrkî, Metînî, Takorî, Şemsikan, Bavbîna. Navên dudan em nikaribûn pê bihesin.

Navên hinek gundan ku Qizilî lê mane, evin:

Aşîk, Girê Çelo, Ridiwan, Xindûka, Ênxala, Bêleka, Hemdûna, Sûlan, Zengav, Qumaro, Bêtam, Kanî Sorkê, Terno, Zêwika Şêxan, Xindok, Bîrka Kurêdya, Kelemaran, Şêx Osel,

Zorava, Dûşa, Cim Sarîbê, Kûşana Şêx Ûnis, Zuxêr, Dûsadek, Cimzeq, Marîpê, Şêx Evinda, Qinask, Milêha, Darasel, Mêrga Elî, Wehzdê, Dêra Hemzo, Xanikê, Şikevta Emer.

Wê demê mezinaya vê êlê malbeta Mîrzikê Zaza kirye û bi melûmetyên dîrokî îzbat dibe ku Mîrzikê Zaza mzinayî (ji alyê dewletê va) temamyê Xalta û gelên qeza Ridiwanê kirye. Ji pey Mîrzikê Zaza ra dewî desthilatdarya wê malbetê tê. (Nîvê sedsa-la 19-a).

XENDEQÎ

Cî û warên Xendeqyan ji çîayê Bûzêrî dest pê dibe, ji ber ava Heskîfê heta pira Batmanê û ji ava çemê Dela ji milê rastê digîhîje heta Kêl û Midêwirê (Ridiwanê). Heta sala 1934-an, jî dama pêtrol li çîyayê Reman ne ditibûn, çîyayê navbera Heskîf û Batmanê ra digotin ÇÎYAYÊ XENDEQYAN.

Bavkê Xendeqyan evin: Himeydî, Axikî, Reşî, Gever, Îdikî, Veysikî, Qedoxkî, Kaşaxî.

Navên hinek gundên Xendeqyan li herêma Batman û Bişêryê,evin:

Baherziq, Dêrikê, Memika, Pêşîm, Sîxura, Barisil, Feqîran, Mezirka, Şahsim, Basorkê, Gêdûk, Mirdêsi, Şêhê, Bazbût, Girê Reş, Mizareşê, Şêkestekê, Bazîwan, Keverzo, Qulibdor, Şimzê, Bêdalê, Korik, Sîlexer, Zercil, Çnêriyan, Malê Biniyê, Sînê, Zêwa Mîran.

NIQÎBÎ (Reşkotî)

Gund û werên Niqîban ji çiyayê Qozlix-Gaza Kursî dest pê bûye heta ber Sîlvane (Tepê Berava û Pira Mala Badê) û Bekir-Şêx Doda.

Hinek bavkên Niqîbyan, ku hê jî hene, evin: Şedikî, Şewrikî, Mehemedikyê Rêza Gundî, Mehemedkyê Dermankî, Pîvazî, Kavari, Dirbêsi.

Malmezina vê êlê mala Zoro ye.

BEREKA

Gund û warên wan û Niqîbyan tevin. Bereka qebilê mala Çelikê û yê mala Zirçî Axa ne.

Navên hinek gundan, ku wan da Niqîbî û Berekî mane, evin:

Alavê, Enapê, Gaza Kursî, Şêx Evenda (Zîyaret), Apika, Germik, Kela Şêx Evendan, Tapoyê (Tapî), Awîska Elî, Gozeldere, Kelhok, Texerî, Awîska Omo, Gundikê Golo, Kurtiê, Zivingê, Bîmê, Hecir, Liçkê, Baxizm (Berekî), Bolinde, Helwik, Malegir, Baxizm (Berekî), Cerdeka, Herfasê, Mêrîna, Cinesker (Berekî), Darabiyê, Hêshêse, Mîlka, Dumbêşkê (Berekî), Dela Paşo, Hethetkê, Newalê, Êynkerm (Berekî), Dela Qaso, Hiznemir, Qorix, Êzîka Jor (Berekî, Dêra Qêr, Kaçka, Qubîn, Êzîka, Xwar (Berekî), Dirbêsa, Kara Xwe, Eco.

ANQOSÎ

Ev êla hîmlî koçer bûne. Lê hinek gundên wan jî hebûne, kîjan ji rîya Avîskê-Qurtelanê dest pê bûne, gîhiştine heta Sêrtê. Merkeza Anqosya Koçka Gûmêrdê bûye.

Bavkê Anqoaya evin: Betranî (eva usa jî navê gundekî Anqosya ye), Reşî, Canikî, Dena, Stûrkan. Stûrka û Reşa li nav êzdîyên Ermenistanê û Gurcistanê da jî pirin. Ew li dema fermana Şêx Mîrzayê da revyane wur.

Navên hinek gundên Anqosya,* evun:

Başûra, Doqatê (Gundê Şêx Mîrza), Kezerê, Berhûrik, Ênapê, Sewdiq, Betran, Gûmerdê, Sorik, Bey Satûn, Kelhok, Xişêna, Canika, Zozanê Şêrinê.

* Anqosî hîmlî koçr bûne. Kilama ŞÊX MÎRZA da tê gotin, ku berî fermanê 1700 konê wan hebûne.

Xêncî van usan jî li der dorê Amedê devedevî 50 gundên Xendeqya, Qizila, Niqîba, Sihanya, Berava hebûne.

Heta destpêka sedsala derbazbûyî jî li Bota gundên êzdîyan hebûne. Fermana dewî ya meha gulanê, sala 1916–a, ku li Bassa hate rakirin 350-400 evdên wan hatine qetilkirin.

Cî û warên Kurdên êzdî li herema Bozava, Nizîpê, Sirûc, Sêwrekê û Wêranşêherê jî pir bûne.

Xêncî Wêranşêherê wan heremên din Êzdi ne mane, helyane. Der dorê Wêranşêherê devedevî 40 gundê Êzdîyan hebûne.

Li der dorê Cizîrê, Silopîyê, Nisêbînê, usa jî Mêrdîn, Mîdyad û Kercewsê cî û warên êzdîyên ÇÊLKÎ ne: (Qolka–Çolî û Torî). Hesavê gundên wan devedevî 80–î bûye. (47 yê Çolya ne, 30 yê Torya).

Li nava dîroka dijwar da gelek êl û êşîr jî helya ne, yan koçber bûne û tu bîranî jî pey xwe nehîştine...

Îro li Bakûrê Kurdistanê kurdên li ser bwarya êzdîtayê meriv kare ser tilya hesavke.

ÊLA SÎPKA

Êla Sîpa, êleke Kurda, ya mezin, kevnar û navdare. Delîlên dîrokî didine kivşê, ku hê sedsala 18-an da ev êla li Serhedê, nav Xancedana Êrêvanê da bûye, kîjan jî ketya bin hukumê dewleta Îranê. Êle bi hêz, xurt û bi nav-deng bûye, roleke berbiçev e'mrê wê heremê, ya leşkerî û civakî da listiye. Hukumdarên dewletê meznê wê êlê ra hesav rûniştine. Şedetya wê yekê, ew qirarnivîse, pê kîjanê xanê Êrêvanê: Muhemed-Xan Qecer, di sala 1785-an mezinê wê êlê MÎRZA AXAYÊ Sîpkî, bi nav û ritimê axatyê yê bilind rewya kirye. (H. D. Papazyan: "Rewakirina Mîrza Axayê Sîpkî û Ehmed Axayê Zilanî bi ritbê axatyê bi qirara Xanê Êrêvanê Mehmed Xan Qecer va. (Sedsala 18); Berevoka xebatên Înstîtûta Rohilatzanyê ya Akademya Ermenistanê; Cild 8; Welat û gelên Rojhilata Navîn û Nêzik, Kurdzanî; 1985, rû 272.)

Qirarnivîsê da derheqa amintîya wî axayê kurd hindava dewleta Şahê Îranê da, zîrekî û jêhatina wî tê nivîsar, ew tê navkirin çawa evdekî bilind derece, hurmet mezin, qedir bilind û li ser evdn temamya êla sîpka hukumdarya wî ferz dike.

Gelo, wê demê êl bi temami li ser bawarya Êzdîtayê bûye, yan êdî musulmanî hilda bunc? Qirarnivîsê da derheqa bawaraya (ola) êlê da tu gilî tune.

„Dema Jûstîn Parkînstîn sala 1837-an ji Êrmiyê diçe Erzîrûmê ew li başûrê çîyayê Agirîyê (Araratê) û li temamya der û dora çemê Feratê rastî eşîra Êzdîyên Sîpikî tê.“ (John S. Guêst, Yêzîdîlerin Terihi, Avêsta, İstanbul 2001.)

Sala 1845, Xaçatûr Abovyan ji bo gotarên xwe yê dîrokî, KURD û ÊZDÎ binivîse, du heftiya li nava qebîlên kurda digere,

êla Sîpka jî dibe mêvan. Ji nivîsara wî tê eyankirin, ku êdî malmezima Sîpka û payê êlêyî pirê welgerya bûne li ser ayîna ola îslamê. Ronakbirê Ermenî bi hizkirin û dostanîke helal derheqa mêrxwesî, helalî, comerdî û mêvanhizya meznên wê êlê: Evdal axa, Silêmn axê lawê wî û lawên Silêman axê: Îbrahîm û Şemdîn axa da dinivîse. Ewî gotara xwe da derheqa gelek bûyarên mêrxwesya Silêman axê da dîrokê ra hîştine. Ew dinivîse: „ Bi nav û nîşanê wa û kirinê efat va ew gilî-gotin berbiçevî, yê derheqa mîr û êlbaşyê qebîla Sîpka: Evdal axê da nin, kîjan min ji devê dîtya bihîstye. Lê nav û dengê kurê Evdêl: Silêman axa diha bilind bû. Tenê bi hildana navê wî sîyarê mêrxwes Wan, Tewrêz, Bazîd, Êrêvan û Erzîrûm lerizîne. Şevkê, ewî ordîya tika ye 15 hezarê pê 200 kurdên li bin qolê xwe da, tam hincirandîye. Ji nivîsara Abovyan tê xanê ku li nav sîyarê Axê da Êzdî hebûne.

Dema Abovyan diçe nav Sîpka, meznê wan Îbrahîm axa bûye. Ew gelekî qedirê Abovyan digire. „ Êdî pêşda zanibû, wekî ezê li wana biqesidim. Hema çawa ez li ber derê wî kivş bûm, kurdekî qutî qalîn, qewat pêşya min da hat, bawarkî li ser desta ez ji hespê peya kirim... Min li wura komeke giran dît. Gişk rabûn pîya û pêşya min da hatin. Îbrahîm axa jî ji wan şûnda nema. Yekî solê min êxist, dudu jî ketin bin milê min, min nizan bû çawa bikira. Gişka hal û kêfê min dipirsîn, hatina min ya xêrê hesav dikirin, usa bi dil, ku çetin min ev yek cîkî mayîn texmîn kiribe. “/ Abovyan, efrandin, cild 8 , rû 252-257./

“Çaxê ez cara ewlîn bal meznê qebîla Sîpka: Îbrahîm axa bûm mêvan, raste, ew jî ketibû halê tunebûnê û zêdeyî milkê wî tam ji ser hatibû birîn, ewî dixwest hespê xwe yê herî bijare, pêşkêşî min ke...” / KURD rû 75 /

Nivîskarê Kurdî naskirî Ahmed Aras pirtûka xwe ya lêkolînê EVDALÊ ZEYNIKÊ da bîranîna Mehmedê Qencîyî 76 salî (sala 1992 ew bîranîn nivîsiye) tîne, derheqa kilama dengbêje bi

navê XOZANÊ. Bîranînê da wa tê gotin: „Di kilama Xozanê da navê Qeymezê Êzdî tê gotin. Qeymezê Êzdî jî êzdiyên Întapê bûye û mirovekî jêhatîyî mêrxwes bûye.”

“Întap wê çaxê Êzdixane bûye. Pêşyê wan Sîpkî jî êzdîne. Gundê Întapê Dêrik, Xanik, Esmer, Mella Şemdîn, Tetika, Bedborya û çend hebên din gundên Êzdiya bûne.”

Anegorî TEZAKÎRÊ, ya nivîskarê Osmanî Ahmet Cevdet Paşa, şerê Xozanê di sala 1865-an bûye. Tê da nivîsare: “Piranya sîyarên Kurdan, axa û begên eşîrên Kurda bûn û gişk merivên bijare bûn.” /Ahmet Aras; EVDALÊ ZEYNIKÊ; DENG;1996;rû 201/. Usane Qeymezê Êzdî jî ji maleke bi navdeng bûye û wê demê li nav êla Sîpka da Êzdî jî xurt û bi hêz bûne.

Anegorî bîranîna, nîveka sedsala 19-an navbera Sîpkîyên Musulman û Êzdî da nakokyên mezin tine bûne, bi edlayî nav hev da bi hev ra jîtine. Lê dîsa jî hinek bavkên wan, wek Mixayîla û hineke din, hela nîveka sedsala 19-an, tî digîhijîne Êzdiyên navça Axbaranê-Elegezê dikevne gundê Camûşvana mezim û Pampa Kurda.

Bi salixdayîna nivîskar Wezîrê Eşo Êzdiyên wê êlê li navça Eleşgirê (Alaşkêrt) mane û navenda wan gundê Eyntavê bûye (Întab). Piştî şerê Rûs-Tirkan, yê salên 1877-1878-an, gava dewleta Rûsyayê wî şerî da li ser dikeve û qeza Qersê dike bin hukumdarya xwe, hidûdê wê dewletê nêzîkî warê Êzdiyên vê êlê jî dibe. Navbera Musulman û Êzdiyê Sîpkî jî hev dikeve. Mala Axê jî li Êzdiya tê xezevê. Dewleta Osmanyê dewsa ji zordestî û neheqyê Êzdiyan biparêze zulm û zora xwe ya li ser wan hê hişk dike. Êzdî macbûr dimînin rê xilazbûnê xwe ra bigerin. Giregir û navdarên Êzdiya dizîva li hev dicivin, çend zilamên xweye şereza û jêhatî dişînine bajarê Tilbîsê, ku destûrê hukumata ji Rûsyayê bistînin û êla xwe derbazî alyê Rûs kin.

Nivîskarê Kurd Baxçoyê Îsko, kitêba xwe ya bi navê KUR-DÛN KAVKAZIYAYÊ da (bi zimanê gurckî li bajarê Tilbîsê hatye weşandin) van nava dinivîse: Nihoyê Miho, Emer axa, Ayibê E'mo, Okizê Mamo û Xalitê Elo. Pirofêsor Hecîyê Cindî jî di romana xwe HEWARÎ da navê sisya dide: Elyê kurê Emerê Polat (Elî axa), Nihoyê Miho û Bedoyê Mamo. (HEWARÎ, rû. 93; Roja nû; 1999 s.)

Ji herda nivîskara kê raste, û kê çûne bajarê Tilbîsê ji bo destûrê bistînin ewqas jî mihûm nîne. Kê jî hebin çûne û destûr standine. Herd nivîskar jî ewledê wê êlê bûn, koçberî ya sala 1918-an bi çevê xwe dîtibûn û rind haj dîroka pêşyê xwe hebûn.

Qasidê Sîpka rastî cîgirê qiralê Rûsyayê yê Tilbîsê Voronsov-Doşkov tên. Hukumdarê Rûs wan rind qebûl dike û 16 gundê navça Dîgorê ya qeza Qersê, ku wê demê vala bûne dide wan, wekî êla xwe bînin û li wur cîkin. Evan vedigerin û bi teherekî êlê derbazî alyê Rûsa dikin. Di wê demê da Sîpkên êzdî û musulman ji hev diqetin. Gerekê bi rastî bê gotin, hizreta qewm û kuraptyê, bîranîna kokê tim jî dilê herd alya da heta niha jî maye.

Sîpka li navça Qersê xwe ra van gundan ava dikin: Emençayîr, Sûsiz, Dîgor, Şîrinku, Bacelî, Quzulqule, Êngiku, Dûzgêçî, Hesencano, Taşnîka Çuxreşan, Sîçan, Qereqela Baro, Qozilce, Kosesoxîtî, Êyla Sinco, Şatirxlî.

Navê êlê êla Sîpka bûye lê vira usa jî Hesinî, Rojkanî û hinek qebilên din ji tev wan mane. Wî çaxî da, bi salixyê Hecîyê Cindî, hukumdarê Rûs yê qezayê desthilatdarya malmezina êzdîyên Sîpkî mala Elyê Emerê Polat li ser wê êlê nas dikin. Wê demê da jî dest bi axatya wê malê dibe û dikşîne heta çêbûna qeydê Sovyêtê li Ermenîstanê da.

Cenga cihanê ya yekemîn (1914–1918) jîyana vê êlê jî li hev xist. Komkujyên Ermenyan ji alyê dewleta Tîrka va gelê Kurd jî

kirin li nav gêjgerîngê. Hinek komên Kurdên musulman jî, dijî evdên ne musulman li bin defa dewleta Tirke qetil-talançî da reqîsîn. Nakokî û bûyarên nerind di navbera kurdên Êzdî û Musulman da jî çê bûn.

“Sala 1918-an çekdarên Ermenî dora gundekî Kurdên musulman, gundê Sorxuliyê girtin, hemû rûniştvanên wê kirin gome û agir bi wan xistin, hemû şewitandin. Pir mixabin, ku hin Kurdên êzdî bi serokatya Elî axayê Emer axê beşdarî vê zulma giran bûn mîna piştgirên Ermenya. Lê kurdên Sorxulyê jî, weke tê gotin, ne am û tam bûn...” (Wezîrê Eşo, Nûdem N 31; 1999; rû 12.)

Neyartîya navbera kurdên herd bawarya da, bi hêl dayîna nexazên Kurdan, çiqas diçû gur dibû. Ji pey şorişa Oktyabirê ra li Rûsyayê, leşkerên Rûs jî ji heremê kişyan çûn. Leşkerên Tirk û alayên Hemîdîyê ketine wê heremê. Govek li Êzdîyan teng kirin. Dîsa şûrê qirê dardayî li ser serê Êzdîyan bû. Xelq mecbûr bû cî-wer, milk û malê xwe bihêlin û ji wura jî birevin. Hecîyê Cindî pomana xwe HEWAR da wan dîdemên revê yê zulm nîşan dide. Xelq tèn talankirin, kuştin, çemê Erez da jin, zarök, kal û pîr dixeniqin. Erez bi xûna Êzdîyan dikşe. Heçê ji qirê xilaz dibin û ji çêm derbaz dibin diçin cem qewmên xwe, gundên berpala çiyayê Elegezê, hinek jî li bajarê Tilbîsê. Dikevin devê xelayê û nexweşya.

“Hema wê salê jî, gava leşkerên Kara Bekir paşayê Tirk êriş anî li ser Ermenistanê, çekdarên Kurdên musulman jî bi serokatya Teyo begê bi tirkan ra hatin. Ew li navça Axbaranê, li gundê Camûşvana mezin, (pişt ra Egez), Elî axa û neferê wî weke tohildanê kuştin û bi ser da jî 150 mêrên Kurdên êzdî li ber pira gund serjê kirin û laşê wan avîtin çêm. Leşkerên tirkan li navça Axbaranê bi sedan mêrên Kurdên êzdî weke dîl girtin û birin alyê Erzirûmê. Ji wan her bi tenê du kes bi revê xilas bûn, ve-

geryan, yêñ din jî bêxeber û bêguman wunda bûn.” (Dîsa li wur)

Eger çekdarên Changîr axê nîbûna, zû hewara Êzdîyên wan gundan nehatana û berî dijmin nedana ji wur dernexistana, wê xelqên wê heremê dest pîya biçûya.

Sala 1920-î Ermenistanê ji pey demezirandina qeydê sovêtyê ra mihacirên Sîpkî li başûrê çîyayê Elegezê, navça Telînê, Êçmîazînê, Serderebê xwe ra hinek gundên vala ava kirin. Berê ew gundên Kurdên musulman bûn. Wan salan tevlihev ew revya bûn alyê tirka, Qersê, ketibûn gundên Êzdîyan, Êzdî jî dikevne gundên wan û van gundan li nanya Te'linê (Ermenistanê): Sîç-anlû, Heko, Beroj, Gelto, Qibix tepe, Zurbe, Keleşbeg, Sorîk, Tilik, li nehya Êçmîazînê: Kûrekend. Eva ew gundin, ku heta niha jî mane. Gelek gund û qijle jî heta salê pêncîyî hebûn, paşê çawa warê bê pêrispêktîv, hatine cîderxistin û belayî li ser gundên din kirin. Ji Sîpkyên mihacir hinek jî gundên Êzdîya yê navça Axbaranê: Camûşvana mezin (Elegez), Pampa Kurdan û Korbilaxê da li cem qewm û pismamên xwe cî bûn.

Gelek ewleden vê êlê, dewra sovîyêta da navê xwe li nav dî-roka gelê kurd da nivîsîn û karne mezin kirin di alyê pêşxistna ziman, çand û zanyarya gelê Kurd da. Ji vê êlê bûn ronakbir, pirofêsoz Hecîyê Cindî, zimanzan û kurdzanê mezin, pirofêsoz Qanatê Kurdo, kurdzan, nivîskar Emînê Evdal, nivîskar Casiê Celîl, berpirsyarê rojnema RÎYA TEZE, yê ewlin Cerdoyê Gênc-o, şayîr Fêrîkê Ūsiv, nivîskar Baxço û Ezizê Îsko, akadêmîkê akademya Ermenistanê, kurdzanê bi nav û deng, pirofêsoz Şkroyê Xwedo Mihoyî, pirofêsoz, kurdzanên eyan Ordîxan û Celîlê Celîl, pirofêsozê doxtoryê Gorgîyê Xwedo, nivîskar We-zîrê Eşo, Egîtê Xwedo, nivîskar Rizalî û Tosinê Reşîd û gelekên din.

ÊLA HESINYA

Ev êla êleke kurdên êzdî ya bi nav û deng e, kevnar e. Maqûlekî wê êlê Feyzo Beg navê 26 bavê wê êlê didan, kijana demên derbazbûyî da axatî li wê êlê kirine. Sala 1980-î, wê demê ew êdî ji 85 salî derbaztir bû, xwexa jî xwendî bû, destpêka sedsala borî li mekteba gundê Zorê da xwendibû, gilî dikir, ku pêşyê wan li Întapê jîyne, Serhedê. Berî wê ku bûne, nedihate bîrê. Navbera êla wan û Sarî Silêman Axayê Sîpkî da xiravî çê dibe, dijminatî dikeve.

(Wê demê êla Sîpka hê li ser bawarya Êzdîyatyê bûn e yan na, nizanbû). Dewleta Osmanîyê jî li wan tê xezebê, bar dikin, tên gundên dora Bazîdê, yên vala da cî dibin. Demekê li wura derbaz dikin. Wî wextî serokê qeza Bazîdê jî Balûl paşayê bi nav û deng bûye.

Ev paşayê zalim gazî Axê Hesinya dike û qewleke zulm datîne ber: yan musulman bûn, yan jî 12 hezar mîyê zayîye qer bidine wî, ku bi şîrê wî pezî Kela Bazîdê çêke, bi goşt jî palê ser kelê dixebitin xweyîke. Bi gotina Feyzo Begê, wê demê çêkirna Kela Bazîdê berdewan bû. Heta niha jî extyarê wê êlê dibêjin: "Kela Bazîdê bi şîrê pezê Hesinya hatiye çêkirin". Pêz top dikin didine wî Paşê neheq, lê ew dîsa ji neheqya xwe paşda nasene. Axê êlê dinhêre çar tune, li welatê Osmanyê da kuda jî

birevin, yeke ji neheqyê xilaz nabin, xwestina serokê qezayê tînine cî û pêra jî rêyên xilazbûnê ji bo êla xwe digerin. Dizîva çend giregirê êlêye serwext: Simoyê Eylo, Osmanê Mexso, Mistoyê Kelo dişîne bajarê Tilbîsê cem Serokê Rûsyayê yê Kavkazê, destûrê distînin û heyamê havînê, dizîva ji zozana, şev derbazî alyê Rûs dibin. Li Surmelyê, çîyayê Sînekê xwe ra gunda ava dikin. Navê gundên wan ev bûne: Eslanlû, Qerextîn, Alçalû, Gundê Şêxan, Sarîblax, Baş-Sînek, Gundê Mexso, Xirbê sor, Taşûşan, Damîsхан, Zerîfxan, Germaşiv, Xan, Qûç, Zor, Gundê Kalo, Qerequ, Qerehêsar, Bandemûrad, Taşkorpîn, Tendûrek. Bi texmîna Hesinyan pêşyên wan di navbera salêd 1820-1830 -î derbazî alyê Rûs: Sînekê bûne.

Gêneral Uşakov di pirtûka xwe ya bi navê “Dîroka bûyarên herba Tirkyaya Asyayê yê salên 1828-1829” da, ku 1848 salê li Varşavayê çap bûye dinivîse, wekî sala 1828 an, 28 ê meha tebaxê, şêr da leşkerên Rûs Bazîd hildan. Mehek şûnda 200 malên kurdên Êzdî, yê êla Hesinyan, bi serokatya Hesên axê derbazî alyê Rûs dibin. Ew ji mêrên êla xwe, yê xurt, alayîke bi 100 syarî dicivîne û dijî leşkerê osmanyê dikeve nava şêr. Ew şêrê Toprax Qelê da (Sînceqa Alaskrte) bi efatî û mêranya xwe berbiçev dikevin. Li ser rêya Erzîrûmê leşkerê Tirka ra dikevin nav şêr û 140 ga ji wan distînin.

Di şerekî din da syarê Hesên axê 500 heywanên Ermenyan, ku tirkan talan kiribûn vedigerînin û şûnda didine xweyê wan. Sereskerekî leşkerê Rûsa Kinyaz Çavçavazê Serleşkerê Kavkazê Gêneral-Fêldmarşal Koms Paskêvîçra dinivîse, ku çekdarên Hesên axê bi her teherî dixwezînin amintya xwe ya himberî Rûsa bidine kivşê, bi mêranî şer dikin, ji berî teva xwe davêjin li nav agirê şêr. (Binhêr Navnîşana serkanyan; Pêwendyên Kurdên êzdî di dewleta Rûsa: Çevkanî 4.)

Derheqa êla Hesînya û malmezîna Hesînya da (Wê demê se-rekeşîr Temir axa bûye) melûmetiyê hewaskar nivîsara Fon-

Gakstgauzen e “Zakavkazskii kray” (Qeza Pişkavkazê) da hene. Sala 1843 a tevî X.Abovyan û Nayêm, dema rêwîtya xwe, dibîne mēvanê obeke kurdên êzdi. “ Mezûrvanê me,- ew dinivîse,- ji êla Hesinya bû, meznê wana Teman axa (Temir axa)bû. (Ordixanê Celîl; Stirana derheqa Hesên Axê da, Malper Êzdixan. Com. 21.06. 2005.)

Ji pey Temir Axê ra lawê wî Hesên Axa dibe serokê êlê. Bi gotina gotîya Hesên Axa zilamekî xurt û pir bi aqil bûye. Şerê Rûs-Tirka da bi mērxwesî û amintîya xwe ya himber Rûsa va berbiçev dikeve. Hêjayî çîn-nîşanên dewleta Rûs dibe.

Zanyarê ermenî, prof Yēxyazarov, ku bi xebatên xwe yê derheqa Êzdiyan da naskirîye, derheqa Hesên axê da salixyên hewaskar ji pey xwe hîştye. (Dîsa wî cî.)

Wê demê prof. Yēxiazarov diçe nav êla Hesinya ku melûmetya komke ji bo nivîsara pirtûka xwe derheqa Êzdiyan da. Ji mera eyane ku alimên Êzdiyan derheqa bawarya êzdîtyê da biyanya ra tişt nedigotin û ulmê êzdîtyê veşartî xweyî dikirin û nivîsandin ji pir guneh hesab dikirin. Hesên axa bi hewaskarî berbirî neta pirofesorê Ermenî dibe û alikaryê didê ji bo komkirina salixyan. Ew gazî alimên êlê yê here zane dike, û ji wan ra dibêje, ku alî zanyar bikin. Alim ji nikarin gotina serekeşîr derkevin.

“ Pîr Hesên, kîjan Hesên axê teglîf kiribû ku minra derheqa wê olê da gilîke, ji pey kerayîke dirêj bi pîrseke wa deylî min kir: “Zanebûna ulmê me çî terane? Em ji wek kal-bavên xwe Xwedê dihebînin. Xwedê ji bo her kesî yeke. Bira her evdek ebûbeta xwe wek xwe pêk bîne, çawa kitêba wîye pîroz da nivîsare.”.

“Derheqa ayîna dînê we da gelek tiştên bêfikir dibêjin,-min cawa wî da,- ez dixwezim rastyê bizanbim”. “Mēvanê me eslî e’şîre, tu tiştî venaşêre, wê temamya rastyê bêje”- Hesên axa kete nav axaftinê. “ Eger usane, binivîse. Ezê tera rastyê bêjim,

lê bi wî qewlî, wekî tu jî xelkê ra usa bêjî çawa ku min tera gotye. Tu soz didî?..”

Hesen axa merivekî pêşverû bûye. Ew dispêre Yêxîazarov ku pirogramê çêke seva mekteba ji bo zarokên êzdî. Ewî pir dixwest mekteba zaroka ra bide vekirin. Û wekî êzdî zarokên xwe bişînin mektebê, xwendinê ew lawê xwe: Ûsiv beg dişîne xwendexana ermenî ya dêra Êçmîazînê..

Ji bo mêrxwesî û efatya wî şerê dijî Tirka da, li ku wî serkarî alaya kurda dikir, ji alyê dewleta Rûs da hêjayî çîn û ordênê bilind dibe. Ordêna Anna buhurtî (Svyatoy Annî) ya dereca sisya û Stanîslavê buhurtî (Svyatoy Stanîslav) dîsa ya dereca sisya didne. Ji bo wan rewa jêra aylîxê kivş dikin (176 rûb). Ev dirav wê demê bi qîmetê xwe mezin bû.

Ev rewa gelek mafên tebyetî jî didinê. Ew kare tevî bijartinê hukumata dewleta Rûs bibe....

Bi salixya kalên êla Hesinya sala 1896 a wî teglîfî cem padşê Rûsa dikin. Axa hazir dibe here bajarê Tilbîsê û wêra jî Pêtêrbûrgê. Lê ji çevreşyê axên hinek êlên Kurdan jerê didinê û di-mire.

Helbet teglîfkirneke usa ji alyê hukumdare dewleteke mezinê usa çawa Rûsya bû karibû roleke dîrokî ne tenê seva Kurdên êzdî lê temamyê gelê Kurd bilîsta.

Di derheqa vê malbeta desthilet-dar da nivîskar Wezîrê Eşo wa dinivîse: “Temir Axa kurê Hesen Axa bûye, derheqa kîjanî da A.S.Pûşkîn (nivîskarê Rûsa, yê dinêe’yan.E.B.) nivîsiye. Wekîlê wê malê ber dîwana padşê Ûrisêtê (Rûsya) da bi helalî qulix kirine, timê xwe li dewleta Ûris girtine. Ewana sîyarên xwe va tevî hemû şerê ûris-tirkaye sedsalya 19-an bûne, bona kîjanê ordên-mêdalê dewletê pêsîra wan xistine û usa jî navê sereskeryê dane wan. Ewana kivş kirine çawa serkarê hemû Ezdîyên Kavkazê û ev qulixa bilind heta kutasyê jî destê vê malê da bûye. Êla Hesen Axa û Temir Axa li çiyayê Sînekê

bûye, wê ra gotine êla Hesinya. Ew li nav goveka qeza Surmelyê da bûye. Pey Temir Axê ra serkarî ketye destê Hesên Axê (navê kalkê wî lê kirine), kîjan Axê êlêyî herî hizkiri bûye, bi saya xeyset, terbê xweyî maqûlî, bi saya fikirên xweye pirogirê-sîv. Ewî gelekî xwestîye, wekî kurdê Êzdî hînbîn, kîjan wî zemanî fikirêke bi culet bû, miqabilî tirêqê Êzdîya, yê ku xwendin bona Êzdîxanê tişteki gune hesab dikirin. Pey Hesên Axê re serkarya êlê û temamya Kurdê Kavkazê yê Ezdî dikeve destê kurê wî: *Ûsiv Begê.*”

“Hesên Axa ewî dide ber xwendinê çêmarana (xwendin-xwena) dêra Eçmîadzîne da. Du fikirdarê ermenya yê here mezin: X.Abovyan û Komîtas hevaltî bi ewlwdên wê malê ra kirine, bûne dost: Abovyan dostê Temir Axê bûye, lê Komîtas hevalê *Ûsiv Begêyî* çêmaranê. Wextê şerê hemdinyayê yê pêşin êla *Ûsiv Begê* xwe li Ermenyê bira girt û welgerya hat deşta *Araratê*, li kîderê heta roja îroyîn dimîne, bo birên xwe yê kurde mayîn ra bûye xweyê emirê aza û bextewar Yekîtya sovyetê da.” (Kurd. Êzdî.Hazir kir,ji ermenî tercime kir, pêşxeber nivîsi Wezîrê Eşo.Yêrêvan-1986.rû 34.)

Dibêjin Hesên axa gelekî aqil û xurt pêra jî rem û merivhiz bûye. Ji bo mêrxasî û efatya wî şerê dijî tirka da, ku wî serokatyaya alaya şervanên Kurd dikir ji aliyê hukumdarya Rûsyayê va bi ordêma (Sivyatoy Anna) dereca III û ordêna (Sivyatoy Stanislav) dereca III tê rewakirin.

Der-dorên xêrnexwez, çevreşyê lê dikin, jerê didinê, bêwext, dimire: *Ûsiv begê* hela zar dewsa bavê rûdinê. Kilamê da wa tê gotin:

*Bê axayo nabe, de nabe,
Lo maqûlo nabe, de nabe,
Bê êla Hesinya girane, Ûsiv zare,
Sal-zeman girane, bê te nabe.*

Ûsiv Beg serokê êlê û Begê vê malbeta qedîmî yê dewyê bû. (Hukumata Sovyêtê dewî hemû desthilatdaryên usa anî). Navê Ûsiv Beg va gelek bûyarên hejra girêdayî ne. Ne ku tenê êla Hesinya lê temamyâ Kurdên (Êzdî û Musulman) Sovyêta berê navê wî bi hizkirin bîr tînin. Temamyâ êlê jêra gotine KEKO. Ewî gelek ewledên gelê Ermenya yê bi nav û deng ra hevaltî kirye. Evdekî dewra xweyî herî xwendî û pêşketî bûye. Bi alîkariya wî, hunermendê Ermenyan yê herî mezin Komîtas, wê dewrê da gelek kilamên kurdî ji zarê dengbêjan nivîsiye û çap kirye. Ewropayê da doktorya xwe li ser dengbêjî û sazbandîya Kurdî xweyî kirye.

Navbera wî û torina mala Kosa jî pir xweş bûye. Serdewatî û kirivê hev bûne. Bi pêşdanîna Hesên Axê bavê wî, paşê jî wî sê gundên Kurdên Êzdî da, salên 1900-1904-a mektebên zimanê Rûsî yê kîsî dewletê vedikin:

Gundê Zorê li navça Surmeliyê.

Gundê Qundesazê li navça Elegezê, Axbaranê.

Gundê Bacelûyê li qeza Qersê.

Salê 1915-1920-î bi serokatiya Ûsiv Begê, Êzdî şerê dijî Tirkan da gelekî alî Ermenîya dikin. Beg tê bijartin çawa endemê Parlamênta dewleta Ermenyan ya ewlin û wezîrê hukumata wê dewletê.

Ji pey serketina Şorişa Oktobirê li Rûsyayê, leşkerên Rûs jî Kavkazê dikşin, diçin. Surmeli dikeve destê Tirkan. Sala 1918-an ev êla dîsa ji cî û warên xwe dişihitin, çemê Erez derbaz dibin diravne berbi Yêrêvanê. Belayî deşta Araratê dibin. Ji dest xelayê, nexweşyan gelek qir dibin. Sala 1920-î xwe ra gundê Şamîramê yê vala ava dikin.

Usiv Beg sala 1934-a diçe rema xwedê.

Ev êla niha pir mezin bûye û ewledên wê niha temamyê welatên Sovyetyê yê berê da bela bûne. Peyhatiyê mala Axê niha jî xwe Axa dihesibînin û li gundê Şamîramê da dijîn. Ji pey hilweşîna dewleta Sovyêtê ra jî Şamîran gundekî Ermenistanêyî herî mezin û şene.

KILAMA BAVÊ ÛSIV

Axa, qurba malê me danîne

Li zozanê Eslanlûya xopan

De lê lê lê lê li belekya,

Wey lo miro, malê me danîne

Li zozanê Eslanlûya xopan

De lê lê lê lê li belekya,

De Xezal Xanimê korê, ne mayê

Rabe porê serê xwe kurke,

Temaşeke li qeyd û zincîrê,

De lê lê lê lê van girtya,

De, dibê feleka havê Ûsiv, sîyarê Kewê

Di nav hezar hevsiid malên Hesinya da welgerya...

*Bê Axao nabe, de nabe,
Lo maqûlo nabe, de nabe,
Bê êla Hesinya girane, Ûsiv zare,
Sal-zeman xirabe, bê te nabe...*

*Axao, qurba malê me danîne,
Li zozanê Eslanlûya xopan
De lê lê lê lê li berî golê,
Wey la mîro, şênyê me danîne
Li zozanê Eslanlûya xopan,
De lê lê lê lê berî golê,*

*De xwezila xêra mala Xwedê ra
Cawekê bihata, bigotina:
De bavê Ûsiv, siyarê Kewê, nexweşê mirinê
Ne gotina: Vê sibê berê wî dane
Kambaxa wê Stembolê...*

*Bê Axao nabe, de nabe,
Lo Maqûlo nabe, de nabe,
Bê êla Hesinya girane, Ûsiv zare
Sal-zeman xirabe, bê te nabe.*

*Axa qurba, malê me danîne
Li zozanê Eslanlûya xopan,
De lê lê lê lê li vî çiyayî,
De wey lo Mîro, malê me danîne
Li zozanê Eslanlûya xopan,
De lê lê lê lê li vî çiyayî.*

*Hela binhêr, di ser me da girtîye ewre,
De lê lê lê lê nabe sayî,
De xwezila xêra mala xwedê ra,
Mizgînîkê bihata, bigotina:
De bavê Ûsiv, sîyarê Kewê vegeriya
Nava koma bira-pismama xêr û şayî...*

*Bê Axao nabe, de nabe,
Lo Maqûlo nabe, lo nabe,
Bê êla Hesinya girane, Ûsiv zare,
Sal-zeman xirabe, bê te nabe.
(Ji sitirana Reşîdê Baso; Rادیویا Yêrêvanê.)*

ÊLA ZUQURYA

Berbang bû. Koma sîyara, şiverya quntara çiyê ra hevraz dibûn. Pêşyê sîyarê hespê kumeyt dimeşya. Ew gêncekî qemerî, bedewî, bi çek-rihalê serekeşîryê bû. Mirov hewas dikir sîyar, hespê bin, xemla wî mêzekira. Kom pir nî bûn, heft-heyşt sîyar bûn.

Nişkêva, ji alyê gêlîî din, dengê çeka û hêwarza mirovan hat. Xortekî cilê qelişî lê ji newalê derket û berbi wan bezya.

-Gund da şere. Cerdevana avîtine li ser gndê me, talan dibin.

-Çawa?-sîyara ecêvmayî li xort nêhêrîn,-ne îro cinyazê lawê H.Beg tesmîlî axê dikin. Em hatine hewaryê.

-Erê,-xort bi e'cele got û li wan nesekinî, berbi alyê gêlîyî din bezî,-cerdevana kerê pezê bavê min dane li ber xwe , dibin. Çika çi anîne serê bavê min?

Sîyaran çevê hev nêhêrîn, lawê H.Begê êla Takorîya wefat bûbû. Sîar diçûne hewaryê.

-Cerdevan nêzîkin. Serokên wan wê li serê topin. Haj xwe hebin,-xort dûrva li sîyara kire gazî û li nava zinara da unda bû.

Sîyarê hespê kumeyt berê hespê xwe guhest û komê, mîna bayê bobelîskê li pey sîyar ber bi alyê xort nişan dabû çûn. Derketine li ser hêşya pişt gund. Li ser girê pêşber serokê cerdevana, du hevalê xwe va sekinî bûn. Navbera wan da newal bû. Pişt cerdevana wan da, dûrva sipartin didane sîyarên hevalên xwe yê heywanê xelqê ji guhera derdixistin, dajotin...

Sîyarê gênc cerdevan nas kirin. Tahar Xan û koma wî bûn. Çend meh pêşda bû. Serokê qeza Bêrkiryê: Cewze padşa, meznê eşîrên Kurdan, yê wê heremê, tev teglîfî merkeza qezayê: Sera Mexîna kiribû. Elamî wan kir, ku ji derê jorê (ji Sultan) qîrar hatiye, gotî ji kurdan komê hemîdyê bêne demezirandin.

Got, ku dewleta Osmanyê ber tu tiştî nanihêre, wê her alîkaryê bide wan, her mecalê wan ra sazke, tek ew wan alaya zû çêkin. Wê çeka bide, ji xerc-xeraca aza bike, serokê rewya, çîn û nîşana Osmanyê bistînin.

Serekeşîra tê derxistin, ku demezirandina alayên usa hema seva eşîrên Kurdan qezyane mezinin. Kurdên sîlihkirî ra wê mecalê vebe heyf û xûnê xweye kevn û nû ji hev hildin. Eşîr û malbetên bikevin pêşîra hev. Xûnê mîna çema bikşe. Tifaq û aramya heremê wê biteribe. Ewê nikaribin ew dostanî û pi-smamtîya li nav eşîra da çêbûyî xweyî kin. Rojên giran ji bo gel û xeiqên ne musulman dest pê dibûn. Gelên, ku qezayê da mîna bira bi edil dijîtin wê rabin dijî hev. Ermenî, Aşûrî û Êzdîyê dest pîya herin.

Meznên eşîran Cewze paşa ra gotin, ku wext bide wan, ew giregirê êlên xwe bişêwirin û paşê bersîva wî bidin.

Cewze paşa xeysetê Serekeşî rên Kurdan rind zanibû, ku serokeşîr xwe qirarê didin. Ew bersîva axa-bega danê ewî çawa înkarkirina daxweza dewletê qebûl kir. Bi hêrs û kîn got:

-Ez dixwezim hûn wan alaya demezirînin û serokatîyê lê bikin, yan na mirov hene, lava dikin, lingê min paç dikin.

Rastî jî dema ji cem Cewze paşê derketin, komên Kurda li hewşê da sekinî bûn. Li nav wan da koma Tahar xan jî hebû. Ew birazîyê Axê êla H.bû. Çend sal bû dijminatya Axayê apê xwe dikir. Wî û apê hevra xeber nedidan. Xiravyê û qaçaxçîtyê va mijûl bû.

Û ewê, ku cerd-talan, dzyê, qaçaxçîtyê va mijûl bûn, mêrkuj bûn, ji alyê dewletê va piştgirtin, çek, hukum standibûn, dora xwe mirovên gorî xwe civandibûn, li ser serê evdê wê heremê bûbûne bela. Davîtime li ser gunda, pez-dewarê xelqê dajotin, xwe ra dibirin, xelq talan dikirin, jin direvandin, kê wan xweş nedhat dikuştin. Navbera wan û xizmên wan da seva doşeka serokeşîrtîyê şerekî ne elamkirî diçû. Dewletê piştgirya wan

dikir. Wê rojê êla Takorîya bûbû hedefa wî serokekî alaya hemîdyê: Tahar xan, kîjanî ra digotin Mîr Penc. Xan li nav qezayê da bûbû şûrê qetil û xûnê. Navbera wî û Begê Takorya da wextekê xiravî çê bûbû. Xan bihîstibû, ku lawê Beg mirye, êl li nav şîne dane, rikana va, nişkêva li ser gundê wî da gitibû. Dixwest talanê Beg bive, nehêla Beg cinyazê miryê xwe hilde, Beg li nav êl û eşîra da nuxsan ke, heyfa xwe hilde. Cewze paşa jî Begê Takorya hiz ne dikir. Xanê bû, ku tilya paşê jî li nev cerda wê rojê da hebû.

-Tahar xan, Tahar xan, were bê xûn ji vir here. Bihêle bira Beg cinyazê lawê xwe hilde. Ev kira tu îro dikî mêranî nîne.

Xan paş da zivirî, sîyar nas kirin:

-Hey Cangoyê lawê Xetîv, ez serê Şîxadîkê te kim, ji pey Takorîya ra dora teye. Îcar laşê Xetîvê bavê teyê bin pîyê hespê min da bipelçiqe,-Xan got û demança ber xwe ra derxist ,rastî sîyara kir...

-De emê niha binhêrin, laşê bavê keyê, bikeve bin pîyê kê,-sîyarê gênc got û mecal neda Xan. Qirçîna demança wî ra demença Xan ji dêst pekya û Xanê birîndar nixirî erdê. Sîyara hevra gule reşandine koma Xan û hicûm kirin. Hevalê Xan, serokê xweyî birîndar li wur ketî bêxweyî hîştin, xwe avîtime ser piştên hespên xwe, revyan.

Sîyarê me ketine pey cerdevana. Qerebalix kete li nav cerdevana û gund...Dema cerdevana derheqa ketina serokê xwe da bihîstin, revîn . Talan û heywanê xelqê vgerandin. Heta nivro her tişt edilî, seqirî...Laşê Xanî bêxweyî wê palê ma.

Begê Takorya enya pismamê xweyî gênc ramûsa:

-Şîrê te li te helal be, birazyâ. Ez bêyî mala Xetîv Axê ne-bim. Te navê mala Takorîya xilaz kir. Hesavkin îro lawê min nemirye.

Usa dest bi efseneya Changîr Axê, axayê êla Zuqurya, yê dewî, Changîr axayê Êzdî bû...

***

Changîr Axa sala 1874-a li gundê Çibûxlîyê, qeza Bêrgiryê, wîlayêta Wanê ji dîya xwe bûye. Bavê wî: Xetiv Axa wê here-mê da serokeşîrekî pir zengîn û bi nav deng bûye. Derheqa zêr, milk û mal, hebûna wî da, heta niha jî, li nava Êzdîyên Ermenistanê da tiştê ecêv gilî dikin. Axa evdekî aqil, edil û dûreşer bûye. Ewî dema xwe da êl dûrî şer-dewa û qezya xweyî kirye. Navbera wî, axa-begên eşîrê, zengîn û serokên Ermenya, Aşûrya pir xweş bûye. Saya hebûna pir, xeysetê milahîm, maqûltîyê, teva qedirê wî zanibûye, pê şewirîne, ew xwe ra çawa mirovekî mezin, şîretkar, rîspî hesibandine. Dibêjin deynê wî li ser teva hebû. Wî tucar selef ji kesî nedistand. Êl û eşîrên wan der dora, teva ji wî nan dikirîn.

Wê qezayê da 5 gundê Kurdên êzdî hebûn: Çibûxlî, Heselû, Welecanî, Şemsedîn û Selîm Beg. Gund mezin bûne.

Mala Axê li Çibûxlîyê bûye. Gelek malên Êzdîyê wê êlê jî li gundên Kurdên musulman, Ermenya û Aşûrya da jîtine.

Sala 1985-a kurapekî Changîr Axê, Evdoyê Miho, ku wê demê nêzkaya 90 salî bû, li gundê Hemzelûyê, nehya Masîsê, Ermenistanê da dima, min ra wa gilî kir: „Min ji pêşya bi-hîstîye, digotin kal-bavê me ji alyê Dîyarbekirê, Cizîrê hatine. Wê demê Êzdî li wur pir bûne. Wextekê şer çê dibe. Dewleta Osmanyê û Musulmanî davêjine ser Êzdîyan. Fermanê li Êzdîyan radikin. Êla meye Zuqurya jî tê qirê, yê mayîn jî, cî û warê kal bavên dihêlin, direvine li ser hidûdên Ecem, nêzkaya gola Wanê. Li wê deverê jî Êzdî hebûne. Navbera êla me û malmezina Êzdîyê wur-mala Simê Çeto da mirovatî hebûye. Ewil direvine gundê Simê Çeto, paşê xwera ew gundê jorgotî ava dikin, dikevnê.“

Malmezina zuqurya mala Bişar bûye. Bişar mêrekî mêrxasî xurt bûye. Ew kalkê Xetiv Axayî helale. Bişar tevî çend hevalên

xwe ji dewleta Osmanyê direvne Îranê. Hukumata Şahê Îranê wana digirin û bi xwestina Osmanyê darda dikin.

Bi texmîna Evdoyê Mihê, ew yek navbera salên 1820-1830 qewimye. Dibe şerê Erenzê yan yê dema Şêx Mîrza, yan jî pe-
vçûneke din da ew êl revyane.

Ji pay Bişar ra lawê wî Cango pêşikêşya êla Zuqurya dike. Ew alyê Tirka va tevî şerê dijî Rûsa dibe. Bi mêrxwesya xwe berbiçev dikeve. Navê midûryê didinê, jêra dibêjin Midûr Axa. Ji Midûr Axa da jî dest bi axatya wê malê dibe.

Nav û dengê Midûr axayê Êzdî demeke kin da li nav leşkerên tirk û êlên Kurdan da bela dibe. Saza wî tifaq û yekîti li nav axa begên wê herêmê yê Kurd da xurt dibe. Altindatya wî şerî dikeve ser navê Kurdan. Ew yekîti û tifaqa Kurdan ji seroketya wîalêtê û serekleşkerya Tirka xweş nayên. Gazî 15-20 zilamên Kurda yê tevî wî şerî bûbûn dikin, giva çîn û ritmên leşkeryê bidine wan. Midûr Axa jî nav wan da bûye. Dema nanxwerinê, bi nemamtî jêrê dikine nav xwerina Midûr, dikujin. Dixwezî wê qetilê bikine ustiyê wan zilamên Kurd, ku dijminatîyê bikine navbera êlên kurdan. Lê Kurd nêta wan rind tê derdixin û ji nakokiyên navxweyî dûr dimînin.

Ji pey Midûr Axê ra, lawê wîyî mezin Xetiv axa radibe. Mezinên Kurdên wê heremê seva xatirê bavê, gelekî qedrê Xetiv axê digrin û alîkariya wî dikin.

Rîspîya gilî dikirin, ku berî Xetiv Axê halê Êzdîyê wî warî yê aborî tim xirav bûye, timê li nav destengîyê û hejaryê da bûne. Ew srekeşîrê êla xwe yê ewlin bû, ku pey çek-sîlih, şer-dewa neçû.

Merivekî edil bû, dûreşer, guhdarya xwe dida li ser milk û mal. Rind zimanê xwelyê zanibû. Karê xwe li tev neyarê xwe jî bi edlayî derbaz dikir. Dinherî eşîrê Kurda guh nadine bêcerkirina xwelyê, çandinyê ,zivîstana tim dikevn halê nangiranyê, birçîbûnê.

Zevîke wî ya mezin hebûye. Li nav eşîrên Kurda da gilî-gutin bela dibin giva Xetîv Axa wur da xizneke zêra ya mezin dîtye. Loma jî demeke kin da usa zengîn bûye. Lê rastî ewe, seva avdana wê zevyê bendavekê çê dîke. Avê berfhelê û kanya wê bendavê da top dîke û havînê zevyê pê av dide. Sala ewlin ekinekî ecêv pir ji zevyê tê. Wê sale qulixayî bûye. Dibe nangi-ranî, xelayî. Bahê nên pir giran dibe. Xetîv Axa nanê xwe yekê bi deha difroşe, kareke pir mezin distîne, Pêra jî emrê bi hezara evdan ji xelayê xilaz dîke, qencîya wî dîkeve li ser axa, begê eşîrê, gelê heremê yê feqîr. Di nava çend sala da dibe zengînê wîlayêta Wanê, yê herî dewlemend.

***

Gilî dikin, ku Xetîv axayî pir tima bûye, lê ku sirê hatîye, ew hebûn xwe daye ji bo xweyîkirina xîret-tifaqa kurdeyatîyê û xweyîkirina dînê Êzdîyatîyê. Gor bîranîna, di dema wî da tifaqa eşîrên wê heremê xurt bûye. Mîna malekê bûne. Ew tifaq û yekîti serokya heremê ya osmanyê xweş nehatye. Xwestine agirê cudetya dîn tev rakin, aramya nava êlên Kurdan da biterî-bînin, Kurdên musulman û Êzdî rakin dijî hev. Fermanê li Êzdî-ya radikin. Dixwezî eşîrên Kurdên musulman jî bikşînin nav wê dewa qirêj. Gazî axa-begên eşîrê û giregirekên Êzdîyan dikin, wê cawê didin wan.

Vê carê seva xatîrê Xetîv axê bûye, yan ji bo tifaq û yekîtiya gel axa-begê eşîrê, dîndarên kurd nakevne li nav wê lîstika dij-min. Ne qencîyê xeber didin, ne xiravyê. Êzdî û serokatya Wî-yalêtê disekinin dijî hev. Hukumdarê heremê culet nake bi destê zorê, qirkirnê, Êzdîyan mecbûrî qulibandinê bikin, ditirsin Kur-dê musulman rabin piştê Êzdîyan. Ezdîya ra dibêjin giva Mîrê Şêxa tev Êzdîyên Lalişê û Şengalê qulibîne û bang li hemû Ê-zdîyan kirine biqulibin, Musulmanyê hildin. Êzdî bawar nakin

Serok dibêjin, eger hûn bawar nakin, sê mîra li nav xwe da kivşkin, emê kîsî dewletê wan bişînin cem Mîrê Şêxa, bira herin, bi çevê xwe bivînin, bi guhê xwe bibihîn, bèn we ra bêjin. Êzdî sê mîrê serwest dibijêrin, dişînin. Nivê rê da, li bajarê Sîvazê, wana digrin. Yek destê cenderma derdikeve direve, herdê din davêjine hebsê.

Dibêjne wan: „Yan hûnê musulman bin, vegerin, Êzdîyan bixapînin, yan emê we bikujin. Bi gotina gotya yek rû va musulman dibe, lê yê din: Pîr Hacî, dikin, nakin xwestina wan qebûl nake, musulman nabe. Go, şûr avîtine stûyê wî, serî jî cendek qetya bû, hele, hela wî bû, digot: “Hole, hola Sultan Êzdîyê sore...”

Ewê jî dest cenderma revya bûye hewarê dibe Êzdîyên Şengalê, evan tîn, laşê Pîr jî dîwanê distînin, dibin cem xwe, goristana Êzdîyan da tesmîlî axê dikin.

Yê rûva musulmanî qebûl kiribye jî vedigere mala xwe. Rastîyê Êzdîyan ra dibêje, lê lawê wî bin hukumê Êzdîyan da, jerê dikine nav çayê, didine bavê xwe, dukujin.

Di wê navberê da Xetîv axa li mala xwe da rehet rûnanê. Li Wanê xêrxweza divîne. Rîya mala Welîyê qezayê li ber xwe dide vekirin. Radibe diçe mala Welî. Go. Axê zimanê tirkî rind zanibye. Go lawê Welî 4-5 salî bû. Zarokê dide li ser çoka xwe, jêra mijûl dibe. Fînoyê serê kurik hildide û ha lawik ra laqirdîya dike, lê hiz dike, ha zêra dike fino. Usa heta fino tijt zêr dibe. Welî, pîreka xwe va ecêvmayî Axayê êzdî dinhêrin. Pîreka Welî dibêje Welîyê mîrê xwe: “Ji vir ha da Xetîv axa birayê mine. Gereke qedrê Axê nekevî, xizmeta wî bikî...”

Go, li nava Zuqurya da şîn û girî bû. Hîvyê bûne çika kengê leşkerê Osmanyê wê bavêje li ser gundên wan, xelqê bibirin, qirkin. Gava ew cwamêrê rêva bi rûva qulibî bû, vedigere, her tiştî bi rastî Êzdîyan ra gilî dike, lawê wî bavê xwe jerdadayî dikin, dikujin, Êzdî êdî gumana xwe dibirin.

Lê hema goristanê da, dema cînyazê ewê qulibî tesmîlî axê dîkin, qirara Welî çawa mizgînî, ji Wanê tê, ku dewleta Osman-yê li Êzdîyan hatye remê. Ferman betal kirine.

Şayî dikeve li nav xelqê...

Heta naha jî Êzdîyê wê êlê dibêjin: "Xetîv axê dîn bi zêra kirî..."

***

Şeş lawê Xetîv axê hebûne: Têmûr axa, Changîr axa, Reşîd axa, Huznî axa, Sihîd axa, Nûrî axa. Hê zarotyê da, li nava zarokên Axê da Changîr bi culet, hunur û zîrekya xwe berbiçev dikeve. Wê heremê da sîyar û nîşandarê şivêta wî tune bûne. Go, tirs, xof nizan bû. Zulm û zordestî, neheqî, koletî temûl nedikir. Xeyset va safî bû, derew nzanbû, rastgo bû, helal û rem bû. Şevên zivistanê yê dirêj, dîwana bavê xwe da li nava çîrokbêj û rîspyên êlê da rûdinişt, ji wan derheqa mêrxwesî û qehremanya kal-bavan da dibîhîst, dixwest mîna wan be. Hevalhiz bû. Go, hevalên wî pir bûn, lê dijmin jî kê mî bûn.

Rojên dijwar dihatin. Xetîv axayê rîspî texmîn dikir, ku he-wldanên dewletêye nû, li nava Kurda da demezirandina alayên Hemîdiye, qencîyê xwe ra naynin, wê jîyana êl-eşîran li hev xe, serekeşîrên dostê wîyê nîkarîbin tifaq û aramya nava heremê xweyîkin. Halê Êzdîya wê xirav be. Difikirî, ku kulmeke zor pêwîste, ku êla wî ji wê zulmê biparêze. Ji bo mezinayê li êlê bike, li nav lawên xwe da hişê wî Changîr dibire.

Bîranîna da tê gotin, ku Xetîv axa êdî bethal nexweş bû, li ber mirinê, bi destê Şekir Efendiyê Tirkî katibê xwe, 46 hezar zêr, bêhesab mal û milk tesmîlî lawê xwe; Changîr axê dike û temiyê wa didê: "Lawo, ez tê derdixim, ku rojne giran hîvya Êzdîya ne. Hebûn pire. Li ber nenihêre. Malê dinê qirêja desta ne. Çek-sîliha, hespa bikire, sîyarên xweye çekdar hazirke. Êla xwe pê xweyîke..."

Pey mirina bavê ra (bi texmîna şedê wan bûyara, Xetîv Axa li navbera salê 1904-1906-a da çûye ser dilovanya xwe) Changîr axa diçe bajarê Wanê bi destê Ermenya ji nav dewleta Rûs çeka dide kirîn û anîn. Kerî pez dişîne bajarê Helebê, difroşin, ji wura hespê baş dikirin, tînin. Wê demê wî karibye 300-350 sîyarê rind sîlihkirî, yê xurt derxe meydana şêr.

Demezirandina alayên Hemîdyê yekîti û tifaqa beglikên Kurdan wêran dike. Eşîr li hev dikevin. Kes kesî nas nake. Hukum ji destê serekeşîrên berê dertê. Qaçax, cerdevan û serhişk bi piştgirtin û hêlandayîna hukumdarên Osmanyê dibine xweyê çek, qewat, hukum û îradê. Şûrê wan çep-rast dibire.

Eşîreke li rex Êzdîyan, eşîra cînare dost, eşîra Cifer beg, ku berê ew û Êzdî mîna malekê bûn, hevra bira û tifaq bûn, xwe ser hev didane kuştin, hev dikeve. Dutîretî dikev nav xelqê. Berayê Begî biçûk: K. beg, wekî doşeka mezinatya êlê ji birayê xwe bistîne, dibe serokê alayîke Hemîdyan, kîna xwe dikute hin birê xwe, him jî Êzdîyan. Hema wê demê lawê Cefer beg ji xwendina bajarê Stembolê vedigere. K. beg li bajarê Wanê rastî birazyê xwe tê. Birazî haj nakokyên li nav êlê da nîbîye. Ap birazî dibe ku tev xwerinê buxun. Wura, çaxê xwerinê ap jerê dide lawê birê xwe û dikeve. Bav, dema cawa mirina lawê xwe dibihî, dilê wî diteqe, ew jî dimire. Êl dibe du para. Pîreka Cefer .beg û tîyê xwe dikevne pêsîra hev, du-sê sala xelqê wê êlê dibin dû para û hev qir dikin, koka hev tînin.

Zîyaneke pir giran digîhîje Sedûn begê Dirbas Xanê Şemsikî û H.begê Takorî. Sadûn begê êla xwe va derbazî Îranê dibe. Van herd bega jî xwe ser Êzdîya dikuştin.

Alayên Hemîdyê dibin bela serê xelqên ne Musulman. Dem û qewimandin zû tîn guhestin. Changîr axa tê derdixe, ku li wur mayîn êdî Êzdîya ra dest nade. Pêşyê difikire êla xwe derbazî Îranê ke, lê paşê serwest dibe, ku Îran jî Êzdîya ra rîya xilazbûnê nîne, berê xwe dide dewleta Rûs. Komên Ermenya yê sîyasî

û çekdar ra dibe nas, rastî serokên wane naskirî tê. Hela sala 1904-a li gundê Ermenya yê Hezeranê rastî serokekî heja Ermenya ya azadaryê, yê bi nav û deng Andiranîk paşa tê. Wê demê Axa dergistî bûye. Paşê Ermenî hazirya xwe elam dike, bive serdewatîyê Axê.

Ji wê demê da navbera wan herdu qerehmanên efseneyî da dostanîke bê qelpî û helal çê dibe.

Paşê ew dostanî û pismamtîa wan li nava êgir ra derbaz bû, li nav dew û dozên xûnrêj da hate cêribandin û heta dewyê jî tu xumamê xwe navîte ser wê helalyê û biratyê.

Changîr axa wan sala pêwendîyan tev leşkerên Rûs jî çê dike. Timê qasida dişîne cem wan û hazirya xwe ya alîkaryê û amintîyê wan ra elam dike. Wekî amintî û bawarya wan qazancke, birayê xwe Reşît axê dizîva dişîne, ku li nav leşkerê Rûs da qulixke.

Gilî dikin, ku Reşît axa bi mêranî û qehremanya xwe ji Changîr axê danedixist. Sala 1912-a, şerekî da tê kuştin.

***

Nivê şevê bû. Ji qalmeqalm û hêwarzê Changîr axa hişyar bû. Tê derxist, ku hicûmî li ser gund kirine.

Almasta pîreka wî jî êdî li ser pîya bû. Go Almast xatun him pir beew bû, him jî jineke jêhatye mêranî bû. Zarok digîryan. Axa cilê xwe zû avîte li ser milê xwe, da tivingê. Mala Axê ji derva va didane li ber gula. Bû xuşîna şûşê cema pencerê oda, ku Axa û Almast xatûn lê bûn, ji fişekên demançan şikestin, hûr xweş bûn, pekyane li nav odê. Mecal nedidan ne nêzîkî pencerê bin, ne jî derkekevin li derva. Dihate xanê, ku mala wî dorpêç kiribûn. "Nobedar kune? Çima elamî min nekirine,-Axa fikirî." Ew êdî demeke dirêj bû, ku Êzdîyan şev-roj gundê. xwe bi nobedarîyê diparastin.

-Cango, dora te hatye girtin, dewya te hatye, tesmîl be! Yan na emê gund wêran kin, te, mala te, te zarokên te va bişeytînin.

Axa dengê serokekî cerdbaşyên hemîdî: Xalit beg nas kir, lê tê negihîşt deng kî alî da hat.

-Tu tesmîl be, em destê xwe nadine gund, neferê te,-ew deng dubare bû.

-Çeka agir nekin, ezê cilê xwe xwekim, derkevîm, tesmîl bim,-ji hundur Axê cawa wî da.

-Çeka agir nekin, bira Axa îşev ji kincê xwe xweke,-Xalit beg bi qerf û ken gote hevalên xwe...Dengê kenê wan bilind hat.

Axa êdî zanibû deng ji kî alî tê. Fesal nêzikî pencerê bû, ter-ya şevê da alyê deng nêhêrî. Li nav şeverşê, dûrva çend reş dihatin xanê. Bi desta jin da femkirinê, ku ew jî nêzikî pencerê bibe. Nişkêva ji tivingên Axê û Xatûna pîrka wî agir li ser ewê li nav şeverşê da dihatine xanê barîn... Bû qerebalix û qûje-qûja wan. Axê tê derxist, ku gihîştine meremê xwe.

-Almast lêxe, em mecalê nedine wan li ser xweda bèn.

Agir-alav bû herda li ser meznên cerdevana da dibarandin.

Şer heta berbangê kişand. Berbangê, bēyî bigihîjne tu encamî, talançîya laşê kuştîyê xwe wê navê hîştin, revyan. Eyan bû, ku tevî alaya Hemîdîyan usan jî leşkerên Osmanyê yê qedîmî hicûmî li ser gundê Axê kirine. Nobedar hatibûn kuştin. Ji Êzdiyan 9-10 kuştî û birîndar hebûn, nav wan da kal-pîr û zarok jî hebûn. Kuştî ji Hemîdîyan û leşkera jî hindik nî bûn. Li nav laşan da laşê serokê alaya Hemîdyê Xalit Beg û zapitekî ordîya Osmanyê yê ritim bilind jî hebûn.

Gundîya nîşanên Begî Hemîdîyê û çîn û nîşanê zapit, û kumê zapit yê Osmanyê hev va dirûtin, li serê rîya gund darekê va darda kirin, ku çûyî-hatî, tûyî li ser wan kin û carke din kes qesta talan û qirkirina Êzdiyan neke.

Sibetirê, serokeşîrên cînar: Sedûbn begê Şemsikî, Huseyn begê Takorî, Necife begê Muqirî, Cefer begê Şêwî sîarên xwe va tèn hewara Êzdîyan.

Heçar serekeşîr sîyarên xwe va pêşya Changîr axê û sîyarê wî dikevin, diçine Sera Mexîna li wur serokê mexîna (Aşûrya) jî xwera hildidin û tev diçin cem Meznê qezayê: Cewze paşayê.osmanî şikyat.

Paşa qet naxweze şikyatê wan bibihî, bi ten dey li Changîr axê dike:

-Cango, ew tu xweyê xwe û çend serya yî, ku mezinêkî Hemîdyê, qehermanekî qeza me û zapitekî dewleta Osmanyê bikujî?

Axa bi culet cawa wî dide:

-Wan şev ser gundê me da girtin, wan xwestin gund gîşkî qirkin, neferê me bikujin. Me jî xwe parast...Û bira paşa jî bizanze, sibê jî yên qesta gundên Êzdîyan,talan û kuştinan bikin, sax venagerin. Her kes lawê bavê xwe ye.

Paşa gazî zapita dike, ku Axê bigrin. Axa demença xwe derdixe, ku xwe xweyîke. Heçar serekeşîr û serokê Aşûrya redibin pişta Changîr axê.

-Usane hûn xîreta Êzdîya dikşînin, we dîndijminatî bîra kir-ye? Hûn kafîra xweyî dikin?-paşa dey li wan dike,-êdî hûn çi Musulmain...

-Em eşîrin, kurê bavê hevin. Eşîr bavê eşîrê ye. Îro jî emê xîreta lawê Xctîv axê bikşînin, sibê jî, serê me û êlê me wê oxirê da ne.

Paşa dinhêre, ku dora qesra wî, komên sîyarên kurdaye sîli-hkrî hazir sekinîne, eger Axê Êzdî bigire, şerekî giranê li wura çêbe, dibe ew jî nikaribe serê xwe xilaz bike, ji xwesteka xwe paşda vedikşe û bi rûvîti wan ra dibêje:

-Vê carê ez didime xatirê we...

Ji pey wê bûyarê ra hukumata qezayê kîna xwe dikutine Êzdiyan. Qewatên beglikên cînar jî dişkên. Li nav wan da ewqas dijminatî, neyartî, nakokî çê dibin, ku hal li wan da namîne, nikarîn alîkarya Êzdiyan bikin, heremê da yekîtî û tifaqa berê xweyî kin. Sêwrê didine Changîr axê, ku êla xwe birevîne yan Îranê, yan Rûsyayê, heta dinya diedile...

Wî dema lihevketî ya aloz birayê Axê-Têmûr nexweş bûye, diçe ber rema Xwedê. Axa-begên eşîrê, Ermenî, Aşûrî, Êzdiyên qeza Çuxuryê têne hewaryê. Hemîdyan û Cewze paşa jî pê dihesin. Dixwezin Changîr axê nuxsan bikin, navê wî li nav wê heremê da bavêjin, ji bo wê demê navê Changîr axê pir bilind bûbû. Leşkerên Osmanyê û Hemîdyan pir ji çekdarê wî ditirsyan.

Cinyazê birê digîhîne goristanê, ku veşêrin, Hemîdî dora wan digirin. Dixwezin meyt jî wan bistînin. Axa, mecbûr cinyazê birê hîvya hazira dihêle, Kafîr Hirço (navê hespê wî) sîyar dibe, mêrxwesê xwe dide pey xwe, Hemîdya ra dikevne şêr. Şêr da çend mêrê Hemîdîyan têne kuştin, yê din jî dihêlin, direvin.

Vedigere, meytê birayê xwe tesmîlî axê dike û Êzdiyan ra dibêje:

-Êdî ev der me ra dest nade, barkî em herin.

***

Êla Zuqurya bar dike tên qeza Çuxuryê. Wê demê li wura heyştî gundê Êzdiyan hebûn: Dêrcemeda mezin, Dêrcemeda biçûk, Ûtê, Remqule, Tûtek, Taçkistan, Yarim Ça, Qeleca. Malmezina wan mala Simê Çeto bûye.

Rîspîyê jî êla Simê Çeto, ku niha (sala 1989 an ez wan ra rûniştîme) Ermenistanê da dijîn min ra gilî kirin, ku êla wan digîhîje mala Kok axa..

Gilî dikirin, go wextekê tek li dešta Ebexê da (ev herem dikeve hidûdê Îranê û Osmayê) 366 gundên Êzdiya hebûne. Kela

mala Kok axa ya kevirî hebûye. Êzdî him pir bûne, hm jî xurt bûne. Navbera wan û Sultanê Osmanyê xweş bûye. Osmanyê ew hesb kirine dergekî pola navbera xwe û Îranê da.

Wextekî yekî Musulman keçeke mala axê, (navê wê Zerîf xatûn bûye) direvînin. Seva wê di navbea Êzdîyan û Musulmanan da şerekî pir giranî xûnrêj diqewime. Ew şer heta niha jî li nava Êzdîyên Ermenistanê da tê gotin, û navkirin „Şerê Zerîf Xatûnê...” Şerê ji bo revandina jinê dibe şerê seva dîn. Ji heçar alya Musulman radibin, li hev dicivin û têne li ser Êzdîyên wê êlê . Wura qira Êzdîya tê. Gelek, ji tirsê diqulibin, hinek direvne Îranê. Mala Kok axa jî direve Îranê. Dewleta Îranê jî li wan dixê, yê tîn kuştin, ewê mayîn jî direvine Ermenistanê, dewleta Rûs. Berpala çîyayê Elegezê, gundê Mîrekê yê vala didine wan...Ji wê êla rengîn ancax 30-40 meriv xilaz dibin. Gundê Mîrekê dikeve bakûrê çîyayê Elegezê, gundekî pir xweşî û bedewe. Heta niha ji peyhatiyê wê malê wî gundî da hene. Xwe ra dibêjin qebîla Mehemdîya.

Dema şerê „Zerîf Xatûnê“ çend gndên wê êlê, bi serokatya Çeto derbazî Îranê dibin. Çeto jî mîrekî culetî xurt bûye. Ji pey demekê ra, dema ew şerê birakujyê êdî dewî lê hatibî, navbera Çeto û giregiê herema ew jê revya bûn dîsa xweş dibe, ji Îranê vedigerin, gundên jor gotî şên dikin. Pey Çeto ra lawê wî Simo serokatyê Êzdîyên herema xwe dike.

Simo evdekî pir aqil bûye. Pênc lawê wî hebûne: Xişam, Tefûr, Cimşîd ,Îdat û Emer. Gilî dikin, ku lawê Simo tev jî xwendî bûne û zapîtya dewletê kirine. Gişka jî karne pir kêrhatî kirine ji bo tifaqa êl û eşîrên wê heremê û xweyîkirina Êzdîyatyê xwe. Qedirê wê malbetê li nav eşîrên heremê da mezin bûye.

Pey Simo ra Tefûr axa dewsa bavê digire. Changîr axa him zevê wê malê bûye, him xwerzîyê wan. Dayka wî, jine Xetîv

axê, ya mezin: Gulî, keça mala Simê Çeto bûye. Almasta pîreka Changîr axê jî keça Tefûr axê, yan nebya Simê Çeto bûye.

Mala Changîr axê gundê Dêrcemeda Mezin da cî dibin. Xelqê din jî li nava gundên Êzdîya da bela dibin.

Êla Changîr axa Zuqurî bûne, Mendika, Mendesora, Berava. Qeza Çuxuryê da jî ev berekê Êzdîya hebûne: Reşa, Bûdka, Mendika, Kurtika, Desinya, Divana, Mameresa, Çuxreşa, Recefa, Mendesora, Qazana..

Pîrê wan Omerxana bûne, şêxê wan jî Şemsanî bûne.

Mêrên Çuxurê jî tevî çekdarên Axê dibin, hesavê sîyarê wî zêde dibe. Nivîskarê Kurdî eyan Ahmedê Mîrazî jî diçe digîhîje Changîr axê. Him katibê Axê bûye, him dengbêjê wî.

Li vira Axa tevgirêdanê xwe tev leşkerên Rûs û serokên Ermenya xurt dike, dîsa pismamtîa xwe tev axa-begên eşîrê berdewam dike. Lê alayên hemîdîya, tevî çend beglikên wê heremê yê talançî, bi piştgirtina leşker û hukumdarên Osmanyê rehetîyê nadine xelqên Êzdî, li ser gunda da digrin, talan dibin, mêra dikujin.

Vira dîsa rastî qehremaê Ermenyan Andiranîk paşa tê. Andiranîk topekê pêşkêşî alaya wî dike.

Topçî jî Tatosê Ermenî bûye, hevalê Axê yê zarotyê, lawê dostê wan.

Çend alayên Hemîdîyan, bi piştgiryê leşkerên ordîya Osmanyê û hinek eşîrên Kurdan hicûmî li ser gundên Êzdîyên wê heremê dikin, dixwezîn dewyê wê qewatê bînin û talanê wan xwe ra bîvin. Ew şer eyane û tê navkirin : ŞERÊ DÊRCEME-DE. Hêzên Ermenya yê çekdar tene hewara Êdîyan. Dibe şerê mirin-jîyîne. Sîyarê Axê yê cêribandî bi mêranî şer dikin. Di jmin bi sosretî meydana şer dihêle direve. Gilî dikin, dibêjin Changîr axa timê li pêşyê bû, dibên giva gule lê nediketin. Kafîr Hirço binda mîna teyra difirya. Tîrsa wî ketibû li ser dijmin, gava navê wî dibîhîstin, bê hemdî xwe radibûn, direvyan.

Nav û dengê Axê ji pey şerê Dêrcemedê ra mezintir bû... Kila li ser şerê Dêrcemedê heta niha jî li nava Êzdîyên Ermenistanê da tê gotin.

Êzdî tê derdixin, ku dewleta Osmanyê berê şûrê xwe daye wan, musulmanî jî rakirye dijî wan, hazir dibin qira wan jî tevî Ermenya bînin, dîsa rîya revê didine ber xwe...

***

Axlêve bû, rojeke şilî-şilope, berf û baren tev dibaryan, derdora şepê berfê bûn, avên berfêhelê dikişyan. Heryê û çamûrê davîte çokê mêriv. Sureke şile sar bû, ba dihat. Cilê şil canê mêriv va dizeliqîn. Karwanê hêsîrê Ermenyan û Êzdîyan rîya nava çîya ra dikşya. Hore-hora şivan-gavana bû, kerê pêz û garanên dêwêr dajotin. Erebe ga yê barkirî li pey hev ketibûn rêzê, dikşyan, ga, hesp, kerê barkirî jî pey ereba dimeşyan. Li ser bara jin, zar, kal, pîr, nexweş, berx û golikê virnik jî hebûn. Yê peya diçûn jî yan zarok hemêz kiribûn, yan jî tiştê dabûne piştê xwe. Karwan mezin û dirêj bû. Ji wan bawarkî 15-20 hezar Êzdî bûn. Changîr axa sîyarên xwe va, li dora karwan diçûndihatin, alî xelqê westyayî dikirinû, erebên diketin heryê lê dicivyan derdixistin, hêlan didane xelqê, ku bilezînin.

Gîhîştine devê gelîkî. Rê pala gêlîra dikişya. Rêke zirav bû. Mecala hatin-çûyîne kêmbû. Gotin ew gelyê Zîla ye. Ba gêlî ne digirt, telde bû. Hewa xeiqê xwê dihat. Pêşya karvan ketibû gêlî, lê dewî hela dûr bû. Nişkêva leşkerê Osmanyê û sîyarên axayên wê heremê li ser karvan da girtin.

Bû qerebalix û hêwarza xelqê li hev ketin. Rîya şerkirinê tune bû. Xelq diketine dest-pîyê hev, birîndar dibûn, dihatin kuştin. Agir bû li ser xelqê belengaz da dibarya. Laşê kuşriya diketin ser hev, nale-nala birîndara bû. Zarok bêxweyî digiryan. Changîr axa li pêşya karvan diçû. Erebe, ku hebûn, zar û neferê wî barkirî bûn, li pey karvan dihatin. Ketibû cîkî hasê, mecal

tune bû xwe hema neferê xwe ra bigîhanda. Sîyarê wî jî tev ji hev bela bûbûn, neferên xwe va mijûl bûn. Kes hîvya hucûmkirneke usa ya nişkêva nî bû.

Cengo, te digot kes min nikare, wele ezê îro talanê te bivim, sibê jî dora serê teye. Ez gerekê serê te jêkim û bivime Stembolê.

Axê ew deng nas kir. Dengê Q. axayê wê heremê bû. Ew demek bû wî mecal Êzdîya birî bû. Changîr axê kir-nekir nika-ribû jêra ziman bidîta.

Şer pir nekişand. Çekdarên Êzdîya û komên Ermenya li ber dijmiê pir teyax nekirin, vekşyane gêlî. Pez, dewar, erebe û heywanê barkirî, destê dijmin da man. Caw dane Changîr axê, ku Q. axê talanê wî, ga û erebê wî, heta pîrekê wî jî ji xwe ra birin. Axê da lingê hespê, ewî jî tê demexist, çawa, li nava qeya zinarên hasê ra xwe gîhande kelê gêlî.

Xortekî Ermenî, navê wî Mîsak bûye, dinhêre Changîr axa tenê dajo pêşa eskrê giran, ew jî xwe digîhîne Axê. Herd xwe davêjne ber zinara û pêşya talan û talançîyan digirin. Êmekê şer dikin. Ew dudu, yê dijî wan pir, fişekê wan jî kê.

Mîsak dibêje: „Axa, ew pirin, fişekê me xilaz bûne. Emê bê-ne kuştin. Çi bûye, bûye, were em vegerin.“

Axa dibê: “ Lawo, cenima malê dinê. Ez ber malê dinê nakevim. Ez ber serê xwe jî nakevim. Ew namûsa min dibin. Namûs nayê kirin. Li vê rê da mirin heye paşda çûyîn tune. Yan ezê namûsa xwe ji wan bistînim, yan bêm kuştin.

Fişekê Axê xilaz dibin. Çar fişek cem Mîsak dimînin. Xortê ermenî şîrhelal fişekê xwe dide Axê û dibêje: „Ez bêm kuştin, tişt nake, lê tu bêyî kuştin, wê bêjin Changîr axa hatye kuştin, xelqê bêguman be, dijminê devxûn be, qira hêsîrê meyê bê...“

Mîsak tê kuştin. Axa tenê dimîne. Bi sê fişeka sê leşkerê Osmanyê birîndar dike. Dinhêre birek sîyar berbi wî dajon.

Pêşyê sîyarekî leşkerê Osmanyeyî ritim bilind bûye. Bi fişeka dewyê Axa nîşana enya wî digire.

-Emrê xwe da, cara ewlin min nîşanê nexist,-Axa paşê bîr tine, - kuştina wî xortê Ermenî yê şîrhelal pir li ser min hukum kiribû. Fşeka min dewsa enya sîyar keve, enya hespê ket. Sîyar û hesp tev nixirîn erdê. Sîyara hesp hîştin serokê xwe hildan û revîn.

Ereba jî tevî talên dajon, dibin. Axa , destevala dixweze xwe ereba ra bigihîne, lê parava dengê pîreka xweye mezin: Almast xatûnê dibîhî. Dinêre herd pîrekê wî û xûşka wî, xwe ji erebê avîtine, li nav zinarê nêzîkî wî da xwe veşartine.

Axa meytê Mîsak hildide, tev hersê pîreka, li nav zinara ra peyayî gêlî dibin.

Alayê Hemîdiyê û leşkerê Osmanyê dora gêlî digirin, nahêlin kes ji gêlî derê. Hêsîr dikine şikefta, yê dstê wan dar digre, xwe davêjine ber zinarên hasê û deh roja şerê mirin-jîyanê dimeşînin.

Hêsîr dikeve halê giran. Nan, xwerin, çek, cil, şewat, pez, dewar gişk talançîya biribûn. Xwerin xilaz dibe, fişek xilaz dibin, şewat tune. Nikarin hewarê leşkerê Rûs û çekdarê êrmenya jî daxin. Dijmin wê yekê tê derdixe, dixweze usa koka wan bînin .Go rojê bi seda evd dimirin, mecal tune bû cinyaz tesmîlî axê kirana.

Dinhêrin çare nemaye, hêsîrê dest wan da tev qirbe, çend zîlamê xurt ji gêlî dertên, dixwezin nişkêva lêxin, dorpêça dijmin biqelêşin, hewarê çekdarê Ermenya û leşkerê Rûsa daxin. Navê wan mêrxasa ev bûne: Mihoyê Qaso, Egîtê Sadiq, Reşîtê Sadiq, Dedoyê Zuqurî, Morofê Ecem, Bavoyê Kirtikî û Tatosê Ermenî. (Çend Ermenyê din jî li nav komê da hebûne, navê wan hatye bîrkirin).

Navbera wan û leşkerên Osmanyê û Hemîdyan da şerekî berk dibe. Bavo tê kuştin. Yê din birîndar dobin, tek Mihoyê

Qaso dimîne. Ew jî dikeve cîkî hasê, şer dike, nahêle dijmin nêzikî birîndara bin. Komêk fîdayê Ermenya wur ra derbaz dibin. Li wan dihisin. Caw digîhîje Andiranîk paşa. Evan tev leşkerê Rûsa tên hewarê. Berî Hemîdyan û Osmanyan didin.

Gelyê Zîla bû goristana bi hezara evdên Ermenî û Êzdîyên bê sûc û gunê...

***

Êla halketî, talankirî xwe digîhîne Qersê, diçine nav Êzdîyên wura. Êla Sîpkan. Dikevne gundên Ûlîkendê, Soxtulyê û çend gundên valaye din. Zilamên Êzdîyên Qersê yê mêrxwes jî li dora xweşmêrê xweyî hizkirî dicivin. Hesavê sîyarê wî mezin dibe. Rastî serokên Ermenyan, serleşkerên Rûsan tê. Di gel Andiranîk paşa diçine gundê Eslanlûyê li navçeya Surmelyê mêvanya meznê temanya Kurdên Êzdî yên Rûsyayê Ûsiv begê Hesên Axa. Tifaqa xwe çê dikin, ku tev diji Osmanyan şerkin û xelkên xwe biparêzin.

Wê demê qezyake biçûk da lingê Changîr axê dişkê. Çend meha dikeve nivînê. Êla wî ya ku gelyê Zîla da talan kiribûn dikeve halê aborîyî pir xirav, nava birçibûn û xelayê. Halê Êzdîyê wura jî xweş nî bye. Xelayî, nexweşî derê Êzdîyan digirin. Ji pey cebirandina ling ra, Axa dinhêre xelqê wî wê ji xelayê qir bin, weke 50 sîyarî dide ser xwe û şevêkê berê xwe dide wî Axayê eşîrê, yê gelyê Zîla da talanê Êla wî biribû.

Ew Axa direve. Changîr axa jî dest nade nefêrê wî, lê mal, hebûn, pez, dewar, hesp, heta guhdirêjê wî jî tup dike, tîne, xelqê êlê bela dike.

Di demêke kin da dengê Axê li nav Êzdî û Ermenyê wê heremê da jî bela dibe. Heta ji Êzdîyên gundên berpala çîyayê Elegezê jî, ku rîya rojekê-duda ji wan dûr bûn, tên, tevî çekdarê wî dibin. Derheqa mêrxwesya wî da dengbêj kilama dihûnin.

Sîyarê wî, sîyarê Ûsiv begê ra tevayî, tev leşkerên Rûs û çekdarên Ermenyan şerê li ser kela Qersê û Sarîqamîşê da dijî Osmanyayan mêranya nêbinayî dikin. Di derheqa mêranya Êzdîyan, ya wî şerî da Ermenya jî pir nivîsye.

Ji bo hunur, culet, şureta serleşkeryê, mêrxwesiyê Changîr axa hêjayî rewa dewleta Rûsa ya here bilind dibe.

-Xeysetê Axê bû, Kafîr Hirço sîyar, li nava şerê gur da pêşya sîyara be, bi culet xwe bavêje li nav agirê herî gur, çekdarên wî bîr tanîn, -em jî li pey wî diçûn, û cîyê lapî dijwar da jî altindarî ya me bû. Gule ji wî ditirsyan, gule lê nediketin

Tê bêjî felekê berê xwe ji Êzdîyan guhesti bû, wan ra nedikena, rojên xirav pey hev dihatin.

Şorişa karkir û gundîyên Rûs, sala 1917-an Împêratoriya Rûs jî ser û binî hev kir. Textê pasêyî (qaysirî) dewrana hilweşya. Welat kete devê anarxiya, bêqanûnyê, şer û dawa. Leşkerê Rûs ew herem terk kirin, kişyan, çûn welatê xwe.

Leşkerê Osmanyê ra dîsa mecal çê bû, bikevne wan şên û gundan, karê xweyî reş bikin. Xelqê heremê û leşkerê Osmanyê rû bi rû man. Sala 1918-an hêzên Tirkan, tevî alayên hemîdêyan Qers zevt kirin, û bi leşkerên giran çar alya va ber bi Alêksandîrapolê (Gumurî), Serderabadê, Qerekilîsê û Baş Aparanê meşyan. Li ser rîya xwe qetil û zulm dikirin, gund talan dikirin, dişewitandin, mêr hêsîr digirtin, dişandine, kûraya wlatê xwe. Kîna wan û hemîdyan li ser Êzdîyan pirtir bû.

Êzdî jî tev hêsîrê Ermenyan gund û werê xwe terk dikirin, direvyan ku xwe bavêjine alyê Erezî din. Gilî dikin, ku wan rojan, li rûyê ava çemê Erez, bi laşên hêsîrê Ermenya û Êzdîya usa girtibû, ku av nedihate xanê. Dê ewledê xwe davît. Bira hewara biê nediçû. Şûrê Roma reş çep-rast dibirî. Mal û hebûna xelqê gişk talan kirin, birin. Nakokyên dema şêr da navbera kurdên Musulman û Êzdîya da çêbûyî, halê Êzdîyan xiravtir kiribûn.

Parcke hêsîrê Ermenya û Êzdîyan ji Îdirê, di pira Qereqelê ra, bi alikarya sîyarên Ghangîr axê û Ûsiv begê derbazî alyê Erezî din bûn û bi topa Tatosê Ermenî, ku Andiranîk paşê, sal berê pêşkêşî Axê kiribû, wê pira li ser çemê Erez diteqînin. Wê heremê da ew pira ya tek tenê bû ku herd qeraxê çem digîhande hev. Pirê diteqînin, ku tirk nikaibin wur ra qewatên xwe bigîhîne hev û alikarye bidine leşkerê xwe yê wî qeraxê çem.

Alayên Osmanyê jî alyê çemî din, li ber gundê Serderabê qewatê xwe gîhandibûn hev, dixwestin mecala hicûmkirine bidîtana, ku carekê va çeperên qewatên çekdarê Ermenyan biqelaştana û biketana bajarê Yêrêvanê.

Axa, qewatên Êzdîya va ça digîhîje wur, dinhêre çekdarê Ermenyan betal sekinîne. Dipirse: „Ev çi hewale, çima şer nakin?“ Dibêjin: „Hukum tune. Serokîyê hê qirar nedaye!“ Axa xeysetê leşkerê Osmanyê û alyê wanî qels zanibû. Zanibû ku ew şevê şeverêş nikarin şerkin. Sibe çawa hat ewê hicûm kin. Qewata wan pire, Ermenî dijwar karibin, pêşya wî leşkerê giran bigire.

Gumana wî li ser sîyarê wî hebûye. Çekdarê wî teva zanibûncê şerê mirin-jîyîne ye, hêsîrê wan kete destê Osmanyen û Hemîdyan yek jê xilaz nabe. Bêy qirara qumandarya Ermenyan, Axa bi 300-350 sîyara va, wê şeva şeverêş bi baran, nişkêva hicûmî li ser leşkerê dijminî giran dike. Dijmin nişkêva tê. Ji tirsê çarçev dibin. Kes kesî nas nake, li hev asê dibin, hev qir dikan. Wê şevê qira leşkerê Tirkan tê, paşda direvin.

Niha li dewsa gundê Serderabê bajare. Dema Sovêtê jêra digotin Hoktêmbêryan. Ji bo bîranîna şerê Sardarabadê wura Mûzêyûm çê kirine. Navê wê: „Mûzêya şerê Serderabadê“ ye. Hema li sivdera ewlin da, ça mirov dikeve hundur, sûretekî mezin dîwarê pêjber va darda ye. Sûret yê Changîr axê û sîyarê wîne.

Leşkerê Osmanyê li ber Serderabê bi sosretî dişkên, lê ji memê xwe paşda venakşin. Armanca wan bû li ser Ermenistanê ra bigihîjne bajarê Bekûyê, bivine xweyê wî wrê niftê (pêtrolê) yê dewlemend. Vê carê alyê Gumuryê-Alêksandirapolê ra êriş dikin, ku Baş-Aparanê va bikevne Yêrêvanê. Gundên Êzdîyan, yê berpala çiyayê Elegezê jî li ser wê rê ne. Qewatên Ermenya li ber êrişên tirkan teyax nakin. Leşkerên Tirk û Alayên hemîdîyan bê asteng tên dikevne gundên Êzdîyan yê berpala çiyayê Elegezê. Êzdî bi nan û xwê derdikevin pêşya wan... Lê nan û xêya Êzdîyan bi xûna qasidên ew nan xwê bir bûn, sor dibe. Êzdîyên ku, devedevî qurnek berê, ji werên kal û bavên xwe, ji ber zulma wan revya bûne wura, dîsa rû bi rû ber neyarê berê disकिन. Gundîyên çend gundan, neferê xwe ji wur direvînin. Lê ji gundên din xelq nareve. Hêsîrên Êzdîyan yê ji gundên Qersê revyayî jî tevî xelqê cî dikevî destê zulmkarên „Roma reş“.

Leşkerên Tirkan û alayên Hemîdîya qewatên xwe gundên Êzdîyan da dicivînin, ku pêşda hukum kin. Çekdarên Ermenyan li navbera gundê Êzdîyayî Mîrekê û gundê Ermenya: Aparanê pêşya wan dibirin.

Şedê wan rojan bi saw bûyaran bîr tînin.

Axlêve bûye. Li Elegezê jî axlêve dirêje, bi şilî û şilope, sur-serma, berf û barane. Go mirov kî alî dinhêrî li nav berf û heryê da laşê evda bûn. Dijmin ber tu tiştî nedinhêrî, zar, jin, kal, pîr tev davîtine devê şûr, namûsa xelqê ra dilîstin. Mal û hebûna xelqê, erebên wan bar dikirin û berê wan didane kûraya Tirkîyayê. Bi seda mêrê wan gundan, bi erebên wan hebûna xelkê bar dikirin û berê wan didane kûraya Tirkyê. Ji wan kes venegerya. Çi hate serê wan ne eyane.

Tek ji gundê Camûşvana mezin (Elegeza niha) 60-70 mêr şevkê da serjê kirin. Newala navbera gundên Camûşvana biçûk û Pampa Kurdan bû goristana bi sedan mêrên Êzdîyan.

Kîna wan berbi Êzdîyan ewqas mezin bû, ku heta, kevir û kumeytên li ser goran jî şikênandin, xirav kirin.

Niha li nav gundê Qundesazê (Rîya Teze) goristana kevne. Mirov kare li wur bivîne, ku Êzdîyên Serhedê sedsalên derbaz-bûyî da li ser gorê mirya çî çêkirine. Li ser mêrên navdar, kivş, rêvabir kumeyt çê kirine, li ser sîyara, mêrê mêrxas: hesp, ser kevanya, dergûşa: bêşik çê kirine. Leşkerên Romê hesp şikênan-dine, kumeyt xirav kirine, hilşandine. Ew goristana gundê Qundesazê bûye bîranîna wan rojên zulm û qan.

Cawa wê qetlemê digihîje Changîr axê jî. Wê demê hesavê sîyarê wî digihîje 1500-î. Ji altindarya Serderebê ruhdarbûyî Axa berê çekdarê xwe dide Baş Aparanê, Elegezê. Di nav sîyarê wî da usan jî gelek Êzdîyên ji wan gundên Elegezê hebûn. Ew li wan deran rind beled bûne û li rîya kese ra, li ser girên Qezneferê ra dikevne gundê Ermenya Tanegermesê. Eva gunda li ber pêşnya şêr da bû.